

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(10), 2020

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

№ 1(10), 2020

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(10)

Київ 2020

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(10)

KYIV 2020

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 1 від 27 лютого 2020 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх, хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (головний редактор)
Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України») (заступник головного редактора)
Лакішик Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)
Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)
Городня Н.Д., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Казакевич Г.М., д-р іст. наук, доц. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)
Каколевські І., д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)
Карнер Ш., д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)
Мартинов А.Ю., д-р іст. наук, проф. (Інститут історії України НАН України)
Потехін О.В., д-р іст. наук (Сумський державний педагогічний університет імені А.С.Макаренка)
Солошенко В.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Толстов С.В., канд. іст. наук, доц. (ДУ «ІВІ НАН України»)
Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Рецензенти:

Костишева С.О., д-р іст. наук, проф. (Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»)
Дудко І.Д., д-р політ. наук, проф. (Національна академія державного управління при Президентові України)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01054, Київ, вул. Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»
Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

© Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 1 of February 27, 2020)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)
Tkachenko V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)
Lakishyk D., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)
Vidnyanskyy S., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Gorodnia N., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Zernetska O., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Kazakevych G., Doctor of Historical Sciences, Associate Professor (Taras Shevchenko National University of Kyiv)
Kąkolewski I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)
Karner S., Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)
Martynov A., Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)
Potekhin O., Doctor of Historical Sciences (Sumy State Pedagogical University named after A.S. Makarenko)
Soloshenko V., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Tolstov S., Ph.D. in History, Associate Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)
Khyzhnyak I., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Reviewers:

Kostylieva S., Doctor of Historical Sciences, Professor (National Technical University of Ukraine “Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute”)
Dudko I., Doctor of Political Sciences, Professor (National Academy for Public Administration under the President of Ukraine)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author’s edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01054, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net
Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”
Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Przyk Yevhen</i> The Formation of an Independent Vietnamese State with its Transformation into a Centralized Feudal Monarchy during the X th -XIV th Centuries	7
---	---

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Рудяков П.М.</i> Сербські військові поселення Нова Сербія та Слов'яносербія на українських землях у XVIII ст. (Частина 2)	19
<i>Chalyi Andrii</i> The Concept of Modernization of the Ottoman Empire in the XVIII century	45
<i>Бевзюк Є.В., Табанюхова Е.М.</i> Інтелектуальні інститути науково-академічної фази чеського національного руху	61
<i>Добролюбська Ю.А., Присяжнюк О.М.</i> Французька експедиція в Морею 1828-1833 років: витоки колоніального дискурсу	78

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Кудряченко А.І.</i> Історичні етапи розселення німців на теренах України	92
<i>Айсфельд Альфред</i> Немцы Украины в межвоенные годы (1918-1941 гг.)	107
<i>Мартиненко В.Л.</i> Евакуація німецького населення з генерального округу «Житомир» (листопад 1943 р. – березень 1944 р.)	138
<i>Любчик І.Д.</i> Депортація українців з етнічних теренів у Польщі та споглядальність міжнародної спільноти у 1944-1946 рр.	155
<i>Мітрофанова О.О.</i> Еволюція зовнішньої та внутрішньої політики Франції (1946-1958 рр.)	166

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

<i>Венгер А.Г.</i> Дніпропетровські «всесвітники» пізньорадянського часу у спогадах Сергія Плохія	181
---	-----

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ

ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»	206
---	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	209
-----------------------------	-----

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

.....	211
-------	-----

CONTENTS

HISTORY OF THE MIDDLE AGES

<i>Prypik Yevhen</i> The Formation of an Independent Vietnamese State with its Transformation into a Centralized Feudal Monarchy during the X th -XIV th Centuries	7
--	---

MODERN HISTORY

<i>Rudyakov P.</i> Serbian Military Settlements of New Serbia and Slavic Serbia on Ukrainian Lands in the XVIII th Century (Part 2)	19
<i>Chalyi Andrii</i> The Concept of Modernization of the Ottoman Empire in the XVIII Century	45
<i>Bevzyuk Y. Tabanyukhova O.</i> Early Intellectual Institutions of the Scientific and Academic Phase of the Czech National Revival	61
<i>Dobrolyubska Y., Prysiazhniuk O.</i> French Morea Expedition of 1828-1833: the Origins of Colonial Discourse	78

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Kudryachenko A.</i> The Historical Stages of the Resettlement of Germans in Ukraine	92
<i>Eisfeld Alfred</i> The Germans of Ukraine in the Interwar Years (1918-1941)	107
<i>Martynenko V.</i> Evacuation of the German Population from the Zhytomyr General District (November 1943 – March 1944)	138
<i>Liubchik I.</i> Deportation of Ukrainians from Ethnic Areas in Poland and Contemplation of the International Community in 1944-1946	155
<i>Mitrofanova O.</i> The Evolution of France's Foreign and Domestic Policy (1946-1958)	166

HISTORICAL PORTRAIT

<i>Venher A.</i> The Dnipropetrovsk “Vsesvitnyks” of the Later Soviet Time in the Memoirs of Serhii Plohii	181
--	-----

NEW PUBLICATIONS RECEIVED BY THE LIBRARY OF THE STATE INSTITUTION “INSTITUTE OF WORLD HISTORY OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”	206
--	------------

CONTRIBUTORS	209
---------------------------	------------

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	211
--	------------

ІСТОРИЯ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

УДК 94: 321.011(597)“X/XIV”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-1>

Yevhen Prypik

THE FORMATION OF AN INDEPENDENT VIETNAMESE STATE WITH ITS TRANSFORMATION INTO A CENTRALIZED FEUDAL MONARCHY DURING THE XTH-XIVTH CENTURIES

The article examines the process of formation of an independent Vietnamese state since the Xth century, when the Viet people gained independence in the fight against the Chinese invaders. In 938, the Vietnamese military leader Ngo Quyen liberated the country from the Chinese rule, which lasted about one thousand years, and founded the Ngo dynasty (939-965).

During the reign of the Ly dynasty (1009-1225) Buddhism became the state religion. In 1054, the country received a new name Dai Viet, meaning “Great Viet”, i.e. the name of the country reflected the name of the ethnic group – the Viets, which made up the vast majority of the population of ancient Vietnam. Under this name, Vietnam will be known to the world for more than seven centuries until 1804.

The article pays a special attention to the relations between Dai Viet and the country called Champa, which existed in the territory of present-day central and southern Vietnam and during its heyday (VIIIth-XIth centuries) occupied up to half of the territory of what is now Vietnam.

In 1225, a new Tran dynasty came to power in Dai Viet and ruled the country for 175 years. During this period, the Chinese Song Empire remained a main threat in the north of the country, and after the conquest of China by the Mongols this place was taken by the Mongol Yuan Empire. Dai Viet had to face the Mongol invasion three times (in 1258, 1285 and 1287-88), and all three times, despite heavy losses and destruction, the Viets managed to defeat the enemy and force his troops to leave the country. During the reign of the Tran dynasty, a system of feudal monarchy was established in the country. Confucianism, the Chinese school of ethics and philosophy, was introduced as a system of principles for the organization of the ancient Vietnamese society and became widespread in Dai Viet.

In general, during the reign of Ly and Tran dynasties, the relatively small Dai Viet became a militarily powerful state, capable to resist much stronger Chinese and Mongol empires. This created the preconditions not only for preserving the country's independence and territorial integrity, but also for the further expansion of Dai Viet in southern and western directions.

Keywords: *the Viets, the Chams, Dai Viet, Champa, Dinh dynasty, Ly dynasty, Tran dynasty, city of Thang Long.*

Introduction

Before the mid-Xth century, the Viet lands were dominated by the Chinese. Its history is known through Chinese annals but the country did not have autonomy nor its own documents. Nevertheless, throughout the entire millennium of Chinese domination, resistance movements continued relentlessly. At the beginning of the Xth century, taking advantage of the weakened state of the Tang dynasty (618-907) in China, the Viet struggle for independence became more intense. The beginnings of

autonomy were somewhat chaotic. The first independent regime occurred in 905 and lasted until 930. After a victory over the Southern Han dynasty (930-931) in China, a second autonomous regime continued for a few years until 937.

In 938 a second invasion by the Southern Han was pushed back victoriously by Ngo Quyen, who finally liberated the country. From then on the Chinese domination ceased and the Viets regained their independence with the installation of the Ngo dynasty (939-965). Ngo Quyen (896-944) was originally from the village of Duong Lam, around 50 kilometers to the west of Hanoi, in the province of Ha Tay, as was the king Phung Hung (761-802). His tomb is in the village of his birth.

Results and Discussion

The Xth century in the Land of Viet and the capitals at Co Loa and Hoa Lu

After his victory, Ngo Quyen proclaimed himself emperor, founded the Ngo dynasty and chose Co Loa, the ancient capital of Au Lac kingdom, as his capital, thereby making clear his intention to revive links with a national past [1]. The previous capital at Dai La, at the location of what would become Hanoi, had been founded by the Chinese. The transfer of the capital to Co Loa symbolized a profound change in the political authority, the resurgence of the legendary past never forgotten by the Viets, the desire to show that the Chinese presence was merely a parenthesis, despite lasting a millennium, which was now closed [2]. This liberation vis-à-vis China was of course political but it did not prevent diplomatic rapprochements when they were necessary.

Since 965, with the decline of the Ngo dynasty, the kingdom found itself in the hands of warlords who carved the country into morsels for themselves. Thus, the region around the Red River was subdivided into a dozen of small principalities, known as the *su-quan*, with each being quite independent of each other. This episode was known as the insurrection of the Twelve Lords (965-967) [3].

Dinh Bo Linh (r. 968-979) managed to triumph over his rivals in 967. He brought peace, re-established central power and proclaimed himself emperor with the title of Dinh Tien-hoang-de, “First Celestial Dinh Emperor”. He founded the Dinh dynasty (968-980) and called the country Dai Co Viet. On the advice of a geomancer, Dinh Bo Linh established his capital at Hoa Lu, which remained the capital under the following dynasty, that of the Early Le, until 1010. He installed the system of “reigning with two scepters” which gave him a certain independence towards the Chinese: thus the emperor dealt with domestic affairs while the king, his son, with external matters [4].

His seizure of power did not prevent him in 972 from recognizing the suzerainty of the Song dynasty (960-1279) which ruled in China, thereby ensuring peace on the northern frontiers in exchange for periodic tribute gifts. He remains, for historians of later periods, the first Viet emperor; the one who, according to the mandarin Nguyen Trai (1380-1442) “when the land lacked a master, founded the kingdom, constructed a capital, and changed his title of king to that of emperor”. On his death, the Viet imperial powers were concentrated in the hands of general Le Hoan, very close to the

queen, mother to the extremely young princely heir. The Song dynasty of China seeking to profit from the power vacuum, concentrated its troops on the border.

At the same time the Hinduist Champa kingdom, in what is now Central Coast region of Vietnam, took advantage of the situation. Champa, a country with Austronesian population, who most likely came by sea, covered a large part of the coastal corridor in present-day central Vietnam. The Chams, skilled sailors and traders, were primarily oriented towards the sea, like other Austronesian peoples in the region, living in present-day Malaysia, Indonesia or Borneo – from where the Chams seem to have originated [5].

In 979, a Cham fleet, wanting to take Hoa Lu by surprise, came up the two river mouths, which led to the capital. The Cham troops were led by the son-in-law of Dinh Bo Linh, Ngo Nhat Khanh. Nhat Khanh was one of the Twelve Lords who had only outwardly submitted to the new Dinh emperor by marrying his daughter. During the night, the Cham troops were decimated by a tempest. General Le Hoan was thus proclaimed emperor under the name of Le Dai Hanh. He founded the dynasty of the Early Le (980-1009) so called on account of the Later Le (1428-1524 and from 1533 to 1788).

The main emperors of the 10th century, Dinh Bo Linh and Le Dai Hanh, had their dynastic temple at Hoa Lu, their capital. Le Dai Hanh beat the Song troops in 981; then, order having been reestablished in the north, he turned against the Cham. He attacked a kingdom to the north of Champa (in present day Quang Tri and Quang Binh provinces) and the populace there beat a retreat towards the south. In 985, Champa called for assistance from China but in vain. However in 1009, the reigning emperor died leaving a young son whom the court dignitaries sidelined in favor of a high-ranking mandarin, Ly Cong Uan. He reigned under the name of Ly Thai To and founded the Ly dynasty, which flourished for two centuries until 1225.

The Ly Dynasty (1009-1225) and the capital of Thang Long – Hanoi

The Ly Dynasty transferred the capital of Hoa Lu to Thang Long (“the city of the dragon who rises up”), present-day Hanoi, in 1010 as the first emperor, Ly Thai To (r. 1009-1028), saw a dragon rising in the clouds and gliding over the site of the future capital.

In 1011, the new dynasty seemed well established. The country was divided into twenty four provinces, the governance of which the emperor entrusted to his close relatives. The Ly dynasty undertook administrative reforms of the country, which were essentially driven by the need to raise funds as the incessant wars on all frontiers, the suppression of revolts and the construction of palaces and pagodas required a great deal of money. The new dynasty was founded on military might and relied on the royal family. It enriched itself thanks to the creation of the first taxes. Buddhism was installed as the state religion, monasteries and sumptuous palaces were built, postal inns were established along the mandarin roads, dykes and canals were begun, as well as the first dyke intended to control the flooding of the Red River [6].

The new dynasty also subdued the rebellious tribes to the west and northwest of Thang Long between 1011 and 1014. The Khmer territories, referred to as Chen La in Viet texts, recognized the new Viet authority. The first emperors of the Ly dynasty needed to show sufficient power in order to earn the respect of the kings of Champa. However, border skirmishes seem to have continued. Thus in 1020, the Viets mounted an offensive against a Cham citadel in the northernmost region of Champa, present-day Quang Binh, during which the Cham general perished, together with a large part of his army. At the same time numerous prisoners were taken to the Viet territories.

The overhaul of the administration went hand in hand with the development of education. Under Ly Nhan Tong (r. 1072-1127), the fourth emperor of the dynasty, began the first competitions for civil servants, who until then had been chosen from candidates submitted by the monks [7]. As well as the competitive exams, the emperor created the first university, the National College, intended for the instruction of princes and the sons of mandarins, situated in the Temple of Literature, Van Mieu and finally in 1089 he established the hierarchy of functionaries consisting of nine levels for both civil and military officials.

In 1028, when the first emperor of the dynasty, Ly Thai To, died after a 19-year reign, three princes (*vuong*) at the head of their troops came to besiege the capital and dispute the throne of the legitimate heir. But the princely heir, Phat Ma, took control of the situation and, with the aid of his loyal generals, defeated the rebellion. Reigning under the name Ly Thai Tong (1028-1054), he reinforced the capital's defenses and obliged each functionary to swear an oath of allegiance by drinking the blood of an animal sacrificed at the temple of the spirit of Mount Dong Co. In order to limit succession problems, he abandoned the previous policy of bestowing privileges on princes, but attracted followers by giving them fiefdoms which were not transferable to their heirs. He organized a veritable army with a system of registering recruits and extending military service to the entire population. In 1044 he undertook the construction of a network of royal roads, intended to make central authority felt throughout the land.

Between 1029 and 1039, the Viets were mainly concerned with their frontiers with China and the indigenous tribes. A popular revolt led to the foundation of an independent kingdom which encompassed part of the mountainous region of current-day northern Vietnam as well as part of the adjacent Chinese province. However, this region was eventually crushed by the Chinese forces of the Song dynasty and the Viet forces of the Ly dynasty. Several Viet princesses were given in marriage to tribal leaders in order to cement certain alliances.

Nevertheless, Champa remained a threat despite its lack of unity. The dearth of historical sources for Champa at the beginning of the XIth century seems to be due to a major political upheaval in the country. Some Viet texts even mention that members of one Cham royal family came in 1039 to submit to the Viet court and that in 1040 a large number of northern Cham rallied to the Viet. However no Cham documents

shed light on their history in the first half of the XIth century. We know nothing of any of the kings, of the country's political organization, or of its capitals. Despite this, sanctuaries were built at My Son and in Quang Nam as well as the more southerly provinces (mainly Quang Ngai, Binh Dinh and Phu Yen).

Around 1025 began the Viet colonization of the territories to the south. It is this *Nam Tien*, or "March to the South" which from then on formed the framework of Vietnam's history. With this movement, the Viet population, inhabiting the Red River delta, was propelled by powerful demographic pressures and moved southwards, keeping mainly to the coastal plain and hardly venturing into the mountainous regions, which they considered insalubrious and inhabited by savages ("moi"), a generic and pejorative term by which the locals of such regions were known. The establishment of a camp in Nghe An district, which became an administrative center in 1036, was the first stage. The conquest of this area allowed the Viets to increase the area of land under cultivation and Viet colonists impinged increasingly on Champa, intermarrying with the local people.

In 1044, Emperor Ly Thai Long launched a military campaign against central Champa. More than 5000 Cham soldiers were captured and taken prisoner. The Viet emperor seized the women and concubines of the late Cham king, as well as taking away musicians versed in the arts of song and dance from India and sending emissaries throughout the land to pacify the population. The respect of the Viet emperor for the vanquished extended as far as the erection, in 1046, of a special palace at Thang Long to house the Cham hare, while in 1060, the new Viet emperor even ordered the transcription of Cham musical compositions and drum rhythms for the royal musicians.

During the Ly dynasty, the Viet territories were constantly attacked by the Chinese, the Khmers and the tribes to the northwest of Champa [8]. Skirmishes on the borders were a recurring problem. Each time the assailants were repulsed, in large part thanks to the celebrated strategist and tactician Ly Tuong Kiet (1019-1105), a mandarin with royal blood, still venerated today as a national hero. It was when these problems seemed to have been resolved, that the new Viet emperor, Ly Thanh Tong (r. 1054-1072), proclaimed himself on the imperial throne of the Dai Viet as the "Great Viet" in 1054.

Champa kingdom in the XIth century

The epigraphy of Champa after 1050 bears witness to several royal lineages, in Quang Nam, in the central region of present-day Vietnam (Binh Dinh) and in the south of the country (Kauthara and Panduranga) [9]. The center became taken up with conflicts with the Khmer, while the south intervened in disputes between local chieftains. In the mid XIth century, the Cham lands enjoyed a brief period of respite. The trade routes flourished and stretched from the Viet territories as far as Java. Until the mid XIIth century, historical sources reflect a period of relative peace and prosperity [10].

Thus Champa began to have a semblance of political organization. The confusion that reigned in the northern areas suggests that each king ruled his own polity and there was no so called “king of kings” who was able to impose his power and that of his lineage. In 1069, the rendition to the Viets of three districts of Quang Tri and Quang Binh (in present-day northern central Vietnam) to pay the ransom of a local king does not seem to have affected Champa as a whole. In 1075 the Viet emperor issued an edict inviting the populace to colonize these districts. Nevertheless the area remained on the outside as far as the Viet were concerned. Then around 1428 when major criminals were exiled to Quang Binh, the region became known as the “far province” or the “outer province”.

Entering the battle with the Khmer

The second quarter of the XIIth century seems to have been somewhat troubled. The king Suryavarman II of the Khmer Empire (ancient Cambodian kingdom) pursued a policy of expansion towards the east, in order to gain access to the sea and join in the international maritime trade [11]. It is worth mentioning that in 1128 more than 20000 Khmer soldiers attacked a port in the district of Nge An and pillaged the borders of the Viet kingdom. However, Khmer attacks against the Dai Viet failed in 1135 and the Khmers targeted the center of Champa in the 1140s. They attacked Binh Dinh province and its capital Vijaya.

From 1147 to 1160 numerous battles withstood Jaya Harivarman, king of the Cham land of Panduranga (present-day Phan Rang in south central Vietnam), against the Khmer forces established in Vijaya. The Khmers suffered defeat and Jaya Harivarman was consecrated as the sacred “king of kings” in Vijaya. The Dai Viet and the hill tribes to the west sought to take advantage of Cham weakness and attack, but were unsuccessful. Probably to lessen the tension between the two countries, the king of Champa offered the hand of his daughter to the Viet emperor in 1154. Thus after long years of struggle the Cham king Jaya Harivarman was able to rescue Champa from civil war and present himself as the great victor, having “crushed the armies of Kambucha (the Khmers of ancient Cambodia) and the Yavana (the Viet), Vijaya and the kingdoms of the north, as well as the south and countries to the west of Panduranga”. He disappeared in 1162 and after a serious succession crisis, a new king, Jaya Indravarman, occupied the throne of Vijaya in 1165.

Even if isolated attacks occurred along the frontier between Dai Viet and Champa, the Cham king of Vijaya decided to use diplomacy to deal with his neighbor, as he had need of his help in his project to attack the Khmer. Thus, Champa and the Dai Viet ended up as allies in attacks again Angkor (capital of the Khmer Empire) between 1170 and 1177. At that time, the military and administrative structure of the Dai Viet was created. To facilitate its organization, in 1171-1172 the Viet emperor ordered that the first map of the kingdom be drawn up.

In 1174, China changed the name it used to designate the territory of the ancient Vietnam from Kingdom of Jiaozhi to Kingdom of Annam (“the Pacified South”), recognizing *de facto* its changed status, but not using the name Dai Viet, as if trying to

maintain the illusion that the country remained a southern province of the Chinese empire [12]. The peace between China and the Viets endured until the advent of Kublai Khan (1260), the Great Khan of the Mongol Empire and the founder of Yuan dynasty in China.

However, the situation was not as simple as it might appear: an important protagonist made his appearance in the 1160s, namely the future Khmer king, Jayavarman VII who, exiled from his country, lived in Vijaya and become involved with Cham affairs. He established alliances with certain Cham kings and was in opposition to others, including Jaya Indravarman, the new Cham king from 1165. Thus one part of the Cham army ended up helping Jayavarman VII seize the Angkorean throne, while the other sought to prevent him.

Jayavarman VII succeeded to the throne at Angkor in 1181 and henceforth sought vengeance against the kingdom of Vijaya. He managed to subjugate Vijaya and Panduranga between 1190 and 1192, after which conflicts broke out again and were never extinguished until his death around 1220. The Khmer troops only effectively withdrew from Champa in 1223. At that point the Khmers quit the Cham scene and friction arose once more between the Cham and the Viet.

The Viet dynasty changes from Ly to Tran

In 1225, the Tran clan took power following a succession of intrigues against the Ly dynasty. On the one hand, in 1209, the Ly heir sought refuge in the Thai Binh region, fiefdom of the head of the Tran clan, and protection against an insurrection by certain generals. There, he married a daughter of the Tran clan; on the other hand, it was with the help of the Tran that the emperor succeeded in retaking the capital in 1210, which had fallen into the hands of insurgents, while almost all the imperial city was destroyed by fire. Finally, in 1224, the last Ly emperor abdicated in favor of his daughter, born into the Tran family. Having been encouraged to retire into a monastery, he was assassinated the following year, whereupon the young queen married a member of the Tran, who thereby became the first emperor of a new dynasty.

The possibility of a member of the Ly clan asserting a claim to power was eliminated once and for all in 1232 when, under the pretext of a ceremony, the entire former Imperial family was invited to a sabotaged house, where the flooring collapsed burying them in a ditch which was immediately filled in. In order to avoid succession problems and, above all, emperors succeeding to the throne when too young and weak to rule effectively, there was a return to the system of reigning “with two scepters”, installed by Dinh Bo Linh in the 10th century and in which power reverted not to the son but to the younger brother of the deceased emperor.

Such was the origin of the Tran dynasty which ruled between 1225 to 1400, a period distinguished by two major episodes: the struggle against the Mongol dynasty in China and the war against Champa. In its 175 years of existence, the Tran dynasty only knew 32 years of peace. The dynasty added to the area under cultivation in order to feed the ever-increasing population and improved the dykes holding back the Red

River. The country, ravaged by strife as the Ly dynasty weakened, was now pacified and the force and unity of the government and the army ensured the success of the Dai Viet. Territorial and administrative conscription were reorganized, as was the tax system and the currency. The hierarchy and salaries of civil servants were also laid down. Under the Tran dynasty, centralized and unified power developed. The administrative structure was established, from the central level down to that of the village. The Book of General Institutions listing statutes, laws and state ceremonies was also drawn up. Artisanal villages developed. A new penal code was promulgated in 1230. Everything was done to encourage agriculture, which improved thanks to the clearance works, the construction of dykes and the conquest of land along the sea.

In 1266 a decree authorized the nobles to recruit as slaves vagabonds and those who were unemployed in order to clear uncultivated land. They could then take such areas for their estates. Education and competitive exams were reinforced and rationalized. As a result, teaching for the laity continued to progress. As the emperors and high dignitaries were inculcated with Chinese culture and as the new dynasty wanted to underline its break with the past, the Tran period saw the development of Confucian culture and the slow decline of Buddhism [13]. Confucianism, considered as a school for creating cadres for the empire, developed and the Buddhist exams on the three baskets of knowledge gave way to Confucian competitive exams, which were held for the first time in 1232. However Buddhism did not disappear – the first Tran emperor wrote some essays on Buddhism and went on retreat in a temple; the third founded a new Buddhist sect, that of the Bamboo Forest (Truc Lam) [14]. Cultural developments encouraged the appearance of the first significant literary and historical works, albeit written in Chinese, as the Viet elite used the classical Chinese as the official language in Dai Viet [15].

Meanwhile, war left its mark on the capital Thang Long. During the various wars, practically all the buildings were destroyed or burned. In the XVth century, the new emperor of the Ho dynasty even demolished some of the buildings in Thang Long to utilize the material in his new capital, the Ho citadel in Thanh Hoa [16].

The Mongol invasions at the end of the XIIIth century

During the second half of the XIIIth century, the Dai Viet and Champa had to confront the expansion of the Mongol empire which established the Yuan dynasty in China. The Dai Viet defeated the Mongol invaders three times – in 1258 under emperor Tran Thanh Tong (r. 1258-78), and in 1285 and 1287-88 under emperor Tran Nhan Tong (r. 1279-93) against the Great Khan of the Mongol Empire Kublai Khan (r. 1260-94). Nevertheless, the capital Thang Long was destroyed by the Mongols and the consequences of this glorious struggle were serious, as the workforce, embroiled in defending the land, neglected agriculture and the fields were ruined.

Marco Polo, who reached Champa in 1285, talks of the struggle between Champa and the Mongols. At that time, the kingdoms of the Dai Viet and Champa were allied in the battle against their common enemy [17]. The Cham troops, commanded by

Jaya Simhavarman (r. 1266-1307) in 1285 beat the Mongols, who then turned against the Viet capital.

At the beginning of the XIVth century, the common resistance against the Mongol invaders and the aforementioned alliance led in 1306 to the marriage between the Cham king Jaya Simhavarman and a Viet princess in exchange for two districts to the north of the Cloud Pass in present-day central Vietnam. However, the sudden death of the king ended the truce and, in 1307, tensions returned leading to continuous combat between the two countries until 1360.

The XIVth century Cham attacks

In the late XIVth century, a Cham king, known only in Viet texts under the name Che Bong Nga (r. 1360-89) stabilized the situation to his advantage. He beat the Viets many times, taking and pillaging the capital in 1371, 1377 and 1382, carrying away spoils and prisoners, as well as completely destroying the palace and its archives. For a few years, Champa was all powerful and ravaged the Red River delta, as well as the whole region on the borders of the two kingdoms. The Dai Viet faced an unprecedented crisis. The southern provinces were as good as lost. The interminable wars had absorbed all the country's revenues and new taxes were levied which led to discontent. Popular revolts began to break out. King Che Bong Nga was assassinated in 1389. He had symbolized for the Chams a heroic reconquest of their ancient lands. After his death and until the capture of Vijaya (1471), the history of Champa was that of a slow retreat towards the southernmost regions.

Conclusions

After the Cham defeat in 1471, the Viet administration soon divided up the territory it had acquired and undertook the cultural assimilation of the country by founding schools, which took in young Chams. They also brought the land into use by establishing colonies. Nevertheless, the continued existence of Champa managed to disturb the Viet authorities, who published anti-Cham decrees in 1499 and 1509. An ordinance of 1499 forbade men, whether princes or ordinary subjects, to marry Cham women; the alleged reason for this prohibition was a desire to preserve the purity of customs.

Confucianism, which had been well established in Dai Viet for two centuries, allowed the Viet authorities to put in place an effective administration, which accumulated the riches of the country in the capital. The mandarin system of the Tran dynasty rested on a deliberate policy of recruiting candidates who were geographically close to the capital, faithful to the emperor and accustomed to life in town. Confucian education created a caste of mandarins linked to the capital, in a way that the Buddhism of Ly dynasty had not been able to do. The mandarin system thrived under Tran dynasty and the competitions remained the principal access route to public service until the beginning of the XXth century.

The country was divided into thirteen provinces, controlled by governors who had to draw up a map of their province detailing the legends and historic facts linked with each place. Agriculture remained the main wealth of the country. It was accordingly

forbidden to leave land barren and bringing into cultivation of virgin territory was systematically organized through the setting up of military colonies.

Bibliography

1. Вьетнам: страна и люди. – Ханой Тхезьой, 2002.
2. Taylor K.W. *The Birth of Vietnam*. – Berkeley: University of California Press, 1983.
3. Нгуен К.В. Очерки истории Вьетнама. – Ханой: Литература на иностранных языках, 1978. – 525 с.
4. Bezacier L. *Le Viet-Nam*. – Paris: Picard, 1972. – 342 p.
5. Coedès G. *The Indianized States of Southeast Asia*. – University of Hawaii Press, 1968. – 424 p.
6. Nguyen V.H. *The Ancient Civilization of Vietnam*. – Hanoi: The Gioi Publishers, 1995. – 304 p.
7. Durand M., Huard P. *Viet-Nam, Civilization and Culture*. – Hanoi-Paris: Ecole française d'Extrême-Orient, 1990. – 452 p.
8. Nguyễn T.A. *Le Dai Viêt et ses voisins*. – Paris, L'Harmattan, 1990.
9. Maspèro G. *The Champa kingdom*. – Bangkok: White Lotus, 2002. – 226 p.
10. Tran K.P. *Vestiges of Champa Civilization*. – Hanoi, The Gioi, 2004.
11. Higham Ch. *Early Cultures of Mainland Southeast Asia*. – Bangkok: River Books, 2002. – 375 p.
12. Nguyen Khac Vien. *Vietnam: A Long History*. – Hanoi: The Gioi Publishers, 2009. – 603 p.
13. Minh C., Ha V.T., Nguyen T.T. *Buddhism in Vietnam: from its origins to the 19th century*. – Hanoi: The Gioi, 1993.
14. Nguyen T.T. *History of Buddhism in Vietnam*. – Hanoi. Social Sciences Publishing House, 1992.
15. Скворцов В.Н. *Конец дороги мандаринов*. – М.: Мысль, 1979. – 236 с.
16. Papin Ph. *Histoire de Hanoi*. – Paris: Fayard, 2001. – 408 p.
17. Lê, T.K. *Histoire du Viet Nam des origines à 1858*. – Paris: Sudestasia, 1981. – 452 p.

References

1. *Vietnam: strana i liudi* [Vietnam: country and people] (2002). Hanoi: Tkhez'oy. [In Russian].
2. Taylor, K.W. (1983). *The Birth of Vietnam*. Berkeley: University of California Press. [In English].
3. Nguyen, K.V. (1978). *Ocherki istorii Vietnam* [History of Vietnam]. Hanoi: Literatura na inostrannykh yazykakh. [In Russian].
4. Bezacier, L. (1972). *Le Viet-Nam*. Paris: Picard. [In French].
5. Coedès, G. (1968). *The Indianized States of Southeast Asia*. University of Hawaii Press. [In English].
6. Nguyen, V.H. (1995). *The Ancient Civilization of Vietnam*. Hanoi: The Gioi Publishers. [In English].
7. Durand, M. & Huard, P. (1990). *Viet-Nam, Civilization and Culture*. Hanoi-Paris: Ecole française d'Extrême-Orient. [In English].
8. Nguyễn, T.A. (1990). *Le Dai Viêt et ses voisins*. Paris: L'Harmattan. [In French].
9. Maspèro, G. (2002). *The Champa kingdom*. Bangkok: White Lotus. [In English].
10. Tran, K.P. (2004). *Vestiges of Champa Civilization*. Hanoi: The Gioi. [In French].
11. Higham, Ch. (2002). *Early Cultures of Mainland Southeast Asia*. Bangkok: River Books. [In English].
12. Nguyen, K.V. (2009). *Vietnam: A Long History*. Hanoi: The Gioi Publishers. [In English].
13. Minh C., Ha, V.T. & Nguyen, T.T. (1993). *Buddhism in Vietnam: from its origins to the 19th century*. Hanoi: P The Gioi. [In English].
14. Nguyen, T.T. (1992). *History of Buddhism in Vietnam*. Hanoi: Social Sciences Publishing House.
15. Skvortsov, V.N. (1979). *Konets dorogi mandarinov*. Moskva: Mysl. [In Russian].
16. Papin, P. (2001). *Histoire de Hanoi*. Paris: Fayard. [In French].
17. Lê, T.K. (1981). *Histoire du Viet Nam des origines à 1858*. Paris: Sudestasia. [In French].

Припик Є.О. Становлення незалежної в'єтнамської держави та її перетворення у централізовану феодалну монархію у X-XIV століттях.

У статті розглядається процес становлення незалежної в'єтнамської держави, починаючи з X ст., коли в'єтнамський народ виборов незалежність у боротьбі з китайськими загарбниками. У 938 р. в'єтнамський воєначальник Нго Куен звільнив країну від китайського панування, що тривало близько тисячі років, і заснував династію Нго (939-965 рр.).

У період правління династії Лі (1009-1225 рр.) значного поширення набув буддизм, який став державною релігією. У 1054 р. країна отримала нову назву Дайв'єт, що означає "Великий Ве'т", тобто у назві країни відобразилось ім'я етнічної групи – в'єтів, яка складала переважну більшість населення стародавнього В'єтнаму. Під цією назвою країна буде відома світові впродовж понад семи століть аж до 1804 р.

Особливу увагу в статті приділено відносинам Дайв'єту і держави Тямпа (або Чампа), яка існувала на території сучасного центрального та південного В'єтнаму і в часи розквіту (VIII-XI ст.) займала до половини території цієї країни.

У 1225 р. до влади у Дайв'єті прийшла нова династія Чан, яка правила країною 175 років. Головною загрозою на півночі залишалась китайська імперія Сун, а після 1256 р. – монгольська імперія Юань, до складу якої увійшов увесь захоплений на той час монголами Китай. Дайв'єту довелося тричі зіткнутись з монгольською навалою (у 1258 р. 1285 р. і 1287-88 рр.) і всі три рази, незважаючи на значні втрати та руйнування, в'єтнамцям вдалося розгромити ворога та примусити його війська залишити країну. Під час правління династії Чан в країні склалась усталена система феодалної монархії. Значного поширення набуло конфуціанство, китайська етично-філософська школа, яка за сприяння імператорів династії Чан впроваджувалась як система принципів організації в'єтнамського суспільства.

Загалом, за часів правління династій Лі та Чан, порівняно невеликий Дайв'єт перетворився на могутню з військової точки зору державу, яка здатна була протистояти значно сильнішим у цьому плані китайській та монгольській імперіям, що створило передумови не тільки для збереження незалежності та територіальної цілісності країни, але й для подальшої експансії в'єтнамської держави у південному та західному напрямках.

Ключові слова: в'єти, тями (чами), Дайв'єт, Тямпа (Чампа), династія Дінь, династія Лі, династія Чан, місто Тханглонг.

Припик Е.А. Становление независимого вьетнамского государства и его преобразование в централизованную феодалную монархию в X-XIV веках.

В статье рассматривается процесс становления независимого вьетнамского государства, начиная с X в., когда вьетнамский народ завоевал независимость в борьбе с китайскими захватчиками. В 938 г. вьетнамский военачальник Нго Куен освободил страну от китайского владычества, длившегося около тысячи лет, и основал династию Нго (939-965 гг.).

В период правления династии Ли (1009-1225 гг.) большое распространение получил буддизм, который стал государственной религией. В 1054 г. страна получила новое название Дайвьет, что означает "Великий Вьет", то есть в названии страны отразилось имя этнической группы – вьетов, которая составляла большую часть населения древнего Вьетнама. Под этим названием страна будет известна миру на протяжении более семи веков вплоть до 1804 г.

Особое внимание в статье уделено отношениям Дайвьета и государства Тямпа (или Чампа), которое существовало на территории современного центрального и южного Вьетнама и во времена расцвета (VIII-XI вв.) занимало до половины территории всей страны.

В 1225 г. к власти в Дайвьете пришла новая династия Чан, которая правила страной 175 лет. Главной угрозой на севере оставалась китайская империя Сун, а после 1256 г. – монгольская империя Юань, в состав которой вошёл весь захваченный к тому времени Китай. Дайвьету пришлось трижды столкнуться с монгольским нашествием (в 1258 г., 1285 г. и 1287-88 гг.) и все три раза, несмотря на значительные потери и разрушения, вьетнамцам

удалось разгромить врага и заставить его войска покинуть страну. Во время правления династии Чан в стране сложилась устойчивая система феодальной монархии. Значительное распространение получило конфуцианство, китайская нравственно-философская школа, которая при содействии императоров династии Чан внедрялась как система принципов организации вьетнамского общества.

В целом, во времена правления династий Ли и Чан, сравнительно небольшой Дайвьет превратился в мощное военной точки зрения государство, способное противостоять значительно более сильным в этом отношении китайской и монгольской империям, что создало предпосылки не только для сохранения независимости и территориальной целостности страны, но и для дальнейшей экспансии вьетнамского государства в южном и западном направлениях.

Ключевые слова: вьеты, тямы (чамы), Дайвьет, Тямпа (Чампа), династия Динь, династия Ли, династия Чан, город Тханглонг.

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94:325.52(477)

<https://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-2>

Рудяков П.М.

СЕРБСЬКІ ВІЙСЬКОВІ ПОСЕЛЕННЯ НОВА СЕРБІЯ ТА СЛОВ'ЯНОСЕРБІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У XVIII СТ. (ЧАСТИНА 2)

У другій частині статті мовиться про початкові кроки сербських переселенців у новій Батьківщині після прибуття їхньої першої команди на чолі з І. Хорватом з Австрії до Києва у жовтні 1751 р. Детально розглянуто нормативно-правову базу створення й розвитку Нової Сербії – першого з двох сербських поселень на українських землях Російської імперії. Проаналізовано іменний імператорський указ від 24 грудня 1751 р, в якому викладено концепцію організації поселення сербських переселенців, закладено перший камінь до законодавчого і нормативного підґрунтя, на якому мало відбуватися їхнє облаштування на новому місці. Констатовано, що статус нових підданих у цьому документі визначено як «прикордонна міліція», що є калькою з німецького терміну – «ландміліція». Зазначено, що відповідно до указу Сенату від 29 грудня 1751 р. було вирішено заснувати чотири регулярні полки, «зокрема два Гусарські, а два Пандурські, кожен полк по 4000 осіб, в якому числі піхотних двох полків бути по 1000 осіб гренадерів», детально означено межі нового поселення з прив'язкою до конкретних просторових орієнтирів, а також визначено нормативи для виділення земельних ділянок для поселень та поселенців. Розкрито зміст ще одного важливого нормативного акту – підписаної у Сенаті 11 січня 1752 р. «Жалуваної грамоти Генерал-Майору Хорвату», в якій було остаточно врегульовано засади організації і функціонування нового поселення, надано практичні рекомендації з більшості практичних питань, які виникали протягом підготовки та здійснення облаштування сербів на новому місці. Розглянуто зміст і особливості сенатської «Інструкції» генерал-майору Глебову від 3 лютого 1752 р., яка містила низку нових положень, спрямованих на уточнення й розвиток проекту поселення. Окрему увагу приділено відносинам сербських поселенців та місцевих мешканців «задніпровських місць», які не були ані простими, ані добросусідськими. Проаналізовано нормативну базу другого сербського поселення на українських землях – Слов'яносербії, – яке було доручено створювати І. Шевичу та Р. Прерадовичу. Описано перебіг подій, пов'язаних з початком її заселення сербськими й іншими поселенцями. З'ясовано обставини, які призвели до кінця Нової Сербії і Слов'яносербії та позначили завершення організованого переселення сербів.

Ключові слова: переселення, серби-граничари, військові поселення, Нова Сербія, Слов'яносербія, Іван Хорват, Іван Шевич, Райко Прерадович.

Нормативна база для Нової Сербії

У складі першої команди сербських переселенців, яка прибула восени 1751 р. до Києва на чолі з Іваном Хорватом, окрім нього самого, були: полковник Іван Чарноєвич, підполковники Михайло Проданович і Михайло Хорват, майори Нікола Чорба та Іосиф Денаро, капітани Іосиф Цветанович,

Максим Вуїч, Йоса (Іосиф) Станкович, Федір Чорба, Петар Вуїч, Іван Міхок, Лазар Серезлія, Лука Попович, капітан-лейтенант Кір Попович, лейтенанти Петар Баяна, Ріста Хернич, Іван Пиваров, Ігнат Міхок, Іван Саплонцай, корнети Михайло Живанов, Максим Чорба, Филип Миркович, Лазар Морвай, Георг Бошков, Георг Попович, Степан Вуїч, Ілля Мар'янович, Міят Бабин, а також духовна особа – військовий капелан Петар Булич. У списку команди фігурували ще чотири вахмейстери, «шнурмахер, угорський кравець, угорський швець», два ковалі, 123 члени родин і 259 слуг [1]. «Нульовий» цикл переселення сербських ландміліціонерів з Австрії на українські землі було завершено й проект перейшов до стадії практичної реалізації.

Наприкінці того ж 1751 р. І. Хорвата було викликано до столиці. Там він подав своє заздалегідь підготоване «прошеніє» на ім'я імператриці для передачі його Єлизаветі Петрівні. При царському дворі його зустріли з почестями. «Увесь виїзд того народу («австрійських» сербів. – П.Р.), – зазначає із цього приводу С. Пишчевич, – приписано було йому в похвалу...» [2, с. 605].

24 грудня було видано Іменний, Її Імператорської Величності, указ «Про прийняття у підданство Сербів, які бажають поселитися в Росії та служити окремими полками, про призначення на кордоні зі сторони турецької вигідних місць для поселення; про визначення жалування згідно з окладом Гусарських полків кінним, а пішим окладу полків піхотних, та про підпорядкування цих полків Воєнній Колегії». Говорячи сучасною мовою, у документі було викладено концепцію організації поселення сербських переселенців, закладено перший камінь до законодавчого та нормативного підґрунтя, на якому мало відбуватися їхнє облаштування на новому місці.

В якості головного мотиву виходу сербів з Австрії до Росії у царському Указі однозначно й безальтернативно вказувалося їхнє палке прагнення жити і служити у державі «єдиновірній», близький для них за духом, традиціями, мовою. Жодні інші причини та мотиви, такі, наприклад, як незадоволення «австрійських» сербів здійснюваною австрійським урядом реформою військових поселень, яка загрожувала їхнім інтересам, взагалі не згадувалося.

Ставлення до ініціативи «ландміліціонерів» з боку імператриці та Двору було дуже позитивне. Воно знайшло відображення в тексті Указу. «І якщо поселення цього нового народу, який приходить до Нашої Імперії, як для Нашої військової служби, так і в іншому для примноження ним у порожніх місцях житла не інакше, як вельми корисно має бути, – було написано в ньому, – так Ми для прийняття його (народу. – П.Р.) Всією милістю дозволяючи відправленим до згаданого нашого посла Графа Бестужева-Рюміна, від 13 липня нинішнього ж року указом звеліли: вищезгаданому Полковникові Хорвату про це Наше Височайшеє соізволеніє таким чином оголосити, що не лише він та інші Офіцери, але скільки б їх із Сербського народу до Нашої імперії прийти захотіло, всі вони, як єдиновірні з Нами, у службу та підданство Наше прийняті будуть...» [3, с. 553-558]. Статус нових підданих імператриця на

підставі їхнього власного прохання визначає як «прикордонна міліція», що є калькою з німецького терміну – «ландміліція». Указ містить доручення Єлизавети Петрівни до Правлячого Сенату «мати про те судження спільно з Воєнною Колегією без зволікання, де саме поселенню згаданих тих Сербів, хто тепер прибув, та тих, хто вступатиме у підданство у майбутньому, належить бути, маючи на увазі таку зручність, щоб насамперед порожні й потрібні для прикордонної оборони місця ними заселені бути могли, і щоб у той же час ці місця і для проживання людського вигідні та придатні були; й яку для цього нового поселення їм допомогу та полегшення надати, й на якій підставі відтепер їх Сербів утримувати, і, між іншим, скільки з представлених Хорватом кондицій дозволити їм можна...».

Генеральну установку відносно сербських переселенців в Указі було сформульовано в такий спосіб: «...якнайзручніше можливу допомогу їм надавати, піклуючись про те, щоб вони, користуючись Височайшою Нашою милістю, якнайкраще в житті зі своїми родинами влаштуватися могли, і щоб цей новий народ, який приходить до Нашої Імперії, не лише не був засмучений і відігнаний в інший бік, а й по можливості виявленим йому благоволінням та вигодами до Нашого підданства й вірності міг бути заохочений більшим числом в Наші кордони на поселення приходити».

29 грудня 1751 р. було видано ще один документ, який стосувався організації сербських військових поселень на українських землях Російської імперії – Сенатський указ «Про поселення на Російських кордонах Сербів, які приходять». Його, як зазначалося, було ухвалено «на підставі Іменного», тобто імператорського. У ньому, зокрема, йшлося: «У Зібранні Правлячий Сенат спільно з Воєнною Колегією, згідно з Іменним Її Імператорської Величності, Височайшим указом, який відбувся... цього Грудня 24 дня... допущений був той Хорват, і... оголошено йому, що Її Імператорська Величність його Хорвата, обіцяним йому чином Її Імператорської Величності Генерал-Майора Всемилоствіше жалує, рахуючи з того числа, коли він до Києва приїхав, і конфірмає чинами тих Офіцерів, які від нього... розписом представлені...».

Сенат детально, по пунктах розглянув подання І. Хорвата, ухваливши відповідне рішення по кожному з пунктів. Майже всі побажання й прохання новоспеченого генерал-майора було задоволено. Практично по всіх позиціях, викладених у поданому їм на ім'я імператриці документі, «Резолюція Сенату спільно з Воєнною Колегією» була чіткою й лаконічною: «Бути згідно з тим поданням». Вирішено було заснувати не два, а чотири регулярні полки, «зокрема два Гусарські, а два Пандурські, кожен полк по 4000 осіб, в якому числі піхотних двох полків бути по 1000 осіб гренадерів».

Межі поселення сербів окреслили наступним чином: «у Задніпровських місцях, а саме починаючи від гирла річки Кагарлик прямою лінією до верхів'я річки Тура, а з верхів'я річки Тура на гирло річки Кам'янки, від гирла річки Кам'янки на верхів'я річки Березівки, від верхів'я річки Березівки на вершину

річки Амельника, і по ній донизу, навіть до гирла її, де вона до Дніпра впадає, відступивши від Польського кордону по 20 верст».

Оскільки серби зберігали в Росії статус «прикордонні міліції», який мали «в областях Імператриці Римської, Королеви Венгеро-Богемської», уряд зобов'язувався не лише виділити для нових підданих зручні для проживання землі, а й надати їм допомогу будівельними матеріалами. Інші витрати, пов'язані з життєзабезпеченням, «ландміліціонери», як це було заведено для них ще в Австрії й підтверджено в Росії, мали нести самі («...самі від своєї економії утримувалися, й мундиром, і кіньми, й іншим себе забезпечували»), з тим, що за перший рік служби їм виділялося на облаштування власного господарства повне грошове утримання, провіант і фураж.

Важливий пункт Сенатського указу – рішення про назву створюваного поселення сербських переселенців, яке до того в різних документах називали по-різному. Сенат визнав за потрібне «подати Її Імператорській Величності всеподданіший доклад, яким представити: чи не зволить Її Імператорська Величність те поселення йменував Нова Сербія». Саме під такою назвою першому поселенню сербських прикордонних міліціонерів на українських землях Російської імперії й судилося увійти в історію.

Постійні згадки про приналежність новоприбулих сербів та росіян до однієї й тієї ж – православної – віри, педалювання цього факту, надання йому особливого значення й ледь не сакрального змісту мали позитивний вплив на долю переселенців. Апеляція до нього зіграла роль украй важливого, суб'єктивного, фактору, який, доповнюючи фактори об'єктивні, забезпечив максимально доброзичливе ставлення до них з боку офіційних кіл Росії. Втім, як з'ясувалося згодом, спільність віри зумовила не лише позитивні, а й негативні наслідки. Саме вона не дала змоги І. Хорвату поставити перед російською стороною питання про збереження сербськими переселенцями в Росії власної національної церкви. Як показали наступні події, перехід нових підданих російської корони до Руської православної церкви негативно позначився на збереженні ними їхньої національної ідентичності.

Церква споконвіку є для тих чи інших етнонаціональних спільнот загалом і окремих етнічних або національних груп, які потрапляють до інонаціонального середовища, зокрема одним з важливих захисних інструментів протистояння асиміляторському впливу чужого для них оточення. Русини із Закарпаття, які свого часу переселилися на територію колишньої Югославії, а нинішніх Сербії, Хорватії, Боснії та Герцеговини, зберегли власну греко-католицьку церкву й залишилися русинами. Серби, які у XVIII ст. переселилися з Австрії, де мали власну церкву, до Росії, де вони її втратили, дуже швидко – протягом життя одного, максимум – двох поколінь – асимілювалися. Спільна віра зіграла з ними у цьому випадку злий жарт.

Церковне питання теж було розглянуто у Сенаті. Щодо того, чи мають сербські поселенці бути прихожанами Сербської чи Руської православної

церкви, жодних дискусій не велося, й вестися не могло. Що ж до інших моментів, пов'язаних із цим питанням, то Сенат постановив таке: «церкви в тих їхніх поселеннях будувати їм дозволити, й про те Святішому Синоду повідомити бачення, а Священникам тим лише, які при полках будуть, жалування давати по штату Гусарських полків, а інших священників, які будуть при збудованих у тому поселенні церквах, також школи, якщо їм потрібні будуть, то їх будувати й утримувати власним коштом». Російський уряд, таким чином, передавав питання освіти й релігії у відання самих сербів, позбавляючи їх у цих сферах державної підтримки і фінансування.

Розраховуючи на те, що переселення сербів з Австрії й інших місць до Росії незабаром набуде масового характеру, Сенат ухвалив «щоб кожен полк разом зі статськими та Обер-Офіцерськими у 20 ротах відбувся». Для поселення на кожен гусарську роту передбачалося відведення землі у вигляді полоси довжиною 30 верст, для пандурської – 25. Одна від одної гусарські роти мали перебувати на відстані 8 верст, пандурські – 6.

Питання відведення землі для поселення було непростим і, до того ж, делікатним. Формально території, на яких уряд розселяв нових підданих, були вільні. Реально на них жили люди: тут існували зимовники запорізьких козаків, мали свої житла й господарства селяни, які втікали з інших регіонів. Хоч ці ускладнюючі обставини публічно у Санкт-Петербурзі не визнавалися, тим не менше, Сенат, узявши до уваги наполегливі прохання І. Хорвата, юридично закріпив виключно за сербськими переселенцями. В сенатському Указі було підкреслено: «на визначених їм (сербам – П.Р.) під поселення місцях нікого, крім їх Сербів і зазначених вище народів, селитися не допускати, а якщо в тих місцях якість поселення є, тих вислати до попередніх їхніх місць, оскільки вони поселилися без указу, а будівлю їм свою наказати продати цим народам, які вийшли до Росії, добровільною ціною».

Ця обставина, разом з ухваленим перед тим рішенням того ж Сенату дозволити сербським поселенцям задовольняти потреби у провіанті для себе та фуражі для коней і худоби за рахунок «малоросійських обивателів», не могло не викликати не лише незадоволення мешканців краю, а й активний спротив з їхнього боку щодо будь-яких дій і кроків нових сусідів. Підґрунтя для суперечок і сутичок було закладено, й вони не примусили себе чекати.

Ватажок сербських переселенців І. Хорват, судячи з усього, був обізнаний із станом справ на місці. Наперед передбачаючи ускладнення у відносинах з мешканцями відведених сербам для поселення територій і особливо побоюючись войовничих, волелюбних запорожців, не звиклих ані поступатися комусь, ані віддавати своє, ані надто шанувати будь-які авторитети, окремим пунктом свого подання на ім'я імператриці просив «запорізьким козакам Її Імператорської Величності указом запропонувати, щоб ніякої образи новопоселеним людям не чинили». Сенат на це постановляє: «Про це з міцним

підтвердженням до Пана Малоросійського Гетьмана надіслати грамоту з Колегії Іноземних справ».

На рівні логіки чиновників і бюрократичних процедур цього було достатньо. Втім, забігаючи наперед, слід визнати, що намагання уряду превентивними заходами розрядити напругу у відносинах між «старими» й «новими» на землях, відведених для Нової Сербії, особливого успіху не мали й бажаного для російських сенаторів і сербських переселенців результату не дали: налагодити відносно дружні або бодай нейтрально толерантні взаємини сербів та запорожців так і не вдалося. Буття знову визначило свідомість.

Наступним актом, який заклав юридичні підвалини існуванню Нової Сербії, поклавши початок її існуванню, була підписана у Сенаті 11 січня 1752 р. «Жалувана грамота Генерал-Майору Іванові Хорвату. – Про заснування двох гусарських і двох пандурських полків, про видачу їм земель, жалування, привілеїв і прав, і про іменування новозаселеної ними країни Новою Сербією, а зробленого там укріплення фортецею Святої Єлизавети» [3, с. 581-584].

І. Хорват у своєму поданні просив його «милоствити Інструкцією забезпечити, щоб знати йому управлятися». Ось, саме таку «інструкцію» й було йому надано у вигляді сенатської «Жалуваної грамоти». Вона, по суті, стала основним правовим документом, на підставі якого здійснювалося на практиці перше сербське військове поселення на українських землях.

«Жалувана грамота» І. Хорвату є цікавою з багатьох точок зору. У ній уперше згадується про прийняття новоприбулими переселенцями присяги на вірність імператриці. До цього про це не йшлося, мабуть, руки не доходили через великий обсяг інших питань. Тепер присягу визначили як умову підданства і вступу в службу. «Грамота» остаточно регулює всі питання організації та функціонування новоствореного поселення. Документ, по суті, є саме інструкцією, тобто, практичним керівництвом або посібником для дії. Він містить у собі відповіді на більшість з питань, які виникали під час підготовки та здійснення облаштування сербів на новому для них місці.

У документі був пункт, згідно з яким надавалися істотні переваги й привілеї особисто І. Хорватові: йому було дозволено не просто очолити один з нових гусарських полків, а залишати за собою цю посаду до смерті й мати право передати її у спадок комусь з його синів. Утім, ціну цього «подарунку» для ініціатора Нової Сербії було встановлено чималу: на нього було покладено зобов'язання привести в російську службу й підданство все-таки не два, а чотири полки. Враховуючи всі об'єктивні умови й обставини, пов'язані з переселенням сербів з Австрії до Росії, це робило його завдання надскладним. Десять років по тому, коли І. Хорватові доведеться давати звіт про наслідки роботи, яку він провів, невиконання саме пункту щодо створення чотирьох полків буде поставлено йому у провину в першу чергу.

Проблема доведення кількості переселенців до рівня, який задовольняв уряд з огляду на потребу охорони й захисту російсько-турецького кордону, із самих

перших кроків проекту переселення стояла гостро, й у російському уряді цілковито віддавали собі в цьому звіті. У «Грамоті» було передбачено додатковий «запобіжник», який, згідно із задумом, мав би сприяти їй – проблеми кількості – належному для російських інтересів розв'язанню. «Щоб для укомплектування згаданих новоорганізованих гусарських і пандурських полків належну кількість людей стільки у кращий спосіб набрати можливо було, для того наше зволення таке є: щоб не інших Штаб- і Обер-офіцерів у службу нашу в ті полки приймати, як лише таких, які певну кількість людей в Нашу Імперію привести зобов'язуються», – писалося у пункті 15.

Пункт 16 та кілька наступних стосувалися представників місцевої влади та мешканців територій, виділених для поселення сербів, і сусідніх з ними. На них покладался обов'язок сприяти новим підданам у розміщенні й облаштуванні. «Серед іншого Ми Всевисочайше і всемилостивіше зволяємо й крізь це найміцніше велімо Нашим військовим та цивільним командирам, управителям і нижнім чинам, особливо ж нашим підданам Малоросійському та Низовому Запорізькому військам, щоб усі вони й кожен з них, наскільки до кого це стосуватися може... точно й неодмінно по силі цієї... грамоти, вчиняли й вище тут згаданим з православних Сербського, Македонського, Болгарського і Волохського (у тексті так: не Волоського, а – Волохського. – П.Р.) народів людям, які у підданство Наше ідуть, на пожалуваних землях і місцях поселення і після цього дальшого перебування, не тільки перешкоди, утиски чи образи робити не дерзали б, а й по можливості всіляке благоволення та допомогу їм, як новоприбулим і таким, які добру ласкавість до Нашої Імперії виявили, завжди показували б, під побоюванням за невиконання по цьому Нашого гніву та достойного покарання».

Звертає на себе увагу той факт, що у цьому пункті «Грамоти» до сербського народу, який приймається «у службу і вічне підданство», додано ще три інші народи: македонський, болгарський, волоський. Як у Сенаті, так і при Дворі не могли не розуміти, що забезпечити передбачену проектом кількість нових військових поселенців лише за рахунок «австрійських» сербів нереально, навіть незважаючи на оптимістичні реляції І. Хорвата та його запевнення в тому, що йому це до снаги. Тож, не зачіпаючи самої ідеї прийняття у російську службу сербів, урядовці вирішили підстрахуватися, заклавши, нехай поки що лише на інструментальному рівні, у форматі «Жалуваної Грамоти», можливість залучення до переселення до Російської імперії інших народів з числа православних південних слов'ян – болгар і македонців, – а також їхніх найближчих сусідів – волохів.

Що ж до звернення до представників влади у місцях поселення нових підданих та до мешканців цих територій, то тут все цілком зрозуміло й обґрунтовано. Офіційні кола у Санкт-Петербурзі не могли не усвідомлювати всієї складності становища сербських переселенців по відношенню до, нехай і не надто численного, але активного й агресивного населення, яке звикло

вважати цей край своїм. Утім, ані найсуворіші, найжорсткіші розпорядження, ані найсерйозніші погрози з далекої столиці не могли вирішити об'єктивно закладені суперечності між старими й новими поселенцями. Суперечності неминуче мали виникнути. Ідея єдності православних слов'янських народів не мала сили, достатньої для того, щоб змусити одних людей поступатися своїми майновими й іншими правами іншим людям. Тим більше, що вона, маючи актуальність і привабливість для «австрійських» сербів, які вирішили переселитися до Російської імперії, не викликала жодних емоцій у тих, хто оселився на землях, відведених для їхнього розміщення раніше. Цілком закономірно, що Сенат, звертаючись до управителів, запорізьких козаків та інших жителів краю, до цієї ідеї взагалі не апелює. Посилання на неї мають місце у комунікації російського уряду із сербами, проте у комунікації зі «старими» підданими російської корони відсутні.

У заключній частині документу, про який ідеться, містяться обіцянки нових пільг і додаткових привілеїв. Може скластися враження, що російська сторона не була повністю впевнена в тому, що врахувала й задовольнила всі очікування й побажання нових підданих імперії, тож прагнула закинути «гачок» на майбутнє, на якому можна було б тримати «клієнтів». Цей факт ще раз підтверджує, що у Санкт-Петербурзі були зацікавлені у переселенні сербських «ландміліціонерів» з Австрії аж ніяк не менше, ніж вони самі.

Для здійснення координації, як сказали б ми сьогодні, всіх відомств, служб та посадових осіб, причетних до переселення сербів на українські землі й їх облаштування у місцях поселення, було визначено «артилерії Генерал-Майора Глебова, відправленого для того поселення». На цю людину було покладено обов'язки Головного Командира Нової Сербії.

З лютого 1752 р. із Санкт-Петербурга до Києва на ім'я Глебова було відправлено новий нормативний документ: сенатську «Інструкцію» під назвою «Про поселення у Задніпровських місцях Сербів та інших народів, які прибули з Генерал-Майором Хорватом» [3, с. 598-605]. Ще одна згадка про «інші народи» в офіційному урядовому документі є показовою.

Окрім відомостей і положень, уже зазначених в інших документах, присвячених переселенню сербів і заснуванню Нової Сербії, «Інструкція» містила у собі цілу низку нових моментів, які уточнювали й розвивали проект поселення. Це було цілком природно й зрозуміло, враховуючи його новаторський, без перебільшення унікальний для російських умов характер.

Проблемою «номер один», з якою мав зіткнутися Глебов у роботі з організації поселення сербських переселенців на відведених для них землях, було налагодження бодай відносно нормальних взаємин з мешканцями краю, яким згідно з імператорським і сенатським указами належало залишити житла, поступившись місцем новим підданим імперії. Відповідно до концепції переселення, цим людям як таким, які оселилися у місцях їх проживання «незаконно», належало повернутися до місць попереднього проживання,

продавши своє майно новим – «законним» – поселенцям. Коли взяти до уваги, що, якщо не більшість, то значна частина з них, були біглими – хто ж би ще ризикнув селитися у вкрай небезпечних прикордонних з Туреччиною та Кримом районах? – таке рішення навряд чи відповідало їхнім інтересам і навряд чи могло бути виконано без жорсткого примусу.

У новій інструкції Глебову цю наперед важко здійснену вимогу було бодай якоюсь мірою наближено до реальності. «Поселення зі згаданого вище народу Гусарських і Пандурських полків... назвати й іменувати Новою Сербією, – зазначалося у другому параграфі «Інструкції», – і на тих відведених їм для поселення місцях нікого, крім тих Сербів і згаданих вище народів, які вийшли, селитися не допускати; а поселення, які існують в тих місцях, згідно зі спільним Правлячого Сенату з Воєнною Колегією визначення, звелено вислати до колишніх їхніх місць; бо ж вони оселилися собою, без указу, а будівлі їм своє продати тим народам, які вийшли до Росії, добровільною ціною (цю тезу вже було записано в один з попередніх документів. – П.Р.). А позаяк вищезгадане Сербів поселення започатковано має бути поблизу Архангельського містечка, почавши від гирла річки Кагарлик, як у доданому плані зображено, куди прийдуть вони на порожні місця, на перший випадок згадані вище нині безуказні поселення до кращої їхньої вигоди служити можуть, щоб в тих помешканнях, на час розміщення та будівництва свої квартири мати, потрібні для рільництва інструменти діставати, також насіння й усе інше купувати; і для цього на перших порах, для їхньої Сербів кращої вигоди, ті безуказні поселення не висилаючи, нині в тих місцях лишити, в яких безперешкодні квартири з наданням дров та інших потреб, які військовим людям у службі даються, їм Сербам мати дозволити».

Цей нюанс, безумовно, був кроком у правильному напрямку, який, за задумом урядовців, мав би, з одного боку, полегшити облаштування на нових місцях сербам, з іншого, – додати певний позитив у ставлення до них з боку місцевих людей. Утім, те, що виглядало правильно в теорії, на практиці спрацювало не так, як це передбачалося. Усвідомивши себе «законними», а своїх попередників, навпаки, «незаконними» жителями території, відведену для створення Нової Сербії, сербські командири на чолі із самим І. Хорватом стали поводитися по відношенню до несербського населення войовничо, відверто зловживаючи наданим їм привілейованим статусом заради збагачення.

Відносини між «старими» і «новими» мешканцями «задніпровський місць», які з перших кроків були далекі від гармонії, погіршувалися з кожним днем. Приводи для суперечок і конфліктів виникали на кожному кроці, часто-густо з нічого, буквально на порожньому місці. Виходу із ситуації, яка склалася у цій сфері, не було видно. Адже практично всі складнощі, які мали місце, носили не міжнаціональний, а виключно майновий характер.

В усіх документах, присвячених заснуванню Нової Сербії, йдеться про необхідність будівництва, причому, в максимально стислі терміни, фортеці.

Вона мала стати центром оборонної лінії, утвореної поселеннями сербських полків. В «Інструкції» генерал-майору Глебову цій проблемі теж приділено належну увагу. Особливість цього документу із цієї точки зору полягає в тому, що в ньому питання будівництва фортеці переведено у площину практичних рішень і дій. «Оскільки Генерал-Майор Глебов представляв, щоб у тій землі з пристойною фортецею, заради нападу неприятельського, місце окреслене було попереднього року, а при збільшенні ж поселення збудувати більше, а для допомоги будівництва згаданих фортець визначити з ближніх сіл людей на роботу, але й полкові служителі по можливості при зведенні цих фортець працювати мають, – указано у дев'ятому параграфі документу. – І за спільним Правлячого Сенату з Воєнною Колегією визначенню звелено: для той роботи нарядити з Малоросійських полків, за рішенням Пана Гетьмана, до 2000 осіб, і в пристойному місці, на розсуд його зі спільної з ним Генерал-Майором Хорватом і визначених Інженер-Офіцерів згоди, зробити земляну фортецю, яку за Височайшою Її Імператорської Величності конфірмації звелено йменувати: фортеця Святої Єлизавети...».

Практичну організацію робіт з будівництва фортеці було покладено на Київську Губернську Канцелярію, яка, слідом за Сенатом, Воєнною колегією, гетьманом Малоросійським і генерал-майором Глебовим, стала ще однією ланкою довгого бюрократичного ланцюга, з допомогою якого передбачалося спланувати й здійснити переселення сербських прикордонних міліціонерів до «задніпровських місць», тобто на українські землі Російської імперії.

Неабияке значення для проекту переселення мало його фінансування. На утримання полків, сформованих із сербських переселенців, передбачалося виділення бюджетного асигнування відповідно до прийнятих у той час в російській армії нормативів. В «Інструкції» про це сказано так: «гусарському полку у воєнний час на жалування за порції та рації і на денщиків 154847 рублів 85 копійок, у мирний час 35176 рублів, на зброю, амуніцію й інше одноразово 27265 рублів 20 копійок, а за розрахунком, окрім зброї, із цього часу на рік 843 рублі 90 копійок., Пандурському полку у військовий час на жалування за порції та рації і на денщиків 104042 рублі 90 копійок, у мирний час 23898 рублі 66 2/3 копійки, на зброю й амуніцію, інше одноразово 27261 рубль 60 копійок, а за розрахунком, крім зброї, із цього часу на рік 840 рублів 10 копійок; та понад це на Генерал-Майора з його штабом і Канцелярією, також у фортеці на Коменданта з гарнізонною Канцелярією, і Крігс-Цалмейстера на рік 3440 рублів 61 копійка, загалом на утримання всіх чотирьох полків з Генерал-Майором, Комендантом і Крігс-Цалмейстером, за винятком одноразового приготування річної суми, у воєнний час 524590 рублі 11 копійок, у мирний 124957 рублів 94 ¼ копійки, та одноразово на виготовлення зброї, амуніції й іншого 109053 рублі 60 копійок...».

«Інструкція» генерал-майору Глебову знімала цілу низку питань, які лишалися відкритими або не до кінця розкритими у попередніх нормативних

актах щодо Нової Сербії. У цьому документі чимало положень, які вже фігурували до того у загальному вигляді, уточнювалися, доповнювалися, переводилися з теорії до площини практичних дій, передавалися у відання конкретних посадових осіб, що, ясна річ, було необхідною передумовою їх виконання. Після підписання «Інструкції» нормативно-правові засади поселення сербів на українських землях Російської імперії можна було вважати остаточно визначеними. Втім, робота, спрямована на створення правової бази Нової Сербії тривала й у наступні роки.

Перші кроки поселенців, успіхи і проблеми проекту

Навесні 1752 р., перезимувавши на тимчасових квартирах у Києві, на Подолі, сербські переселенці з команди тепер уже не австрійського полковника, а російського генерал-майора І. Хорвата вирушили до місць їх нового постійного розміщення на територію нинішньої Кіровоградської області. Почалося практичне заселення Нової Сербії й освоєння ще одного краю на півдні Російської імперії. Нехай цю місцевість важко було порівняти із просторами Сибіру, освоєння яких теж було розпочато Росією, але від цього не менш по-своєму важливого й значущого з огляду на його фізичне розташування і, кажучи сучасною мовою, геополітичну і стратегічну роль.

Нові поселенці осіли у Новомиргороді, Печці (Коробчині), Канижі, Федьварі, Глинському, Панчеві, Мартоноші, Петро-острові, Надлаку, Кальніболоті, Семлику (Скалевому), Архангел-городі (Новоархангельську), Дмитривці, Цибулевому. Штаб гусарського полку І. Хорвата розмістився у Новомиргороді. Штаб пандурського – у Крилові, де до того був Крилівський шанець Крилівської сотні Миргородського козацького полку.

Серби нерідко давали населеним пунктам – зимовникам, шанцам, хуторам, селищам, – які вже мали назви, нові найменування. Зазвичай, це були топоніми, які нагадували новим російським підданам про батьківщину, які їм довелося залишити на шляху до Росії. Так, наприклад, хутір Андрусівка, який входив до складу тієї ж Крилівської сотні Миргородського полку, було перейменовано у Чонград, Успенська слободка (Успенка) перетворилася на Земун, Протопоповка – на Вараждин, Усиковка – на Бечей і т.д. Більшість з нових, запроваджених сербськими «ландміліціонерами», назв протрималися недовго, й незабаром їх знову було замінено на попередні.

З перших днів перебування сербів у Новій Сербії конфлікти між ними і місцевими людьми стали нормою. Останні мали підстави для незадоволення й спротиву. Під час заселення сербськими поселенцями Архангел-города (нині це – Новоархангельськ, районний центр Кіровоградської області), де розмістився штаб 7-ї роти гусарського полку І. Хорвата, наприклад, частину мешканців з козаків та селян, які там жили, було виселено за 30 верст, за межі Нової Сербії. З Бутовки (Павлиша), де розташувалася 5-а рота пандурського полку, деякі жителі пішли самі, побоюючись зловживань та утисків з боку нових поселенців на підставі даних їм пільг та привілеїв.

Користуючись своїм особливим, привілейованим становищем, офіцери сербських полків захоплювали кращі землі, сінокоси, не зупиняючись перед тим, щоб забирати їх у попередніх власників, яких вони тепер вважали за «незаконних». Не кращим, щоправда, було й їхнє ставлення до своїх земляків з рядових сербських поселенців. Їх вони незаконно примушували працювати на себе, цинічно присвоюючи, до того ж, кошти, які виділялися кожному з них на облаштування на новому місці з державної скарбниці. Сучасники звертали увагу на той факт, що І. Хорват «поводився із сербами, як зі своїми рабами». С. Пищевич у «Мемуарах» розповідає історію про те, як одного разу доведені до відчаю серби-поселенці зібралися біля канцелярії І. Хорвата, вимагаючи від нього негайно виплатити виділені для них гроші, яких вони давно не бачили. У відповідь той дав наказ стріляти у натовп з гармат. Наслідком стали людські жертви: вбиті й поранені. Щоб ще більше залякати решту солдат, І. Хорват звелів повісити одне тіло на придорожньому стовпі. У 1759 р. сотники Устимович і Робота навіть звернулися до царського уряду з офіційною скаргою на утиски з боку офіцерів із сербських полків.

Самим сербським поселенцям доводилося начуватися, бо клопоту й неприємностей їм додавали неспокійні сусіди – гайдамаки, які й після заснування Нової Сербії і встановлення прикордонної лінії продовжували прориватися з лівого берега Дніпра на Правобережну Україну, де палили й грабували маєтки польської шляхти. З грудня 1750 р. до листопада 1757 р. гайдамацькі загони завдали шляхті одного лише Брацлавського воєводства збитків на 4 млн. 12 тис. злотих, фізично знизивши при цьому 359 поміщиків. За даними Брацлавської прикордонної комісії, протягом 1756-1757 рр. гайдамаки зруйнували маєтки магната Ф. Потоцького у Торговицях, Грушках, Нерубайках, Кам'янечах, Голованівську. 1759 р. вони напали на володіння магнатів Любомирських в районі Синюхи й Новомиргорода. Об'єктами нападів ставали хутори, слободи, маєтки сербських офіцерів.

Відносно запорожців, то, як пише А. Скальковський, щодо фортеці Святої Єлисавети (її будівництво було завершено 1754 р., нині це – місто Кропивницький, колишній Кіровоград (Єлисаветград), обласний центр) та «Нової Сербії загалом Запорожці мали якесь гірке передчуття: що вони будуть причиною їхньої загибелі і від цього ненависть до нового поселення утвердилася у війську і нічим уже усунута бути не могла» [4, с. 151].

«Новопоселені біля Бахмута Слов'яни, – продовжує А. Скальковський, маючи у цьому випадку сербських переселенців до другого сербського поселення на українських землях – Слов'яносербії, – не задовольняючись багатим краєм, їм визначеним, прагнули нових придбань, особливо приватних і таким чином зі своїми земельними володіннями, сінокосами, хуторами й «насеками» доходили до кордонів Самарського відомства (воно одержало свою назву від річки Самари. – П.Р.), тобто кращої частини Запоріжжя. Але й запорожці не були людьми особливої холоднокрівності, до того ж це було

XVIII ст., яке на сході Європи наближалось до XVI чи навіть XV, тобто царству насильства та зброї, ніж до дипломатичної та витонченої доби Людовика XIV та XV. Запорожці, почавши суперечки за свої землі на словах і папері, погрожували однакже підтримувати права свої зброєю проти прибульців, які незаконно вважали в їхню худобу» [4, с. 150-151].

Інший дослідник історії сербських поселень Н. Попов теж вказує на непрості взаємини сербів і запорожців. «У нових поселенців, – пише він, – були небезпечні й вельми близькі вороги: кримські татари та запорізькі козаки. З особливою ворожнечею ставилися до них козаки й залишили недобру пам'ять про себе у нотатках Пишчевича. «Козаки запорізькі, – пише він, – жили розсіяні по всій тій пустелі своїми куренями або ятками, але ближче до кримських татар і як в них постійності не було, так і пристойного життя не мали, бо, як були без жінок і без дітей, здобували приріст тільки лайдаками та пройдисвітами з різних країв, як російської, так і польської України, примножуючи свої натовпи самими тільки прибульцями, які йшли через якісь заподіяні злочини зі своїх місць, а інші й своєю волею, бо не були схильні до хліборобства, а більше до неробства й крадіжок; і збиралося таких в ті місця перебування чимало... Хоч ці Запорожці й належали Росії, але зла у прикордонних місцях вчиняли не менше, ніж самі татари, бо ж, не шануючи цих наших прибулих, які оселилися по сусідству з ними, не лише ненавиділи їх, а ще й нападали часто на їх нові поселення, грабували й забирали худобу й коней, а деяких людей і на смерть убивали; так капітана Уксусевича в Новій Сербії, напавши в нічний час на його дім, застрелили..., а у генерала Шевича захопили в полі коней і викрали...» [2, с. 609-610]. Генерал Й. Шевич – це командир нової команди сербських переселенців, який був одним із засновників другого сербського поселення на українських землях – Слов'яносербії. Про нього йтиметься докладніше у наступному викладі.

Ані імператорські попередження та прямі погрози притягнення до відповідальності, ані грізні розпорядження Сенату не могли забезпечити бодай відносного ладу, зупинивши суперечки й зіткнення між сербськими поселенцями й запорожцями, які стали сусідами у «задніпровських місцях». Утім, проект створення Нової Сербії від цього не зупинявся, він просувався вперед, з кожним кроком набираючи обертів, формуючи нові реалії.

Тривало й нормативно-правове забезпечення переселення. 23 березня 1752 р. Правлячий Сенат, заслухавши реляції Глебова й І. Хорвата, прийняв два нових укази, які безпосередньо стосувалися Нової Сербії: «Про роздачу землі поротно поселеним рядовим і Офіцерам, прийнятим у підданство Росії Сербам та іншим православної віри вихідцям» [3, с. 624-625] та «Про переселення Сербів та інших православної віри народів, які приходять у Російське підданство, в місцях, визначених в даній йому Глебову інструкції» [3, с. 625-626].

Обидва документи однотипні: у них містяться роз'яснення положень з нормативних актів, прийнятих раніше («Жалуваної грамоти» І. Хорвату та

«Інструкції» Глебову). У першому уточнюється порядок виділення землі в частині, яка стосувалася розділення повноважень посадових осіб. У другому дається пояснення щодо кордонів Нової Сербії. Питання виникли через те, що в «Інструкції» були формулювання з неоднозначним змістом. Так, згідно з першим пунктом інструкції, сербів слід було селити «в задніпровських місцях... від Польського кордону по 20 верст», а на плані місцевості кордони Нової Сербії в деяких місцях були віддалені на вдвічі більшу відстань.

24 квітня 1752 р. з'являється Сенатський указ «Про прийняття на поселення та у вічне підданство народів з Польської, Турецької й інших держав, які добровільно приходять; та про нагляд, щоб втікачі й злочинці разом з ними не приходили», прийнятий, як і два попередні, березневі, укази у відповідь на «реляцію Генерал-Майора Хорвата та Глебова». У ньому йшлося про дозвіл селитися у Новій Сербії «Болгарського і Волоського (цього разу написання таке – без літери «х», як було раніше. – П.Р.) народу вільних людей», які свого часу вийшли з Туреччини й осіли на території Польщі, не прийнявши при цьому польське підданство й не вступивши у польську службу. За оцінкою І. Хорвата, зробленою ним на підставі звернення до нього представників цих «вільних людей», їх було до «1000 і більше родин», і вони були готові перейти на поселення до Росії, проте вагалися, бо мали інформацію про те, що у документах по Новій Сербії мовилось про прийняття в службу і підданство переселенців з Австрії, але не з Польщі.

Зацікавлений у збільшенні населення Нової Сербії та особового складу полків І. Хорват просив не чинити перешкод таким людям, для дотримання формальностей уточнивши відповідне положення відповідного указу. Сенат пішов назустріч, давши дозвіл на переселення болгар і волохів з Польщі на українські землі Російської імперії до Нової Сербії. Втім, серйозного приросту поселенців цих націй не сталося. Ці оцінки і розрахунки І. Хорвата, як, до речі, й попередні виявилися явно завищені. Робив їх генерал цілком свідомо, цілеспрямовано, з добре продуманим розрахунком. Перший його мотив полягав у бажанні якомога довше підтримувати у російському уряді й при царському дворі ілюзію того, що формування у Новій Сербії чотирьох полків прикордонної міліції загальною кількістю понад 16 тис. осіб є цілком реальним і можливим. Другий – у прагненні до наживи: на кожного нового поселенця виділялося казенне фінансування, яке далеко не завжди доходило до адресату, потрапляючи до рук І. Хорвата й навіки залишаючись там.

В історії з легалізацією болгар і волохів І. Хорват домігся серйозного з погляду його власних інтересів послаблення. Йому дозволили приймати вихідців з Польщі, «на кордоні паспортів у них не вимагаючи». Цей крок був вимушений і обґрунтований: паспортів у цих людей не було, й бути не могло, вони не вступали в польське підданство, жили у Польщі нелегально, й польсько-російський кордон, відтак, перетинали теж нелегально. Практика виявлялася іншою, створюючи благодатне тло для зловживань. «...І дано

Новосербцям дозвіл майже необмежений «виходити» і «виманювати» з-за кордону (з Туреччини і Польщі) християнське, а переважно православне населення і приймати його у підданство і службу Росії, – пише А. Скальковський. – Полковники: Лупул Зверев і Штерич багато тисяч душ молдаван поселили таким чином у північній частині наших степів...» [4, с. 147].

Проблема залучення до Нової Сербії нових мешканців, а до полків прикордонної міліції – нових офіцерів та рядових, яка стояла гостро з перших днів сербського переселення, з кожним наступним днем практичної реалізації проекту ставала дедалі гострішою й актуальнішою. І. Хорватові, а згодом і іншим так чи інакше причетним до нього посадовим особам стає очевидним, що за попередньо наміченою схемою, яка передбачала вихід до Росії лише сербів і лише з Австрії, здійснити заплановане бодай у зменшеному обсязі не вдасться за жодних обставин. Невипадково командир Нової Сербії весь час звертався до чиновників у Санкт-Петербурзі, з якими перебував у контакті, з різними пропозиціями, які мали на меті розширення кола переселенців.

Після його чергового звернення до Сенату 29 травня 1752 р. видається черговий Сенатський указ: «Про прийняття до Нової Сербії для поселення іноземців віри Православної, які були у Російській службі у Гусарських полках» [3, с. 654-655.]. Вже сама назва документу вказує, за рахунок кого малося на увазі збільшити військовий контингент «ландміліції» у Новій Сербії цього разу. Йшлося про представників православних народів, які вже жили й служили в Росії в інших місцях. Щоб уникнути конфліктних ситуацій з командуванням полків, до яких ці люди були приписані перед тим, в указі було зроблено уточнення, згідно з яким І. Хорватові дозволялося приймати до себе лише тих, кого було офіційно відпущено з попереднього місця служби.

2 червня 1752 р. Сенат видає ще два укази щодо Нової Сербії. Їх присвячено питанням виділення земельних ділянок: проблема земельних відносин і власності на землю в усі часи й усюди належала до вузького кола найбільш важливих і складних. Перший указ мав назву: «Про визначення в Новій Сербії запасної землі для вдів і сиріт служилих людей, про роздачу землі священникам, як вахмістрам, а церковникам як рядовим» [3, с. 680-681]. Другий – «Про відведення земель у Новій Сербії прикомандированим до цього поселення російським чиновникам у тимчасове, а не у вічне володіння» [3, с. 681].

Перший із цих документів фактично був доповненням до параграфів 4 й 7 «Інструкції» Глебову. В «Інструкції» було передбачено утримувати вдів і сиріт, не позбавляючи їх прав на землю, виділену чоловікам і батькам як військовослужбовцям. Указ уточнював кількісні параметри та порядок закріплення земельних ділянок, а також регулював питання будівництва в сербських поселеннях церков і виділення у власність землі для священників і церковнослужителів. У другому червневому указі передбачалося виділення землі для чиновників, які від імені уряду й місцевої влади обслуговували Нову Сербію – квартирмейстеру, аудитору, комісару, полковому писарю й ін.

19 жовтня 1752 р. Сенатом було видано указ «Про допущення селитися у Новій Сербії вихідцям лише з Молдавії, Валахії, Македонії та Сербії, а не з інших якихось народів» [3, с. 716-717]. Його відмінність від попередніх полягала в тому, що він мав не дозвільний, а, навпаки, обмежувачий характер. Згідно із цим документом І. Хорватові і Глебову належало обмежити коло осіб, з яких мали формуватися новосербські полки, виключно представниками тих православних народів, «про яких він Генерал-Майор Хорват представляв, тобто Сербського, Македонського, Болгарського і Волохського (у цьому випадку знову зустрічаємо написання цього слова з літерою «х». – П.Р.)».

Заручившись ще із самих перших кроків своєї кар'єри в Росії значною підтримкою при Дворі й у Сенаті, І. Хорват під час здійснення задуманого ним проекту одержував схвалення практично всім своїм планам і діям. Сенатські укази приймалися на кожне його звернення, дозволяючи нові кроки, надаючи нові пільги й привілеї. Указ від 19 жовтня в цьому контексті звучав повним дисонансом. Цей факт навряд чи варто пояснювати тим, що фортуна відвернулася від сербського генерал-майора, це, зрештою, станеться, але дещо пізніше. Вочевидь, у Санкт-Петербурзі стало відомо, що І. Хорват взявся активно зманювати людей з інших полків, не звертаючи при цьому уваги на їхню національність. Крім суто меркантильних розрахунків самого І. Хорвата, такі дії не мали жодного обґрунтованого мотиву й виправдання. До того ж, прийняття до новосербських полків «малоросіян» та обрусілих іноземців було заборонено.

Запроваджене в такий спосіб обмеження суперечило інтересам І. Хорвата й старших офіцерів з Нової Сербії. У Росії чимало з них перетворилося на великих землевласників (джерела зараховують до таких Цветановичів, Серезлій, Ерделів, Адабашів, Бутовичів, Чечелів та ін.). Прибравши до рук значні площі орних земель, вони мали протягом трьох років освоїти їх. Зробити це без залучення нових робочих рук і прийняття на поселення нових поселенців було неможливо. Інтереси справи, зумовлені потребою розвивати сербські поселення на українських землях як осередки прикордонної варті, вступали у протиріччя з особистими інтересами сербської верхівки.

9 листопада 1752 р. з'являється ще один Указ Сенату по Новій Сербії – «Про прийняття до Нової Сербії, з відома тамошнього Командира, вільних людей, які бажають іти служити (тобто наймитувати. – П.Р.), на скільки часу хто захоче, із зобов'язанням» [3, с. 923-925]. Під цим «делікатним» формулюванням приховувався дозвіл для жителів відведеного для сербських поселенців краю, які перебували тут «незаконно» і мали на виконання інших сенатських указів та імператорської волі виїхати, залишивши оселі «законним» мешканцям з числа сербів. Тепер їм надавався вибір: або виїжджати, або залишатися у місцях проживання офіційно – «з відома Командира» – наймаючись на роботу у Новій Сербії. Вакансій не бракувало, тож вибір був реальний.

Невдовзі по тому – 20 листопада – серби одержують свідчення того, що про них не забула імператриця: Новій Сербії присвячується Іменний указ: «Про продовження поселення Сербів у відведених їм Задніпровських місцях; про висилку вихідців з Малоросії, які там поселилися, на попередні місця; про допомогу і покровительство, які мають надавати начальства поселеним Сербам; та про відведення земель для знову прибулих цієї ж нації людей між природними Російськими підданими» [3, с. 729-731]. У ньому підтверджувалося: «поселення команди Генерал-Майора Хорвата згаданих Сербів та інших православного віросповідання народів, які виходять у підданство, залишити у виділених їм між Польським кордоном і окресленої в ландкарті... межі місцях, де вони вже дійсно і селитися почали, не створюючи їм у цьому поселенні перешкод; а згідно з раніше зробленим її Імператорської Величності указом, надаючи їм всіляку допомогу...».

Указ від 20 листопада є знаменним через те, що пункт другий його постановочної частини присвячено новим командам сербських переселенців під проводом І. Шевича та Р. Прерадовича. «У випадку виходу в Імперію й у вічне Її Імператорської Величності підданство того Сербського й іншого народу великого числа, – записано в Указі – дбати, щоб вони не всі в одному місці були, але б між Російськими природними у поселенні перебували, до чого від Сенату представлено було про підписаний Її Імператорської Величності указ про поселення Шевича в Казані в порожніх по Волзі місцях, а в такому поселенні за Українською лінією для закриття тамошніх місць чимала потреба є, і про поселення там Ландміліцьких полків по указам із Сенату Воєнній Колегії розглядати звелено; того заради Її Імператорська Величність вказати ж забажала: про поселення того Шевича, також і Прерадовичу з такими ж народами, які з ним виходять, за Українською лінією в потрібних для закриття місцях поміж Ландміліцькими полками...». Цей Указ дав початок тому, про що, мабуть, з однаковою силою мріяли і І. Хорват, який привів до Росії перших сербських переселенців, і чиновники у Санкт-Петербурзі, які опікувалися переселенням: слідом за І. Хорватом та його людьми у «службу і вічне підданство» до Росії рушили інші представники «єдинокровного православного народу». Це був, безумовно, позитивний сигнал, значення якого, щоправда, не варто надто перебільшувати. Станом на кінець 1752 р. з усією очевидністю виявилася серйозна криза самої ідеї переселення, яке так і не набуло масового характеру й не виправдало надій, котрі поклалися на нього російським урядом. Прибуття до Росії двох нових команд сербських «ландміліціонерів», не давши помітного ані кількісного, ані якісного посилення Нової Сербії, не додавши нового імпульсу проекту переселення, висунуло на порядок дня низку нових проблем і питань.

Водночас проект переселення сербів до Росії опинився у стані кризи. Його доля зависла у невизначеному стані. Випущена 1754 р. у Санкт-Петербурзі пам'ятна медаль з нагоди заснування Нової Сербії із зображенням імператриці

Єлизавети Петрівни і написами «D.C. ELISAVETA AVGUSTA OMN. ROSS.» на одному та «NOVA SERBIA CONSTITUTA» на іншому боці – несла у собі сумну, як покаже недалеке майбутнє, для сербів символіку: вік сербських поселенців у Росії виявився не довший за вік особи, яка їх заснувала. Зі зміною першої особи у Петербурзі змінилася й політика Росії на південному напрямку. Це свідчило про кінець Нової Сербії. Утім, найгірше для сербів у Росії було попереду. Поки ж – у грудні 1754 р. – на території Нової Сербії мешкало 2 225 осіб чоловічої статі: 257 сербів, 124 македонця, 57 болгар, 1 676 волохів, 32 німця, 79 угорців, а також 1 694 особи жіночої статі [5, с. 34]. Як бачимо, твердження про те, що переселення було, по-перше, «сербським», по-друге, «православним», не відповідають дійсності.

Слов'яносербія, конкуренція між очільниками

Нові команди сербських військових переселенців до Росії очолювали полковник Іван Шевич і підполковник Райко Прерадович. Перший звернувся до російського посланника у Відні графа М. Бестужева-Рюміна з проханням про переселення до Росії разом з І. Хорватом. «Обидва вони одержали... привілеї від імператриці Єлизавети Петрівни на землі у південній Росії і генерал-майорські чини, – пише Н. Попов. – Хорват поспішив виїхати до Росії раніше підготовлених ним до цієї справи людей... Але через рік туди ж прибув і Шевич. Він не міг раніше переселитися, бо зустрів перешкоди при одержанні від віденського двору паспортів для родини й родичів усіх своїх товаришів, а ще тому, що сам хотів розпродати свій маєток. Він прибув до Києва у вересні 1752 р. (за даними архіву – 24 жовтня. – П.Р.) і, дізнавшись тут про зміст привілею, даного Хорвату, лишився дуже незадоволений ним. Посилаючись на те, що у цесарській службі він був окремим командиром над своєю частиною, він не хотів бути підпорядкованим Хорватові. Приклад Шевича знайшов собі наслідувача у третьому ватажку австрійських вихідців. Це був підполковник Райко або Родіон Депрерадович... Він подав від себе прошення, в якому казав, що ні у Хорвата, ні у Шевича бути зі своїми переселенцями у команді не бажає, вважав себе по цесарській службі старшим від них обох, а тому і просив визначити особливу місцевість для поселення приведених ним сербів» [2, с. 605-607].

У Р. Прерадовича (або Депрерадовича, як інколи писали його прізвище) з виїздом з Австрії виникли ще більші проблеми, ніж у І. Шевича. З великими труднощами й ризиком для себе, зрештою, здолавши перешкоди, він одного гарного дня виїхав з Відня до Петербургу, куди прибув 1 липня 1752 р. Там його справа теж наразилася на перешкоди, тож Указ Правлячого Сенату «Про розпорядження щодо поселення Сербів Шевича і Прерадовича з їхніми єдиномісцевцями між Бахматом і Луганью» [3, с. 840-844], на підставі якого поселенці з його та І. Шевича команд здобули право на освоєння відведених для них земель і створення другого сербського поселення на українських землях – Слов'яносербії, було видано лише майже за рік – у травні 1753 р.

Незгода між трьома сербськими командирами була настільки гострою й непримиренною, що російському уряду довелося докласти чимало зусиль для того, щоб, зрештою, знайти певний компроміс, який задовольнив як сторону, яка приймала нових підданих, так і кожного з трьох новоспечених генерал-майорів російської служби. Ситуація, дійсно, була непростою. У кожного з ватажків сербських команд були аргументи, до яких варто було дослухатися. До того ж, нікого з них у Петербурзі не хотіли ображати й відштовхувати, не без підстав побоюючись, що це могло б негативно позначитися на всьому проєкті виходу сербських ландміліціонерів з Австрії до Росії. Примирити І. Хорвата, І. Шевича і Р. Прерадовича між собою було неможливо, співіснувати у межах єдиного сербського поселення вони категорично відмовлялися. До всього, кожному з них вдалося заручитися підтримкою високих покровителів при Дворі, що давало змогу добиватися бажаного. Тут теж мала місце гостра й жорстка конкуренція. Доки ситуація розвивалася переважно під диктовку І. Хорвата, І. Шевичеві «загрозувало» відправлення на поселення у степ біля Казані, що не відповідало його інтересам. Коли ж він сам і Р. Прерадович знайшли собі «лобістів» при Дворі, їх поселили недалеко від Нової Сербії.

Нормативно-правові «вказівки» з Петербургу щодо команд І. Шевича та Р. Прерадовича, подібні тим, які було дано І. Хорватові, надійшли у травні 1753 р. «...Цього Травня 17 дня, Її Імператорська Величність на поданого Правлячим Сенатом спільно з Колегіями Іноземних справ і Воєнною Березня 29 і Квітня 1 чисел цього 1753 року подання 4 пункт про Шевича з прибулими з ним певних націй народами, – читаємо у Сенатському указі від 29 травня, – та про поселення його Шевича і Прерадовича від Бахмута до Лугані, в усьому так, як у тому пункті зазначено, Височайше конфірмувати зволила, і по цьому пункту в усьому належне виконання зробити звеліла у Сенат негайно...».

Щодо остаточного місця поселення двох нових сербських команд, то у цьому питанні після тривалих і непростих обговорень і суперечок на різних рівнях бюрократичної ієрархії все-таки вдалося знайти варіант рішення, який ніби то задовольнив усіх. І. Хорват міг радіти, бо зберіг для себе Нову Сербію, хоч і не домігся відправлення конкурентів на береги Волги. І. Шевич мав бути задоволений, бо уник висилки у віддалені приволзькі місця, хоч і не одержав землі, яку вибрав сам для себе у Новій Сербії поміж головним суперником І. Хорватом і Києвом, ближче за нього до губерньського центру. Р. Прерадович, хоч йому й довелося весь час наздоганяти конкурентів, зрештою, одержав землю не гіршу, ніж інші, розташовану в тій же зоні, що й у них. Ніхто з них не одержав усього, що хотів, але й не дав зробити це жодному з конкурентів.

Царський уряд вважав за доцільне створити для всіх переселенців, незалежно від того, з якою з команд – І. Хорвата, І. Шевича чи Р. Прерадовича – вони прийшли до Росії, однакові умови одержання землі, заведення власного господарства, проживання, утримання, служби. Відтак, пільги і привілеї, дані за півтора роки до цього поселенням у Новій Сербії, було підтверджено й для тих

«ландміліціонерів», яким належало селитися у Слов'яносербії. Це було закріплено у згаданому сенатському указі від 29 травня.

Чи не єдина відмінність між двома сербськими поселеннями на наших землях полягала в тому, що Нова Сербія з моменту її утворення перебувала у віданні Правлячого Сенату, а Слов'яносербію було вирішено підпорядкувати Воєнній Колегії. Практичними справами нового поселення було доручено опікуватися інженер-полковнику Бібікову. Його функції були ті самі, що й обов'язки генерал-майора Глебова по Новій Сербії. При Київській губернській канцелярії було організовано «Слов'яносербську комісію на чолі з тайним радником Фліверком у справах сербських переселенців у місті Слов'яносербськ». Комісія працювала в період з 1753 до 1766 рр. Завдяки цьому перепідпорядкуванню більшість документів, присвячених другому сербському поселенню, знаходяться не у Москві та Петербурзі, як у випадку з Новою Сербією, а у Києві, у Центральному Державному історичному архіві України, в окремому фонді зберігання під номером 1413.

На жаль, нам так і не вдалося знайти в архівних фондах списків команд І. Шевича і Р. Прерадовича в момент їх прибуття до Росії, як це було у випадку з І. Хорватом і його людьми. Можливо, вони не збереглися, можливо, їх просто не існувало. Як І. Шевич, так і Р. Прерадович прибули до Росії раніше, ніж їхні підлеглі, у супроводі лише невеликої кількості ближчих родичів. З часом такі списки починають з'являтися. На їх основі можна простежити, яким чином, з якою інтенсивністю відбувалось залучення нових кадрів на поселення у Слов'яносербії, скільки офіцерів, інших чинів було в командах І. Шевича і Р. Прерадовича в той чи інший момент, як здійснювали вербовку нових людей.

Перший подібний документ, який нами виявлено, датований жовтнем 1754 р. У ньому згідно 65 осіб у команді Р. Прерадовича та 42 особи в команді І. Шевича. Йдеться про військовослужбовців, члени родин до уваги не беруться, втім їх було мало, переважна більшість новоприбулих переселенців були неодружені. Судячи по всьому, у списку відображено людей, щойно завербованих для поселення у Слов'яносербії. Офіцерів серед них немає. У команді Р. Прерадовича записано двоє капралів. Один з них – Іван Козак, 25-ти років, болгарської нації, неодружений. Ім'я і прізвище другого написано нерозбірливо, про нього відомо, що йому 28 років, він «славонської» нації (Славонія – історична територія у Сербії та Хорватії), з ним прибув його син п'яти років. Решту списку склали рядові, вік яких коливався в діапазоні від 16 до 40 років, а троє були зовсім юні: 9, 13, 15 років. Цікаву інформацію до роздумів надає рядок «хто яких націй», у якому зазначено: «болгарської», «угорсько-пруської», «волоської», «угорської», «грецької», «турецької», «македонської», «єврейської», «молдавської», «татарської», «шведської» та, певна річ, «сербської». Сербів, щоправда, було лише двоє, якщо ж рахувати ще й «славонця», то троє. У списку команди І. Шевича фігурують тільки рядові віком від 16 до 37 років. «Чистих» сербів – троє, ще сім чоловік записалися як

«славонці» [2, с. 71]. У списках пізнішого часу згадувалися люди й інших національностей, зокрема, грузини. Сам перелік «націй» доповнювався ще більш екзотичними формулюваннями, приміром, такими, як: «липканської нації» (Липкани – місто на території сучасної Молдови) або «мунтянської» («мунтяни» – одна з етнічних груп у складі молдавської нації). Кадрове поповнення у Слов'яносербії 1754 р. було інтернаціональним. Перша хвиля поселенців з числа сербів у Нову Сербію пройшла, друга, яка розтягнулася на п'ять-шість років і була дещо більш масовою, ніж перша, теж добігала кінця. З кожною наступною okazією на поселення прибувало ще по кілька осіб сербської національності. В основній же масі нові «ландміліціонери» належали до різних народів і народностей.

Проект створення на українських землях прикордонної лінії просувався далі. «Не минуло й семи років з розселення сербів на їхній новій батьківщині, – зауважує Н. Попов, – як вони вже могли довести свої військові здібності. 1757 року внаслідок участі Росії у семирічній війні, Хорват відправив в армію повний гусарський полк. Такий самий полк було сформовано з ескадронів, виставлених Шевичем і Прерадовичем» [2, с. 610-611].

1757 р. є прикметним з огляду на нашу тему ще й тим, що в цей час до переселення на українські землі Російської імперії приєдналися представники ще однієї православної слов'янської нації – чорногорці. Для цього народу ідея виходу в Росію та вступу в російську службу не була новою. Ще в 1715-1716 рр. у російській столиці кілька разів перебував чорногорський владика Данило, який подавав Петру I «прошеніє» про прийняття чорногорців під покровительство Росії, а також про надання матеріальної допомоги тим з чорногорців, хто захоче переселитися в Росію. В архіві Київської губернської канцелярії датовані 1757 р. зберігаються цікаві матеріали, присвячені різним питанням, пов'язаним з підготовкою до переселення й самим переселенням чорногорців на нові землі, зокрема, про відправку в Росію сімнадцяти чорногорців на чолі з новоспеченими з волі російського полковника Пучкова у Фіумі (італійська назва хорватського міста Рієка. – П.Р.) вахмістром Княжевичем і капралом Концаревичем. Серед інших матеріалів привертають увагу «Справа про переселенні чорногорців до Росії», «Справа про чорногорців, відправлених на поселення в Оренбурзьку губернію та Самару», «Звіт поручика Чернігівського полка Анучіна про витрату грошових сум, асигнованих на утримання чорногорців у Києві» й ін. [6].

У 1760 р. населення Нової Сербії і Слов'яносербії перевищувало 26 тис. осіб. Селищ нараховувалося 122, «дач для поселень» – 195, церков – 31.

Кінець сербських поселень

Серед інших архівних матеріалів, дотичних до сербських поселень на українських землях Російської імперії у XVIII ст., є документ під назвою: «Справа про казенні і приватні стягнення по зловживанням генерал-поручика Хорвата, який командував Новосербським корпусом» (1762-1775) [7]. З неї

дізнаємося, що командир Нової Сербії за десять років свого перебування в Росії встиг одержати наступний армійський чин – генерал-поручика або генерал-лейтенанта, – а також, що фортуна відвернулася від нього, і його було звинувачено у казнокрадстві та інших злочинних діях.

У 1760 р. в Сенат надійшла скарга бригадира Муравйова від імені волохів і болгар на утиски з боку І. Хорвата. За рік інспекція під проводом полковника Спичинського виявила у Новій Сербії зловживання і прорахунки. Після чергової ревізії, проведеної там, було складено рапорт про те, що у діях І. Хорвата виявлено казнокрадство, хабарництво, свавілля. Рапорт не лишився непомічений «на горі». До Нової Сербії було направлено спеціальну комісію, для розслідування не стану справ у поселенні, а справи самого І. Хорвата. Очолити її доручили Київському генерал-губернаторові Глебову. До складу комісії ввійшли Белгородський генерал-губернатор Василь Нарішкін і капітан Ізмайлівського лейб-гвардії полку князь Олександр Грузинський.

Висновки комісії викладені у доповіді на ім'я імператриці Катерини II, яка у червні 1762 р. змінила на російському престолі померлу 24 грудня 1761 р. Єлизавету Петрівну і Петра III, були вкрай жорсткими й суворими. І. Хорвата було визнано винним у фінансових зловживаннях, розтраті казенних коштів, наданні проєкції одним особам на шкоду іншим, які були цього більш достойні, й у багатьох інших важких гріхах, провинах та порушеннях.

Комісія, крім усього іншого, висловила оцінку проєкту переселення сербів до Росії, фактично засудивши його. Загальна рекомендація полягала в тому, щоб усунути І. Хорвата від управління Новою Сербією, призначивши замість нього когось з генералів «національних», тобто російських, давши йому на допомогу людину, яка б «добре знала інтереси та звичаї іноземних переселенців», інакше кажучи, когось з вищих офіцерів з сербів. Рукою імператриці Катерини на полях доповіді комісії написано: «Бути по цьому».

11 червня 1763 р. з'являється «Іменний, даний Сенату Указ» Катерини II «Про прийняття до Нової Сербії на поселення втікачів з Польщі, які виходять, не лише Малоросіян, а Великоросійських та інших народів, та про перебування Новосербського Корпусу у віданні Воєнної Колегії» [8, с. 297-299]. Ним фактично створювалася нормативно-правова база для скасування й руйнування всіх тих засад і наріжних каменів, на яких ґрунтувалося сербське переселення до Росії в тому вигляді, в якому його задумав і здійснив І. Хорват. Замість опального серба було призначено генерал-поручика Мельгунова. Той, тільки-но вступивши в нову посаду, вочевидь, задля перестраховки від різних неприємних несподіванок одразу ж склав на Височайше ім'я рапорт, головний зміст якого полягав у тому, що сербські поселення прикордонної міліції на українських землях імперії треба кардинально реформувати.

Останній юридичний цвях у «труну» Нової Сербії було вбито 22 березня 1764 р. Тоді було прийнято документ, який зіграв роль заключного акорду в історії Нової Сербії: «Височайше затверджена доповідь Сенаторів Дійсного

Тайного Радника Микити Івановича та генерала Петра Івановича Паніних. – Про іменування Новосербського поселення Новоросійською Губернією; про поселення в ній полків двох гусарських і Пікінерного; про план роздачі земель до їхнього заселення. – З додатком штатів Правління Губернії і вищезазначеним полкам» [8, с. 657-667].

Отже, Нова Сербія юридично припиняла існування, розчиняючись у новоутвореній Новоросійській губернії. Замість етнічних сербів на ключові посади було призначено росіян. Загалом уся історія нагадувала «двірцевий переворот»: користуючись обставинами, замість однієї людини, яка втратила симпатію першої особи імперії, було поставлено іншу, яка таку симпатію здобула. На додачу до нового імператорського розпорядження Мельгунов подав план нового адміністративно-територіального утворення, який інколи називають «План про Новосербське поселення». Насправді він присвячений іншому, а його назва така: «Височайше конфірмований план, про роздачу в Новоросійській Губернії казенних земель для їх заселення».

Після того, що сталося з Новою Сербією, шансів, що її долі вдасться уникнути Слов'яносербії, не залишалось. Черга до неї дійшла 11 червня 1764 р., коли Катерина II затвердила «Доповідь Генерал-Фельдцейхмейстера Вільбоа, Дійсного Тайного Радника і Сенатора Паніна, Генерал-Аншефа і Восної Колегії Віце-Президента Графа Чернишова та Генерал-Поручика Мельгунова. – Про Українську лінію Слов'яно-Сербії; про поселення, яке є за тією лінією, та про підпорядкування його до Новоросійської Губернії під єдине право» [8, с. 795-799]. Здійснений високими царськими чинами аналіз стану справ у поселенні І. Шевича і Р. Прерадовича було витримано в тому ж ключі, що й доповідь про Нову Сербію. У ньому помітно переважали критика й констатація негативу. За таких умов зберегти Слов'яносербію як самостійну адміністративно-територіальну одиницю в її командирів не було. Серйозні зауваження було висловлено й з приводу всієї Української лінії як оборонного комплексу. Її здатність на належному рівні виконувати передбачені для неї функції було поставлено під сумнів. Згадувалося й про те, що в тій місцевості, де було створено Лінію, земля «для укріплень зовсім непридатна», до того ж, гостро відчувається «брак хорошої води та лісу».

Взявши до уваги ще й «політичні обставини, які мають відношення до поширення кордонів», члени комісії остаточно дійшли висновку, що система оборони південних кордонів імперії не відповідає вимогам часу й потребує кардинального реформування. Слов'яносербія як складова цієї системи теж потрапила до числа утворень, які слід привести «до бажаного стану» шляхом реалізації «спеціально зробленого проекту наступним чином». Проект передбачав збільшення території, яка потрапляла під реорганізацію. Її всю пропонувалося йменувати «Провінцією Катерининською», включивши до складу Новоросійської Губернії та дозволивши «на тій землі всякого звання людей, які

тепер там живуть, і в майбутньому хто туди з Малоросії забажає, тих без обмежень в службу й на поселення приймати».

Заходи і кроки, здійснені урядом Катерини II з реорганізації південного кордону, дали певні позитивні наслідки. Як свідчить «Словник Брокгауза і Ефрона», у Новоросійській губернії, яка поглинула сербські поселення й яка складалася з трьох провінцій: Єлизаветинської, Катерининської, Бахмутської, у 1764 р. мешкало до 38 тис. осіб. Протягом чотирьох наступних років кількість мешканців зросла до 52 тис., не рахуючи чиновників, дворян, духовних і воєнних чинов. Загалом же люду тут стало майже 100 тис. Починаючи з першої російсько-турецької війни (1768-1774 рр.), колоністи брали активну участь у всіх війнах Росії у XVIII ст. і на початку XIX ст.

Список використаних джерел та літератури

1. Архив внешней политики России. – Ф.32. Сношения России с Австрией. – 1724-1894. – Оп. 1. – Дело 6. – Лист 98; Дело 8. – Лист 9.
2. Поповъ Н. Военныя поселенія Сербовъ в Австріи и Россіи // Вестникъ Европы. – 1870. – Т. III. – Кн. 6-я (июнь).
3. Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. Собрание первое. – Санкт-Петербург. – 1830. – Т. XIII.
4. Історія Новой Сечи или последнего Коша Запорожскаго / Сост. А. Скальковским. Часть II. – Изд. 3-е. – Одесса, 1885. – 367 с.
5. Кабузан В.М. Заселение Северного Причерноморья (Новороссии) в XVIII в. (1719-1795) // Советская этнография. – 1969. – № 6. – С. 30-41.
6. Центральний Державний архів України. – Ф.59. – Київська губернська канцелярія, м. Київ. – 1708-1782. – Заг. кількість справ – 10071. – Оп.1. – Справа 2, од. зб. 3023, 3031, 3023, 3031, 3056, 3057, 3059-3060, 3134, 3135, 3149.
7. Архив внешней политики России. – Ф 20. – Пограничные с Польшей комиссии. – 1742-1796. Оп. 1. – Дело 3. – Ед. хр. 265.
8. Полное собрание законовъ Россійской Имперіи. Собрание первое. – Санкт-Петербург. – 1830. – Т. XVI.

References

1. Arkhiv vneshney politiki Rossii [Archive of Russian foreign policy]. F.32. *Snosheniya Rossii s Avstriye*. [Relations of Russia with Austria]. 1724-1894. Op. 1. Delo 6. List 98; Delo 8. List 9. [In Russian].
2. Popov", N. (1970) *Voyennyya poseleniya Serbov" v Avstrii i Rossii* [The military settlement of Serbia in Austria and Russia]. *Vestnik" Yevropy* [Bulletin of Europe] T. III. Kn. 6-ya (iyun'). [In Russian].
3. *Polnoe sobranie zakonovi Rossiyskoy Ymperiy. Sobranie pervoe* [Complete collection of laws of the Russian Empire. The first meeting] (1830). (T. XIII). Sankt-Peterburg. [In Russian].
4. Skal'kovski, A. (ed.) (1885) *Istoriya Novoy Sechi ili poslednego Kosha Zaporozhskago* [The history of the New Sich or the last Kosh of Zaporizhia]. Chast' II. Izd. 3-ye. Odessa. [In Russian].
5. Kabuzan, V.M. (1969). *Zaselenye Severnogo Prychernomor'ya (Novorossyy) v XVIII v. (1719-1795)* [Settlement of the Northern Black Sea Region (New Russia) in the 18th century (1719-1795)]. *Sovetskaya Etnografyya*, [Soviet ethnography] 6, pp. 30-41. [In Russian].
6. Tsentral'nyy Derzhavnyy arkhiv Ukrainy [Central State Archive of Ukraine]. F.59. *Kyiv's'ka hubern's'ka kantselyariya, m. Kyiv* [Kyiv Provincial Chancellery, Kyiv.]. 1708-1782. Zah.

- Kil'kist' sprav 10071. Op.1. Sprava 2, od. zb. 3023, 3031,3023, 3031, 3056, 3057, 3059-3060, 3134, 3135, 3149. [In Ukrainian].
7. Arkhiv vneshney politiki Rossii [Archive of Russian foreign policy]. F 20. *Pogranichnyye s Pol'shey komissii* [The border with Poland commission]. 1742-1796. Op. 1. Delo 3. Yed. khr. 265. [In Russian].
 8. *Polnoe sobranie zakonovi Rossiyskoy Ymperiy. Sobranie pervoe* [Complete collection of laws of the Russian Empire. The first meeting] (1830). (T.XVI). Sankt-Peterburg. [In Russian].

Рудяков П.Н. Сербские военные поселения Новая Сербия и Славяносербия на украинских землях в XVIII в. (Часть II).

Во второй части статьи речь идет о начальных шагах сербских переселенцев на новой Родине после прибытия их первой команды во главе с И. Хорватом из Австрии в Киев в октябре 1751 г. Детально рассмотрена нормативно-правовая база создания и развития Новой Сербии – первого из двух сербских поселений на украинских землях Российской империи. Анализируется именно императорский указ от 24 декабря 1751 г., в котором изложена концепция организации поселения сербских переселенцев, заложен первый камень для законодательного и нормативного основания, на котором должно было идти их обустройство на новом месте. Констатируется, что статус новых подданных в этом документе определен как «приграничная милиция», что является калькой с немецкого термина – «ландмилиция». Указано, что в соответствии с указом Сената от 29 декабря 1751 г. было решено основать четыре регулярные полка, «в том числе два Гусарские, а два Пандурские, каждый полк по 4000 человек, в котором числе пехотных двух полков быть по 1000 человек гренадеров», детально обозначены границы нового поселения с привязкой к конкретным пространственным ориентирам, определены нормативы для выделения земельных участков для поселений и переселенцев. Раскрыто содержание еще одного важного нормативного документа – подписанной в Сенате 11 января 1752 г. «Жалованной грамоты Генерал-Майору Хорвату», в которой окончательно урегулированы основы организации и функционирования нового поселения, даны практические рекомендации по большинству практических вопросов, возникавших в ходе подготовки и осуществления обоснования сербов на новом месте. Рассмотрено содержание и особенности сенатской «Инструкции» генерал-майору Глебову от 3 февраля 1752 г., содержавшей в себе ряд новых положений, направленных на уточнение и развитие проекта поселения. Отдельное внимание уделено отношениям сербских поселенцев и местных жителей «заднепровских мест», которые не были ни простыми, ни добрососедскими. Проанализирована нормативная база второго сербского поселения на украинских землях – Славяносербии, – которое было поручено создавать И. Шевичу и Р. Прерадовичу. Описан ход событий, связанных с началом ее заселения сербскими и другими поселенцами. Выяснено обстоятельства, приведшие к концу Новой Сербии и Славяносербии и обозначившие завершение организованного переселения сербов.

Ключевые слова: переселение, сербы-граничары, военные поселения, Новая Сербия, Славяносербия, Иван Хорват, Иван Шевич, Райко Прерадович.

Rudyakov P. Serbian Military Settlements of New Serbia and Slavic Serbia on Ukrainian Lands in the XVIII Century (Part 2).

The second part of the article deals with the initial steps of Serbian immigrants in their new homeland after the arrival of their first team, headed by I. Horvath from Austria to Kiev in October 1751. The regulatory framework for the creation and development of New Serbia, the first of two Serbian settlements on the Ukrainian lands of the Russian Empire. It is precisely the imperial decree of December 24, 1751, in which the concept of the organization of the settlement of the Serbian settlers was stated, the first stone was laid for the legislative and regulatory basis on which to equip them in a new place. It is stated that the status of new subjects in this document is defined as "border police",

which is tracing the German term “landmilitia”. It is indicated that in accordance with the decree of the Senate of December 29, 1751, it was decided to establish four regular regiments, “including two Hussars, and two Pandur, each regiment of 4000 people, in which there are 1000 grenadiers of the infantry two regiments”, the boundaries of the new settlement with reference to specific spatial landmarks are detailed, the standards for the extrusion of land for settlements and settlers are defined. The content of another important regulatory document is disclosed – signed in the Senate on January 11, 1752, “The Letter of Appeal to Major General Horvath”, in which the foundations of the organization and functioning of the new settlement are finally settled, practical recommendations are given on most of the practical issues that arose during the preparation and implementation Justification of the Serbs in a new place. The content and features of the Senate “Instructions” to Major General Glebov of February 3, 1752, which contained a number of new provisions aimed at clarifying and developing the settlement project, were examined. Special attention is paid to the relations of Serbian settlers and local residents of the “Dnieper places”, which were neither simple nor good-neighborly. The regulatory framework of the second Serbian settlement on Ukrainian lands - Slavic Serbia – which was commissioned to create I. Shevich and R. Preradovic was analyzed. The course of events related to the beginning of its settlement by Serbian and other settlers is described. The circumstances leading to the end of New Serbia and Slavic Serbia and the completion of the organized resettlement of the Serbs were clarified.

Keywords: resettlement, border Serbs, military settlements, New Serbia, Slavic Serbia, Ivan Horvat, Ivan Shevich, Raiko Preradovic.

УДК 94(5).930.85

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-3>

Andrii Chalyi

THE CONCEPT OF MODERNIZATION OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE XVIII CENTURY

Article examines views and current conceptions of theory of modernization applied to the so called “Eastern societies” and more to the Ottoman Empire as the most prominent non-European political actor and one of few states that survives the domination of the “West” during XIX century. Due to its origins in 1960’s, theory of modernization encompassed wide and numerous ideas, theories and concepts in desperate attempt to clarify, how backward and generally weak, comparing to its Eastern neighbors-rivals European civilization (mainly Western European) became economically and so force politically stronger and suddenly turned the tables, enslaved almost all the world for century. Europeans created new or renovate old institutions (frequently in spite of themselves) to become fitter than their competitors in worldwide struggle for wealth, both political and economic. Theory of modernization tries to explain when, how and by whom these changes were incentivized. It took a few decades to create various and rarely views depends on scholar’s scientific methodology and research methods, ideological preferences and ethnicity. Simultaneously, such European-based theories were applied to the non-Western societies due to find out the reasons of their second-rate positions, which appeared obvious to anyone in the last quarter of the XIX century. Author tries to apply a methodic instrument given by theory of modernization to analyze the process of reforms in XVIII century Ottoman Empire and what their efforts in political, economical and moreover mental spheres lead them into a trap of vicious circle of reform. The main question, were the innovations, provided by Ottomans a simple westernization (in the meaning of mindless compilation of European-created institutions) or in was straight purpose to emulate “Western” societies – to become stronger and sufficient, using their own resource and methods.

Keywords: East, Ottoman Empire, modernization theory, historiography, Eastern question, industrial society.

According to a historiography, the end of the XVIII and the whole XIX century became the watershed in the development paths of the Western European societies. They faced the challenges, which, by strange reasons, were not noticed by anyone, excepting the comparably small group of Enlighteners, who in a matter of fact were the bellman of its urgent changes. Straight after the French revolution and Napoleon Wars, industrialization came along, bursting the processes, which in the result created the modern type of industrial society. Well aware, that phenomenon of reforms and reformation were known long before the fact of modernization, it had an extended profile, and interpreted in different ways, with numerous meaning and aims [1, c. 7-8].

The aim of recent article is to analyze the basic points of modernization theory and world-system theory in appliance to social and political development of the “Eastern” countries, with deep scrutiny of the Ottoman Empire as the main exponent of the “East” in view of the Europeans.

Goal of the article is to make an attempt to create general theoretical scheme of modernization struggle in Ottoman Empire during the XVIII century.

One of the main and most controversial issues in contemporary humanities is modernization theory – amount of theories, which tries to model how societies transform into a complex and comprehensive organism. Such a theory has numerous interpretations depending on sciences, methodology and researcher ideology, and so far historical fluctuation of a term itself [2, c. 241-242] and his derivatives: modern, modernity, etc. Nowadays, the core meaning of modernization as a process broke a boundaries of strictly scholar phenomenon and interpreting vastly and dubious, often incorporates disproportionate concepts [3, c. 10], and in historiography, still is abusing by twisting the meaning of it by European-centered view of accordance of Eastern societies to a Western social scales [4, c. 30]. The derivatives notions of modernization concept became highly popular both in social sciences and in theory and practice of governmentality, in order to justify reformism and modernization as an ultimate state reason [5, p. 17-19].

In broader sense – modernization theory alongside with formation and civilization theories are considered as a major macro sociological theories [6, c. 217], which are used by historians to explain the comprehensive social developments and changings throughout large periods of time and on the vast territories. However, as any social concept, there are no sole way to define modernization, and this complex matter is characterized by multiple indicators [7, c. 156], but in general, it shows the way how traditional societies become contemporary [8, c. 154-155]. Oxford dictionary of sociology reduces modernization to the process of adjusting society to its urgent needs and current challenges [9]. Apocritical understanding of modernization as progress of society due to industrial revolution and industrialization, which one set up economic, political and social changes [10].

A bit simpler assumption defines modernization as technological shift from agrarian to industrial mode of production with respective changes in political and social structures and other aspects of life [11, c. 61]. The “cultural approach” supports admit, that modernization is essential removal of basic cultural elements and principles – born summation of knowledge, skills, abilities and information [12, c. 6]. Nevertheless, American researcher Dean Tipps points that a lot of fellow-scholars are often make starkly extremes in defining modernization and how it works – one notes that modernization is way typical and unilateral social action, another one – that modernization is a process of implementation of features which make society modern [13, p. 203]. Jan Keller emphasize an economic, scientific and intellectual levels of modernization as to be the most representative, but makes a warning about its humanitarian, social and ecological aspects, the same goes with unexpectedness of modernization’s results [14, c. 49-52]. The key factor of modernization is recognized to be a process of rejecting or substituting the old values that are impediment to a social changes and rapid economic growth [15]. Allmost every country on a planet survived modernization in that way or another, but it often became “westernization”

(especially for the Asian and African countries) in order to catch-up those who was running faster.

The most highlighted features of modernization, commonly regarded as conventional are: technological progress, industrialization and mass production, urbanization, radical increase of national wealth, mass literacy and education, further actions of people in political processes, appearing of media, vertical social mobility and meritocracy, struggle for national identity and so on. Meanwhile, for the Eastern states modernization became to be not only westernization or contemporarity but harsh, ruthless and painful actions to provide necessary reforms in socio-economic sector to create western oriented standards of life, despite Shmuel Eisenstaedt thought that modernization in a planet scale reduced only to a changes in Western European countries throughout XVII-XIX centuries, and elaborated brisk debates on “emulation theory” (catching up/ forging ahead in evolutionary economic theory) by William Mechta and a processes of aware alterations presented by Wilfred Smith on Indian data.

In case of European renovation where the all actions were done upon the theses of well govern state in which power measures by wealth and justice that governed there [15, c. 138-139] and social mechanisms efficiency, that could solve all problems and moving whole society forward by making hard but inevitable compromises, composing optimal balance between innovations and traditions, create lineage between political organization and economic relations that includes control upon income and outcome [16, p. 603, 624]. Muslims thought that European luckiness were direct result of secularization, that took political power from clericals [17, s. 78-79].

The most radical adepts of historical sociology, in that way or another, has questioned the basics of changes that moved societies forward and determine the inceptives of this changes as: violence and coerce (as Charles Tilly), wandering counterbalance in opposition between European elites throughout a long time, which happened in spite of themselves (as Richard Lachmann). Peter Shtomka highlights that modernization of Europe was quite ambiquity process, which rather characterized by possibility than necessity, achievement rather than immanency [18, c. 120]. Nevertheless, modernization (westernization) in it's essence happened synchronic with industrialization, secularization and nationalis, which appeared with modernization or outstrips it, provoking or being its immediate result. There is an opinion, that Western countries were winning their imperial race just because they managed to create and fix their political institutions in order to modernization quests – nation state, and any modernization attempts in the East without the exact schedule, were episodically and led only to a catastrophe [19, c. 45-46].

Anyway, modernization as like an every theoretical concept is rather conventionality and can't be unquestioned truth for concrete actions and prescriptions, but could be used as investigation guideline to understanding and scrutiny the Western experience, finding out it's components, complexity,

problemacy, dynamics and human factor [20, с. 3-4]. Also I'm deeply allegiate to the position of English historian Christopher Bayly, who looked upon period of 1780-1914 as the creation of New World, where one of the crucial aspect of modernity was the self-establishing modernity itself [21, p. 10]. The core of modernization was in Western Europe, but the same very processes lasted in Asia and Africa, and didn't concede European analogues or even surpass them. This means, that it going to be scientifically prejudice to reduce modernization only to it European version.

Research of modernization processes in the Near Eastern region is concentrated on external incentives, which of course, led them happened and through the nation-prism of all nations incorporated into a social system of Ottoman Empire [22, p. 243].

My attention is applied on the problem of modernization of Ottoman Empire, on it's reason to be the most powerful non-western state at the beginning of the XIX century and maintain its independence despite continuous struggle with inner and outer enemies. State officials had a notional knowledge about the reforms provided in European's to clearly adopt them, the same went with reasons, that stimulated the reforms [23, p. 1]. Ottoman Empire is still being attributed to rigid state systems, which couldn't or didn't want to change in order to the matter of time. Ottomans is vociferously interpreted as war-society, that every possible innovation is used only for war purposes due to it imperial expansion [24, с. 111]. A comparable amount of researches, harshly misused Samuel Huntington's thesis about «Turkish phenomenon» where modernized or westernized elite-minority fights traditional-oriented majority, and this battle rip off the country. And even in contemporary Turkey imperial and religious biases are just existing undercover [25, с. 125, 127.]. It were created numerous well-evidenced theories that enlightens inability of Ottomans in particular and the whole Islamic civilization in general to adapt western type of development due to mentality issues, lack of tolerance, criticism, rationalism, flexibility and free-mind [26, с. 100].

Modernization of the Ottoman empire is still problem for scholars to define. Turkish historians cant mark its beginning, dating it by the start of the XVIII century [27, p. 237], or Tanzimat period or even the 1870's, when term Westernization/Batılılaşma became popular and intellectually crucial among the Ottoman political and social establishment, that used Meiji Japan experience of reconciling traditions and reformism [28, p. 33-34]. There are critical thoughts on the whole period from 1718 – the beginning of The Age of Tulips/Lale devri till 1876 – Abdulhamid II accession to power as later implications of kemalist historiography, led by direct purpose – to show the willing of Turkey to choose a western. It begins with the Tulip Age as the integral part of European reformation processes [29, p. 5], but still reforms and changes in Ottoman state appeared long before notorious events of 1839, as classical narrative teaches [30, p. 5]. It's been emphasized that Ottomans were aware of practically all theoretic and practical innovations. That appeared in Europe since the XVII century, from translations of Europeans works and trying to solve their problems within ottoman's social philosophy paradigm [31, s. 6]. Also there is a large

part of common sense in notion that any new, any innovation wouldn't be spotted by people until the proper moment, but this tiny details will insensibly prepare society to engaging the massive and direct reforms [32, s. 129].

Simultaneously, the investigation of eastern societies' modernization is faced obstacles in methodology in face of pitiful state of primary sources and their qualitative analyze and interpretation of its social influence [33, p. XIII-XIV]. That's why, any research on reforms in Ottoman empire should be derived from the principle of multiply modernization theory, formed by Shmuel Eisenstaedt, David Roshmeyer and especially Norbert Elias [34, c. 67]. Let us keep in mind that "The owl of Minerva spreads its wings with the dusk" and researches will always have immanent problems, dealing with explaining of such a complex and ambiguous terms and concepts by the mean of present, and as for the Ottomans, interrupting to an interesting but highly controversial discussions [35, p. 17]. To sum up, the essence of modernization, free from aforementioned theoretical database must emerge from sustainable development, renovation and optimization of existing social, political and economic mechanisms, adjusting its parts without indoctrinating qualitatively new and distinctive from previous course models.

I'm gonna stop on facts and historiographical analyses and creating the general scheme of state development of the Ottoman empire throughout XVIII century with stress on period of 1754-1774 in attempt to prove it was modernization. The "Crises" which Ottomans have faced after signing the Treaty of Carlowitz in 1699 were marked as "The Age of Retreat" cause more questions than answers. In XVII century, leading alims (we may call them public intellectuals of their era) Ayni Ali, Katib Çelebi and Koçibey Gümürçi identify the first marks of decreasing of the political situation in the Empire (by the way the first treaty that alarmed the malfunction of Ottoman empire was written in 1541 – the undoubtedly climax of Ottoman power [36, p. 44] is also presenting us the pitfalls of this question) [37, c. 41]. The weakening of Ottoman state, which is often attached to a Suleiman Kanuni's unfortunate son – Selim II (1566-1574) [38, p. 59]. State officials insisted that according to political tradition and Islamic social philosophy society is stable in case everyone fits his rightful place in it. For makes this structure balanced, it ought to find out the problems within it – social structure and relations [39, p. 89].

From the other hand, XVIII century is marked by creating and strongly implementation of "Eastern decline" discourse in European political thought, which can be explained by national struggle of subjugated folks and continuously growing European hegemonies [40, p. 5]. But Ottomans treated such an ideas as temporary problems, and didn't take them seriously. However, modern historiography suggests that adaptation and borrowing during a certain period have become a sign of flexibility and pragmatism of the state, not its decline [41, p. 194]. Ottomans relatively quick realized the necessity of changes even in the major crucial aspects and this activity will be going throughout all XVIII century from reforms to preserving the "raison-d'être" of the state [42], and in fighting against ongoing and

growing in Ottoman's opinion European pressure, but in the fact, Europeans have already faced structural political diversification and Ottomans abandoned practicum of Gazavat and in broader sense using theology for wartime propaganda for a while [43, c. 49], still war continues with temporary success for both sides, but in the end unfavorable to Ottoman Empire. During this, progress in some particular spheres such as military organization, tactics and war industry gave Europeans some kind of advantage, growing from yearly [17, s. 103]. It ultimately made possible to change foreign policy agenda towards Ottoman Empire to evidently rapacious manner (especially faire for Austrian and Russian empires) [44, c. 12]). Ottoman's tried to catch-up and focused on features they attributed as vital or emulating European experience, non-mentioning revisited old and trusted authors, that wrote about state managing [45, s. 321]. The key spheres were challenged be described as:

- Military
- Control and communication
- Restoring tax-system
- Municipal control
- Bureaucracy
- Increasing Sultan's political impact [46, p. 485]

However, general course was based upon reliable examples in economics, monetary politics and social [47, s. 52]. Notwithstanding seemingly well backed-up theory and willing to put it into practice, ottoman government did not clue the main flaw in their plan – unbearable practicism and lack of strategic view. Their desire to accomplish know-how was dictated by strictly utilitarian and urgent interest, here and now, with now or little understanding about far reaching points of their actions. The showiest image of such actions was in a military technologies, firearms, mining, cartography, watch and compasses industry, which has been implemented by Ottomans with large time span [48, p. 77].

Chronologically first and comparably well source-backed comes “The Tulip Age/ Lale devri” period, which marked a turning point in state development [49, c. 74] (stricto sensu especially this period claimed to be the first and significant cultural invasion of West values and leisure and more interesting reform ideas into Ottoman society, with the most visible side – sultan royal life and Istanbul wealth groups. Tulip Age consists of praising European art and design, adopting the most innovative and unusual art tricks, tulip mania, thriving of ottoman artisans and handicraft, and further political turns under the reign of Ahmed III (1703-1730). Alongside with the Sultan, new Grand Vizier Nevşehirli Ibrahim paşa provided greater activity in contesting ordinary Ottoman warfare, implementing Western weapons and organization, and more valuable – began to encourage the debates among the alims (Ottomans intellectuals) the idea of necessity of the reforms and changing religious attributes in government affairs [50, s. 12]. Tulip age became the rare moment of cultural and secular upraising, where whole capital city flowered up with monstrous amount of gardens, streets where crowded, cafes became centers of public and

political debates (the same as in London), creating stronger tights within different social groups of Ottoman society. Such a situation was quickly apprehended by feisty officials and every kind of adventurers who tried to gain a popularity, becoming, in the manner of speaking, new cultural heroes [38, p. 86]. Age of Tulip period is bright also by smooth change of power continuity. Before that, each Sultan gain power after death or murder of his predecessor and fratricide. Tulip age invented political uprising, that could possibly overthrow Sultan and legalize it by using sheyh-ul-Islam`s fetva to legalize peoples decision as another way to power shift. Ahmed III became the pioneer of such a process, when Patrona Halil – dodgy dealer, café-owner and janissaries` henchman caused rebellion, that lead to intronizing a new Sultan and decapitating his predecessor for crimes against common people (despite official historiographer Muhammed Subhi described that episode not in such bloody way, even routine one, insisting that Ahmed abdicated in favor of his son Mahmud by his own will, with no threats) [51]. This event is interpreting as fights for power between political groups and signalize the weakening of central power for the one hand, as for another – the appearance of democracy elements, that linked duality of Sultan`s rule, religious norms and public loyalty [52, p. 59].

Period from 1730 to 1789 is less scholarly developed due to scarcity of sources and so force avoidance by researchers [53, c. 510], but still, there are no evidence that political agenda in attempts of state transformation and its results quoting Ahmed Ataulla, who described the reign of Mustapha III (1757-1774) supposedly on his own words: *«World has turned upside down, with no hope for better in our reign, blasphemy gave power to despicable people, our officials are marauding on the streets of the City [Istanbul] , and there is nothing else left, only begging for God`s mercy »* [54, p. 67]. In historiography the image of Mustapha III and his brother Abdulhamid I did nothing to reform the Empire [55, p. 6], this thesis can`t be absolutly right, but still, the essence of reforms didn`t changed. Sultans in a row Mahmud I (1730-54), Osman III (1754-57), Mustapha III (1757-74), and Abdulhamid I (1774-89) provided the very same artificial changes without breaking the paradigm (but where then any paradigm?) – creating a new type of society and boost modernization.

The bulk of reforms were brought to life by Selim III (1789-1809), who`s reign proceeds when juridical mechanism of power began to stuck [43, c. 58]. The scale of Selim`s diversifications can be judged by the title of collective work edited by Seifi Kenan: “Selim III and his era from Ancien Regime to New Order”. Such a label can be easily understood by Europeans with tight connections with French counterpart. Despite great activity in creation of European understands diplomatic service, and the most crucial – warfare (notorious Nizami Cedid – “New Army”) all seemingly good intentions of Selim went up with smoke.

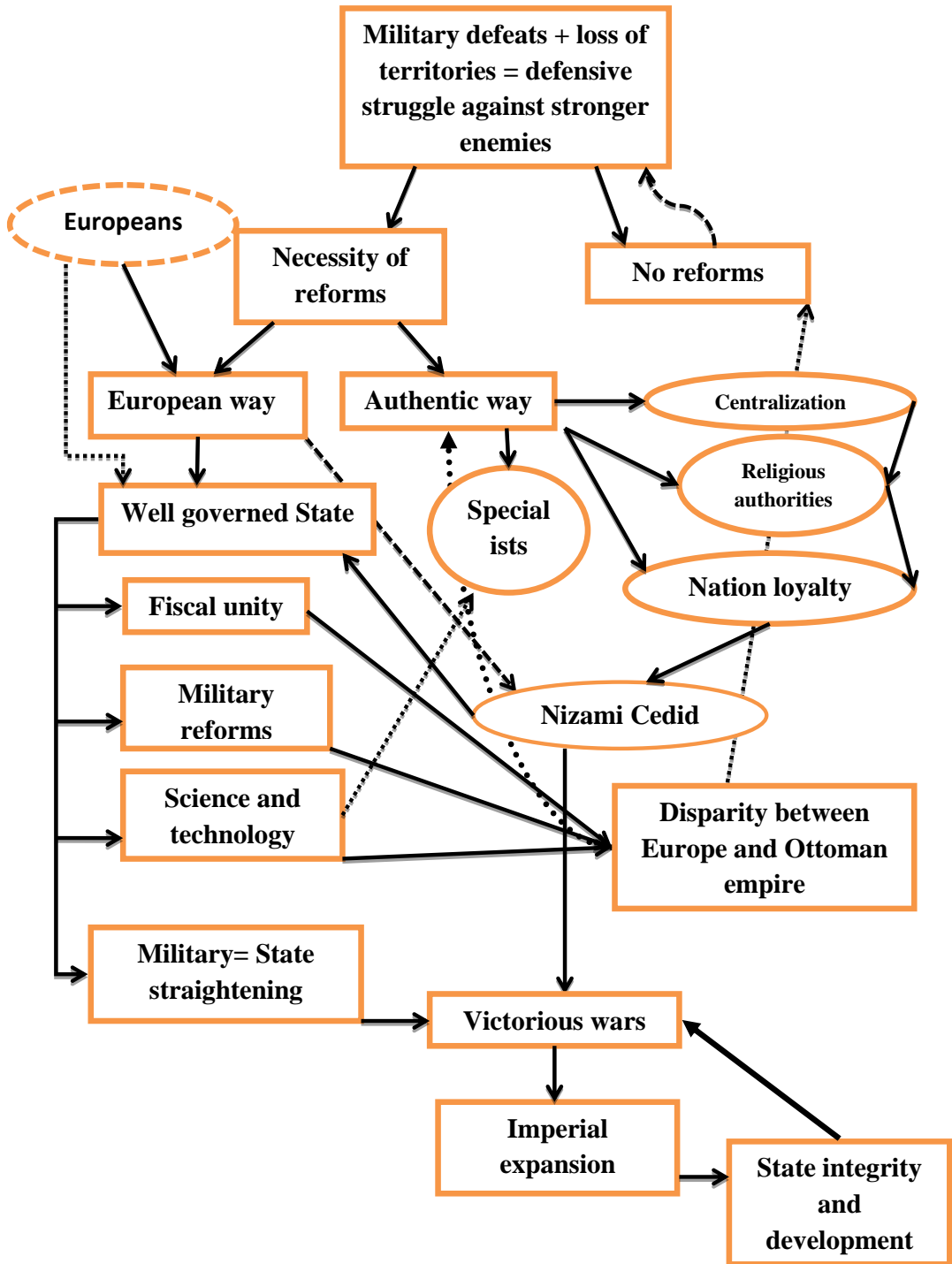
In contemporary historiography Selim is praised only for successful suppression of Arab tribes mutinies, first Serbian revolution and Anatolian beys upheavals [56, s. 713] and emphasizing two major aspects, which constitute the famous Selim`s

successor – Sultan Mahmud II legacy: control over Empire's periphery and struggle against fanatical traditions [57, p. 8]. There were two real ways for Selim III to realize his ambitions: to provide reforms at all costs, or to fight against local notables and tycoons to preserve the legitimacy of central power. The stakes were done on the first option, which finally led to Selim's assassination in 1808.

During Selim rule, interactions between state and public firstly became a public matter (sorry for such tautology) [58, p. 1]. His reign appeared to be in perplexed times of dissolution of old imperial system and creating new entity, which will exist the next 150 years.

Conclusions. All political measures taken between 1703 and 1808 (prior to Mahmud II ascending), could be judged upon the paradigm, that had in its pinnacle the aim of renewal of Ottoman war power [50, s. 12]. Depending on researcher position it could be interpreted as modernization or westernization. Nevertheless radicalism of such changes gives us right to call them systematic and comprehensive. [53, c. 504]. The main controversy and ongoing fallacy I that Ottomans thought it will be enough just to copy European's most advanced technologies and institutes, put them in to Ottoman practice, but they went wrong pretty soon. They didn't realize or unwilling to admit that this changes were adjusting to a new coming social and political realities, which stroked Europe in spite of Europeans To my view, the contradictions of this political movement towards renovation leis in striking entwine of rulers political power and will to save the country through painful process of reforms and traditional Ottoman political and social structure. It requires ability to negotiate, taking steps back, if it needs, coordinate with all social actors. but Europeans didn't have such problems according to Wilhelm Roscher's "Enlightened despotism" which pay no attention to no one ideas or necessities except those, which leads to creation of New State.

Appendix. The “vicious circle” of Ottoman reformism in the XVIII century.

Bibliography

1. Феномен реформ на Западе и Востоке Европы в начале Нового времени (XVI-XVIII вв.): сборник статей / Под. ред. М.А. Кромма, Л.А. Пименовой. – СПб.: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2013. – 364 с.
2. Словарь основных исторических понятий: Избранные статьи в 2-х т. Т. 1 / Пер. с немецкого К. Левинсон; сост. Ю. Зарецкий, К. Левинсон, И. Ширле; научн. ред. перевода Ю. Арнаутова. – М.: Новое литературное обозрение, 2014. – 736 с.
3. Гавров С.Н. Модернизация во имя империи. Социокультурные аспекты модернизационных процессов в России. – М.: УРСС, 2004. – 352 с.
4. Надюков С.А. Раннее военно-политические реформы в Османской империи // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2009. – № 2. – С. 25-28.
5. Paradoxes of Modernization: Unintended Consequences of Public Policy Reform / Ed. by H. Margretts, P. 6, C. Hood. – Oxford University Press, 2010. – 289 p.
6. Побережников И.В. Теория модернизации: основные этапы эволюции // Проблемы истории России. – 2001. – № 4. – С. 217-246.
7. Балезина Е.А. Современный взгляд на теорию модернизации // Вестник Пермского университета / Философия. Психология. Социология. – 2013. – № 1. – С. 156-161.
8. Матвеева Ю.И. Модернизация: теория и современность // Известия Тульского университета / Гуманитарные науки. – 2012. – № 1. – С. 154-155.
9. Modernization (modernization theory) // J. Scott, G. Marshall. A Dictionary of Sociology (3 rev. ed.). – 2009. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://bit.ly/2SU3VSC>.
10. Модернизация/Социологический словарь. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://gufo.me/dict/social_dict/
11. Акишин М.О. Функции государства и процесс модернизации // Ленинградский юридический журнал. – 2011. – № 3. — С. 58-74.
12. Сухарев М.В. Компаративная экономика и теория модернизации. – Петрозаводск: Карельский научный центр РАН, 2011. – 104 с.
13. Tipps D.C. Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective // Comparative Studies in Society and History. – 1973. – Vol. 15, № 2. – P. 199-226.
14. Келлер Я. Модернизация – гуманизация общества или коррозия бытия? Критические заметки о теории модернизации // Социологический вестник. – 2002. – № 7. – С. 49-52.
15. Райнерт Е. Як багаті країни забагатіли і чому бідні країни залишаються бідними. – К.: Темпора, 2014. – 331 с.
16. Kıvanç K.K., Pamuk Ş. Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime // American Political Science Review. – 2013. – Vol. 107, № 3. – P. 603-626.
17. Gencer B. İslâm'da Modernleşme. 1839-1939. – İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2012. – 2118 s.
18. Штомпка П. Модернизация как социальное становление (10 тезисов по модернизации). Основной доклад на Первом международном форуме по модернизации, Пекин, 8 августа 2013 г. // Экономические и социальные перемены: факты, тенденции, прогноз. — 2013. – № 6. – С. 119-126.
19. Асеев А.Д., Шишков Д.Д. Модернизация государственного управления в империях нового времени: сравнительный политологический анализ // Управление. – 2018. – № 1. – С. 45-46.
20. Эволюция политических институтов Запада / Отв. ред. К.Г. Холодковский. – М.: ИММО РАН, 1999. – 252 с.
21. Bayly S.A. The birth of the Modern World, 1780-1914: Global connections and comparisons. – Oxford: Blackwell Publishing, 2004. — 540p.
22. Karpat K.H. The transformation of the Ottoman state 1789-1908 // International Journal of Middle East Studies. – 1972. – № 3. – P. 243-281.
23. Atabaki T., Zürcher E.J. Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah. – N.Y.: I.B. Tauris, 2004. – 293 p.

24. Шишков В.В. Османская империя от завоевания и интеграции периферий к попыткам модернизации // Социум и власть. – 2012. – № 6. – С. 111-115.
25. Кудряшова И.В. Турция как феномен современности // Политическая наука. – 2008. – № 4. – С. 125-150.
26. Якупов С.Ф. Особенности исламской цивилизации: менталитет, политико-правовые и экономические институты // Вестник Челябинского государственного университета. – 2012. – № 35. – С. 95-100.
27. Gökçek M. Centralization during the era of Mahmud II // Osmanlı arařtırma. – 2001. – № 21. – P. 237-255.
28. Korkmaz A., Bilici I. E. řerif Mardin'in sosyal deęişim ve kültürel tartışmalarında modernleşme, iletişim ve dil bağlantısı // Sosyal Bilimler Enstitüsü. – 2012. – № 21. – S. 31-51.
29. Erimtan C. Ottomans looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey. – N.Y.: Tauris Academic Studies, 2008. – 278 p.
30. Stephanov D.N. Ruler Visibility and Popular Belonging in the Ottoman Empire, 1808-1908. – Edinburgh university press, 2018. – 288 p.
31. Budak A. Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat // Dumlupınar Üniversitesi sosyal bilimler dergisi. – 2007. – № 18. – S. 1-28.
32. Karabulut M. Tanzimat dönemi'nde osmanlinin yenileşme sürecine bir bakış // Türk Dünyası Arařtırmaları. – 2010. – № 187. – S. 125-138.
33. The state of the Subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran / Ed. by T. Atabaki. – N.Y.: I.B.Tauris & Co. Ltd., 2007. – 273 p.
34. Ким О.В. Историческая модель перехода обществ Востока в Раннее Новое время // Вестник Кемеровского государственного университета. – 2014. – № 3, Т. 2. – С. 66-70.
35. Faroqi S. Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources. – Cambridge university press, 2004. – 274 p.
36. Побережников И.В. Теория модернизации: основные этапы эволюции // Проблемы истории России. – 2001. – № 4. – С. 217-246.
37. Витол А.В. Османская империя (начало XVIII в.). – М.: Наука, 1987. – 136 с.
38. Kia M. The Ottoman Empire. – Westport: Greenwood press, 2008. – 248 p.
39. Itzkowitz N. Ottoman empire and the Islamic tradition. – Chicago: The university of Chicago press, 1972. – 117 p.
40. Ottoman tulips, Ottoman coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century/ ed. D. Sajdi. — N.Y.: Tauris Academic Studies, 2007. — 273p.
41. Barkey K. Empire of Difference The Ottomans in Comparative Perspective. – Cambridge University Press, 2008. – 360 p.
42. Ulusoy K. "Saving the State" Again: Turks Face the Challenge of European Governance. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.oecd.org/dataoecd/58/39/35371183.pdf>
43. История Османского государства, общества, цивилизации: В 2 т. / Ред Э. Ихсаноглу. – Т. 1. – М.: Восточная литература, 2006. – 602 с.
44. Мусаева С.И., Халимбекова Э.Р. Османская империя и политика европейских государств во второй половине XVIII в. // Известия ДГПИУ. – 2015. – № 1. – С. 11-15.
45. Çiydem E. Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı // Kastamonu Eğitim Dergisi. – 2014. – Cilt: 22, № 1. – S. 321-338.
46. Reform C. Aydın // Ágoston G., Masters B. Encyclopedia of the Ottoman Empire. – N.Y.: Facts On File, 2009. – 689 p.
47. Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik / Ed. by R. Kasaba S. Bozdoğan. – Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1998. – 595 s.
48. Zorlu T. Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy. – N.Y.: Tauris Academic Studies, 2008. – 269 p.

49. Лаврухина Е.В. Селим III и его реформы в современной турецкой исторической литературе // Отечественная османистика и туркология: итоги и перспективы: Доклады и сообщения международного научно-практического семинара, 2 июля 2009 года, проведенного в рамках II Евразийского научного форума. – Казань, 2009. – С. 74-82.
50. Mardin Ş. Türk modernleşmesi. – Istanbul: İletişim, 1991. – 366 s.
51. Дестари салих тарихи. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1720-1740/Destari_Salih/text.htm
52. Alderson A.D. The structure of the Ottoman dynasty. – Oxford: Clarendon press, 1956. – 252 p.
53. Финкель К. История Османской империи: видение Османа 1299-1922. – М.: АСТ, 2014. – 848 с.
54. Ataullah A. Tarih-i Ata'nın Eşar Faslına Dair Olan. Dorduncu Cildidir. – Istanbul: 1293 [1876]. – 67 s.
55. Hanioglu M. Şükrü. A brief history of the Late Ottoman Empire. – Princeton university press, 2008. – 264 p.
56. Afyoncu E. Sorularla Osmanli Imparatorluğu. – Istanbul: Yeditepe Yayınevi, 2012. – 1313 s.
57. Engelhardt E.P. La Turquie et le Tanzimat. Ou les histoire des reformes dans L`empire Ottoman depuis 1826 jusqu`a nos jours. – Paris, 1882. – 331 p.
58. Yakut E. Ottoman ulama during the ottoman reform period // Proceedings of ISER International Conference, Buenos Aires, Argentina, 3rd-4th September 2017. – P. 1-4.

References

1. Kromm, M.A. & Pymenova, L.A. (Eds.) (2013). *Fenomen reform na Zapade y Vostoke Evropy v nachale Novogo vremeny (XVI-XVIII vv.)* [The phenomenon of reforms in the West and East of Europe at the beginning of the New Time (XVI-XV VII centuries)]. Sankt-Peterburg: Yzdatelstvo Evropejskogo unyversyteta v Sankt-Peterburge. [In Russian].
2. Zareczkyj, Y., Levynson, K. & Shyrle Y. (Eds.). (2014). *Slovar osnovnyh ystorycheskyh ponyatyj: Yzbrannye staty v 2-kh t. T. 1* [Dictionary of basic historical concepts: Selected articles in 2 volumes]. Moskva: Novoe lyteraturnoe obozrenye. [In Russian].
3. Gavrov, S.N. (2004). *Modernyzacyya vo ymya ymperyu. Socyokulturnye aspekty modernyzacyonnyx processov v Rossyy* [Modernization in the name of the empire. Sociocultural aspects of modernization processes in Russia]. Moskva: URSS. [In Russian].
4. Nadyukov, S.A. (2009). Rannee voenno-polytycheskye reformy v Osmanskoj ymperyu [Early military-political reforms in the Ottoman Empire]. *Vestnyk Adygejskogo gosudarstvennogo unyversyteta* [Bulletin of the Adygea State University], 2, 25-28. [In Russian].
5. Margretts, H., Perri 6, Hood, C. (Eds.) (2010). *Paradoxes of Modernization: Unintended Consequences of Public Policy Reform*. Oxford University Press. [In English].
6. Poberezhnykov, Y.V. (2001). Teoryya modernyzacyy: osnovnye etapy evolyucyy [The theory of modernization: the main stages of evolution]. *Problemy ystorry Rossyy* [Problems of the history of Russia], 4, 217-246. [In Russian].
7. Balezyna, E.A. (2013). Sovremennyy vzglyad na teoryyu modernyzacyy [A modern look at modernization theory]. *Vestnyk Permskogo unyversyteta* [Bulletin of the Perm University / Philosophy. Psychology. Sociology], 1, 156-161. [In Russian].
8. Matveeva, Yu.Y. (2012). Modernyzacyya: teoryya y sovremennost [Modernization: theory and modernity]. *Yzvestyya Tul'skogo unyversyteta* [Bulletin of Tula University / Humanities], 1, 154-155. [In Russian].
9. Modernization (modernization theory) (2009). In J. Scott, G. Marshall (Eds.), *A Dictionary of Sociology*, [Online] (3 rev. ed.). Available from: <https://bit.ly/2SU3VSC> [In English]
10. Modernyzacyya [Modernization] (2019). [Online] *Socyologycheskyj slovar* [Sociological Dictionary]. Available from: https://gufo.me/dict/social_dict/ [Accessed: 15th February 2019]. [In Russian].

11. Akyshyn, M.O. (2011). Funkcyy gosudarstva y process modernyzacyy [The functions of the state and the process of modernization]. *Lenyngradskiy yurydycheskiy zhurnal* [Leningrad Law Journal], 3, 58-74. [In Russian].
12. Suharev, M.V. (2011). *Komparatyvnaya ekonomyka y teoriya modernyzacyy* [Comparative Economics and Theory of Modernization]. Petrozavodsk: Karelskiy nauchnyy centr RAN. [In Russian].
13. Tipps, D.C. (1973). Modernization Theory and the Comparative Study of Societies: A Critical Perspective. *Comparative Studies in Society and History*, 15(2), 199-226. [In English].
14. Keller, Ya. (2002). Modernyzacyya – gumanyzacyya obshhestva yly korrozyya bytyyya? Krytycheskiye zametki o teoryi modernyzacyy [Modernization – the humanization of society or the corrosion of being? Critical notes on the theory of modernization]. *Sociologicheskie issledovaniya* [Sociological Bulletin], 7, 49-52. [In Russian].
15. Rajnert, E. (2014). *Yak bagati krayiny zabagatily i chomu bidni krayiny zalyshayutsya bidnyymi* [How rich countries got rich and why poor countries stay poor]. Kyiv: Tempora. [In Ukrainian].
16. Kıvanç K. & Pamuk, Ş. (2013). Different Paths to the Modern State in Europe: The Interaction Between Warfare, Economic Structure, and Political Regime. *American Political Science Review*, 107(3), 603-626. [In English].
17. Gencer, B. (2012). *Islâm'da Modernleşme. 1839-1939*. Istanbul: Doğu Batı Yayınları. [In Turkish].
18. Shtompka, P. (2013). Modernyzacyya kak sotsyalnoe stanovlenye (10 tezysov po modernyzacyy). Osnovnoy doklad na Pervom mezhdunarodnom forume po modernyzacyy, Pekyn, 8 avgusta 2013 g. [Modernization as a social formation (10 theses on modernization). Keynote address at the First International Forum on Modernization, Beijing, August 8, 2013] *Ekonomycheskiye y sotsyalnye peremeny: fakty, tendency, prognoz* [Economic and social changes: facts, trends, forecast], 6, 119-126. [In Russian].
19. Aseev, A.D. & Shyshkov, D.D. (2018). Modernyzacyya gosudarstvennogo upravlenyya v imperiyakh novogo vremeny: sravnytelnyy polytologicheskiy analiz [Modernization of public administration in the empires of the new time: a comparative political analysis]. *Upravlenye* [Management], 1, 45-46. [In Russian].
20. Holodkovskiy, K.G. (Ed.). (1999). *Evolycyya polytycheskiykh ynstytutov Zapada* [The evolution of political institutions in the West]. Moskva: YMEMO RAN. [In Russian].
21. Bayly, C.A. (2004). *The birth of the Modern World, 1780-1914: Global connections and comparisons*. Oxford: Blackwell Publishing. [In English].
22. Karpat, K.H. (1972). The transformation of the Ottoman state 1789-1908. *International Journal of Middle East Studies*, 3, 243-281. [In English].
23. Atabaki, T. & Zürcher, E.J. (2004). *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah*. N.Y.: I.B. Tauris. [In English].
24. Shyshkov, V.V. (2012). Osmanskaya imperiya ot zavoevaniya y integracyy peryferyj k popytkam modernyzacyy [The Ottoman Empire from the conquest and integration of peripherals to attempts at modernization]. *Socyum i vlast* [Society and power], 6, 111-115. [In Russian].
25. Kudryashova, Y.V. (2008). Turtsyya kak fenomen sovremennosti [Turkey as a modern phenomenon]. *Polytycheskaya nauka* [Political science], 4, 125-150. [In Russian].
26. Yakupov, S.F. (2012). Osobennosti yslamskoj cyvylyzacyy: mentalyitet, polytyko-pravovyye y ekonomycheskiye ynstytuty [Features of Islamic civilization: mentality, political, legal and economic institutions]. *Vestnyk Chelyabynskogo gosudarstvennogo unyversyteta* [Bulletin of Chelyabinsk State University], 35, 95-100. [In Russian].
27. Gökçek, M. (2001). Centralization during the era of Mahmud II. *Osmanlı araştırmalı*, 21, 237-255. [In English].
28. Korkmaz, A. & Bilici, I.E. (2012). Şerif Mardin'in sosyal değişim ve kültürel tartışmalarında modernleşme, iletişim ve dil bağlantısı. *Sosyal Bilimler Enstitüsü*, 21, 31-51. [In Turkish].

29. Erimtan, C. (2008). *Ottomans looking West? The Origins of the Tulip Age and its Development in Modern Turkey*. N.Y.: Tauris Academic Studies. [In English].
30. Stephanov, D.N. (2018). *Ruler Visibility and Popular Belonging in the Ottoman Empire, 1808-1908*. Edinburgh University Press. [In English].
31. Budak, A. (2007). Osmanlı Modernleşmesi ve Edebiyat. *Dumlupınar Üniversitesi sosyal bilimler dergisi*. (18), 1-28. [In Turkish].
32. Karabulut, M. (2010). Tanzimat dönemi'nde osmanlinin yenileşme sürecine bir bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 187, 125-138. [In Turkish].
33. Touraj, A. (Ed.) (2007). *The state of the Subaltern: modernization, society and the state in Turkey and Iran*. N.Y.: I.B.Tauris & Co. Ltd. [In English].
34. Kym, O.V. (2014). Istoriya cheskaya model perekhoda obshchestv Vostoka v Rannee Novoe vremya [The historical model of the transition of East societies to Early New time]. *Vestnyk Kemerovskogo gosudarstvennogo unyversyteta* [Bulletin of the Kemerovo State University], 3, 66-70. [In Russian].
35. Faroqhi, S. (2004). *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*. Cambridge university press. [In English].
36. Poberezhnykov, Y.V. (2001). Teoriya modernizatsii: osnovnye etapy evolyutsii [Theory of modernization: the main stages of evolution]. *Problemy istorii Rossii* [Problems of the history of Russia], 4, 217-246. [In Russian].
37. Vytol, A.V. (1987). *Osmanskaya ymperyya (nachalo XVIII v.)* [Ottoman Empire (beginning of the 18th century)]. Moskva: Nauka. [In Russian].
38. Kia, M. (2008). *The Ottoman Empire*. Westport: Greenwood press. [In English].
39. Itzkowitz, N. (1972). *Ottoman empire and the Islamic tradition*. Chicago: The university of Chicago press. [In English].
40. Sajdi, D. (Ed.) (2007). *Ottoman tulips, Ottoman coffee. Leisure and Lifestyle in the Eighteenth Century*. N.Y.: Tauris Academic Studies. [In English].
41. Barkey, K. (2008). *Empire of Difference the Ottomans in Comparative Perspective*. Cambridge University Press. [In English].
42. Ulusoy, K. (2019). "Saving the State" Again: Turks Face the Challenge of European Governance [Online]. Available from: <http://www.oecd.org/dataoecd/58/39/35371183.pdf> [Accessed: 20th February 2019]. [In English].
43. Yhsanoglu, E. (Ed.). (2006). *Ystoriya Osmanskogo gosudarstva, obshchestva, vyvlyzatsii: V 2 t.* [History of the Ottoman state, society, civilization: In 2 volumes]. T.I. Moskva: Vostochnaya lyteratura. [In Russian].
44. Musaeva, S.Y. & Khalymbekova, E.R. (2015). Osmanskaya imperyya y polityka evropejskykh gosudarstv vo vtoroj polovine XVIII v. [The Ottoman Empire and the politics of European states in the second half of the XVIII century]. *Yzvestiya DGPU*, 1, 11-15. [In Russian].
45. Çiydem, E. (2014). Tanzimat Fermanı'nın Arka Planı. *Kastamonu Eğitim Dergisi*, 22(1), 321-338. [In Turkish].
46. Aydın, C. (2009). Reform. In Ágoston, G., Masters, B. (Eds.). *Encyclopedia of the Ottoman Empire*. N.Y.: Facts On File. [In English].
47. Kasaba, R. & Bozdoğan S. (Eds.). (1998). *Türkiye'de modernleşme ve ulusal kimlik*. Istanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları. [In Turkish].
48. Zorlu, T. (2008). *Innovation and Empire in Turkey: Sultan Selim III and the Modernisation of the Ottoman Navy*. N.Y.: Tauris Academic Studies. [In English].
49. Lavrukhyina, E.V. (July 2, 2009). Selym III y ego reformy v sovremenno tureczkoj ystoriycheskoj literature [Selim III and his reforms in modern Turkish historical literature]. *Otechestvennaya osmanystyka y turkologiya: ytogy y perspektivy: Doklady y soobshheniya mezhdunarodnogo nauchno-praktycheskogo semynara, 2 iyulya 2009 goda, provedennogo v ramkax II Evrazijskogo nauchnogo foruma* [Russian Ottoman Studies and Turkology: results and

- prospects: Reports and messages of the international scientific and practical seminar, July 2, 2009, held as part of the II Eurasian Scientific Forum] (pp. 74-82). Kazan. [In Russian].
50. Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi*. Istanbul: İletişim. [In Turkish].
51. Destary salyh taryhy [Online]. Available from: http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Turk/XVIII/1720-1740/Destari_Salih/text.htm [Accessed: 15th March 2019]. [In Russian].
52. Alderson, A.D. (1956). *The structure of the Ottoman dynasty*. Oxford: Clarendon press. [In English].
53. Fynkel', K. (2014). *Ystoryya Osmanskoj ymperyjy: vydenye Osmana 1299-1922* [History of the Ottoman Empire: A Vision of Ottoman 1299-1922]. Moskva: AST. [In Russian].
54. Ataulah, A. (1876). *Tarih-i Ata'nın Eşar Faslına Dair Olan. Dorduncu Cildidir*. Istanbul. [In Turkish].
55. Hanioglu, M.Ş. (2008). *A brief history of the Late Ottoman Empire*. Princeton university press. [In English].
56. Afyoncu, E. (2012). *Sorularla Osmanlı İmparatorluğu*. Istanbul: Yeditepe Yayınevi. [In Turkish].
57. Engelhardt, E.P. (1882). *La Turquie et le Tanzimat. Ou les histoire des reformes dans L'empire Ottoman depuis 1826 jusqu'à nos jours*. Paris. [In French].
58. Yakut Esra. (2017, September 3-4). Ottoman ulama during the ottoman reform period [Paper presentation]. *Proceedings of ISER International Conference*, (pp. 1-4). Buenos Aires, Argentina, [In English].

Чалий А. Концепція модернізації Османської імперії у XVIII ст.

Стаття висвітлює процеси реформування Османської імперії впродовж XVIII століття з позицій «теорії модернізації», яка, зважаючи на наукові й ідеологічні позиції другої половини XX століття, мала на меті вибудувати уніфікований магістральний шлях розвитку суспільств незалежно від їхньої історико-культурної чи цивілізаційної специфіки – від бідності до багатства, від політичної розпорошеності до створення модерної нації. Робиться спроба змодельовати загальний шаблон розуміння і впровадження владою необхідних реформ для успішної конкуренції Османської держави із європейськими країнами. Робиться наголос на двозначності самої концепції, і що з самого моменту виникнення як дослідницької гіпотези, теорія модернізації увібрала в себе велетенський масив різноманітних ідей, теорій та припущень, суперечливих та все ж існуючих у соціальних науках, зокрема історії, що намагаються дати відповідь на питання як країнам Західної Європи, що загалом були слабшими від своїх несередньоевропейських суперників, вдалося здійснити комплекс заходів по оновленню, чи то пак створенню нового типу організації суспільства, що дозволило країнам «Заходу» вже в другій половині XIX століття бути абсолютними світовими лідерами в усіх можливих галузях. В статті робиться акцент на соціальній видозміні Османської імперії впродовж XVIII-XIX століть, коли численні спроби поступових реформ в окремих сферах, пов'язаних в першу чергу із військовою справою, засвідчили намагання правлячих верхівків османів здійснити системні реформи для надолуження втрачених позицій на геополітичній арені. Робиться спроба обережної оцінки даних явищ для відповіді чи були ці зміни модернізацією чи «вестернізацією» (при відзначенні суперечності даних термінів), аналізуються фактори які сприяли й заважали процесам модернізації та які створювали замкнене коло, без розриву якого будь-які якісні зміни були б неможливі. Наголошується на тому, що загальний напрям реформ зводився до намагання дорівняти до європейських інституцій, умінь та реалій, зберігаючи османську самобутність.

Ключові слова: Схід, Османська імперія, модернізація, історіографія, Східне питання, індустріальне суспільство.

Чалый А. Концепция модернизации Османской империи в XVIII в.

В статье исследуется процесс реформирования Османской империи в XVIII веке с позиций совокупности взглядов на типологию развития обществ в Новое и Новейшее время получившее комплексное название «теория модернизации», и объединяющая в себе множество разнообразных подходов и гипотез на суть качественных преобразований, что привели к созданию обществ современного типа – индустриальных и частично постиндустриальных, создав современное государство, нации и экономику. Анализируется комплекс обоснований, каким образом и благодаря чему западные общества смогли привести качественный рывок вперед и во второй половине XIX века доминировать по всей планете, хотя до этого уступали Азийским цивилизациям и государствам по всем основным параметрам, Основная проблема, почему обществам условного «Востока» не удалось такое же, несмотря на наличие всех необходимых элементов. Суммируются и характеризуются сами реформы и полученная модель используется в качестве методического инструмента в приложении к обществам «Востока», а конкретно к его репрезентативной части – Османской империи, что в XVIII веке после ряда существенных военных и политических поражений вступила в полосу «упадка», продемонстрировала желание к переменам и частично призвела их но так и не смогла создать полноценно новый социально-политический организм для успешного противостояния западноевропейским странам. Характеризуется процессы политических, военных и экономических пертурбаций, происходивших при правлении одних из самых неизвестных султанов – Махмуда I (1730-1754), Османа III (1754-1757), Абдулхамиды I (1774-1789). Автор пытается ответить, были ли эти преобразования вестернизацией – пустым и бездумным копированием европейского опыта, или османские власти пытались эмулировать европейцев – приравняться к европейским институциям и даже превзойти их на основе собственного опыта и ресурсов.

Ключевые слова: Восток, Османская империя, модернизация, историография, Восточный вопрос, индустриальное общество.

УДК 94 (437):061

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-4>

Бевзюк Є.В., Табанюхова О.М.

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ІНСТИТУТИ НАУКОВО-АКАДЕМІЧНОЇ ФАЗИ ЧЕСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РУХУ

Стаття присвячена дослідженню процесу формування національної ідентичності чехів – самобутнього явища, яке поєднало етнічну своєрідність із загальною течією становлення європейських націй. Як масштабне європейське явище періоду формування націй цей процес являв собою багатогранний і багатошаровий суспільний рух. Останній визначив не тільки культурний, соціальний і політичний стан сучасних націй і держав, але й їх національні ідеї, що продовжують формувати реальний зміст новітньої європейської історії. Варто визнати, що формування модерної якості чеського суспільства в значній мірі залежало від просвітницьких інтелектуальних товариств, науково-освітніх інституцій та громадських організацій, які генерували в собі елементи інтелектуалізації громадськості, формували незалежну особистість, сприяли культивуванню громадянського обов'язку. В цілому, діяльність ранніх науково-академічних інститутів була не просто мінливим сюжетом у політичному комплексі імперської культурної архітектури. Ранні чеські патріотичні установи виконували функцію каталізатора процесу модернізації національної свідомості. У той самий час вони залишалися земською установою із нечисленною читацькою аудиторією, що, безумовно, децю знижувало інтенсивність національного процесу. З огляду на мовно-лінгвістичний фундамент формування науково-патріотичних чеських інститутів необхідно підкреслити наступне: всі вони отримали досвід публічної просвітницької роботи; започаткований процес духовної інституалізації «третього стану»; продовжувала закріплюватися мовна ідеологема чеського національного відродження, яка з часом увійде до фундаменту політичних програм майбутніх національних чеських партій.

Ключові слова: *нація, етнос, Чехія, інтелігенція, Австрія, імперія, слов'яни.*

Нинішні демократичні та соціокультурні досягнення Чеської Республіки справедливо пов'язувати не тільки з багатовіковим державотворчим досвідом чеського народу, але й з процесом інтелектуалізації суспільства. Зміст останнього передбачає поєднання індивідуальної творчої енергії, зрілості духовних сил і творчих об'єднань із здатністю до самоорганізації. Нині поняття «інтелектуалізація суспільства» виступає одним з ключових моментів для розуміння комплексності процесу розвитку сучасного суспільства і сучасної держави. Останнє передбачає не тільки високий ступінь політичних та економічних процесів. Формування нової якості суспільства в значній мірі залежить від науково-освітніх інституцій та громадських організацій, які генерують в собі елементи інтелектуалізації громадськості, формують незалежну особистість, сприяють культивуванню громадянського обов'язку.

В останні роки в Україні актуалізувався процес вивчення наукових, інтелектуальних організацій, які займалися збереженням, вивченням духовної спадщини, підвищенням освітнього та творчого потенціалу суспільства. У цьому плані прикладне значення для нас має вивчення позитивного досвіду

становлення та діяльності раних просвітницьких науково-інтелектуальних товариств Чехії. В їхній фундації відобразилася вся етнонаціональна специфіка, політичний драматизм чеського народу та особливості суспільно-політичної ситуації, що мала місце на Землях Чеської корони кінця XVIII – першої чверті XIX ст.

Дослідження основних аспектів історичної діяльності чеських науково-інтелектуальних інститутів безпосередньо пов'язане з актуалізацією низки наукових проблем, які розкривають зміст процесів генези та еволюції духовної сфери Чехії як частини історії становлення сучасного суспільства. Відповідно, варто визнати, що в плані вивчення означеної проблеми, світовою спільнотою було зроблено чимало, а тому історіографічний аналіз проблеми варто локалізувати.

Організаційний процес чеської духовної модернізації протягом багатьох років дослідники (К. Тефтрунк, А. Буділовіч, І. Лещіловська, З. Ненашева) [1; 2; 3; 4] справедливо пов'язували із виникненням та становленням таких етнонаціональних інтелектуальних інститутів, як «Приватне товариство в Богемії» та «Патріотичний музей у Чехії». Заснування науково-академічних установ безумовно було проявом чеської регіонально-етнічної специфіки на тлі зростаючого у Європі процесу національного самоусвідомлення. Сучасні дослідники (Е. Рішава, М. Покорна, Я. Панек, О. Тума, Х.Л. Агню) [5; 6; 7; 8] витоки фундації інтелектуальних інститутів справедливо прослідковують не тільки в загальності розвитку науково-освітньої ситуації на теренах Дунайської монархії, але й в процесі духовного саморозвитку чеської нації, що мав місце в умовах поширення ідеології національної фрагментації.

Метою дослідження є висвітлення закономірностей і специфіки формування національної ідентичності чехів, їх культурно-національного розвитку в процесі національного відродження. Для реалізації поставленої мети автором були визначені такі завдання: розкрити особливість історико-етнічної еволюції чехів наприкінці XVIII – у першій чверті XIX ст.; з'ясувати значення та вагомість раних чеських аматорських земських установ для процесу модернізації національної свідомості чеського народу.

Як відомо, чеське населення споконвіку виявляло стабільне прагнення самостійно розпоряджатися своїми духовними ресурсами. Це було можливим як за умови участі народу в європейських соціокультурних процесах так і за умови копіткої роботи інтелектуалів над подоланням негативного стереотипу чеського етнічного образу. Цей факт доречно буде прокоментувати враженнями Ф.П. Лубяновського, які він занотував у своєму щоденнику, мандруючи Чехією. У щоденнику Ф. Лубяновський змальовує такий стереотип образу мешканців слов'янського регіону Австрійської імперії: «вони в праці не дуже старанні ... австрійці, навпаки, надзвичайно старанні, хоча половина мешканців Відня загалом нічого не робить» [9, с. 106].

Пізніше цікаві висновки з приводу ментальності слов'янських підданих Габсбургів зробив австрійський дослідник А. Готтсман. Він проаналізував австро-німецьку публіцистику, що була опублікована напередодні «Весни народів». Результатом його історичної реконструкції став публічний шаблон типового образу чеха, який фактично і тиражувався німецькомовними періодичними виданнями. Висновок А. Готтсмана був представлений таким формулюванням: «чехи – діяльний та спокійний народець, але в той самий час він підступний, фальшивий, твердолобий і жорстокий» [10, s. 284]. Наведений вище ланцюжок визначень ні в якому разі не має на меті образити чеський народ, а надається нами, скоріше, як зразок упередженого стереотипу, який, безумовно, не сприяв духовному зближенню чеського і німецького народів. Втім варто додати, що модернізаційні виклики часу вимагали публічних, конкурентно-цивілізованих дій заради емансипації етнічного образу чеського народу. Цю копітку роботу необхідно було починати із фундації організованих національно-культурних установ, здатних репрезентувати етнос не у якості етнічного об'єкта, а як організованого публічного суб'єкта на теренах багатонаціональної імперії.

Перші спроби створення чеської культурної, організаційно консолідованої етнодуховної колиски виникають ще до періоду реформ Йосифа II. Реформи ж царя віддзеркалювали суспільний драматизм та імперську велич перехідного часу від станово-представницької монархії до абсолютної. Цісар досить послідовно здійснював кроки для остаточної ліквідації політичного, фінансового, юридичного самоврядування етнічних регіонів, маючи на меті посилити контроль над земськими територіями. При цьому офіційний Відень всіляко намагався підняти власний імідж шляхом зважених поступок місцевим земським регіональним елітам. Практика потурання офіційним Віднем історико-культурної своєрідності регіонів була також і реакцією на зростаючий етнічний націоналізм, спробою побудувати безконфліктну спільноту народів – поліконфесійну і поліетнічну. Імперська влада у регіональній специфіці намагалась знайти свій варіант «зверху», вирішити міжетнічні проблеми, зокрема шляхом сприяння організації різноманітних наукових, просвітницьких етнорегіональних товариств.

У цьому зв'язку, на нашу думку, варто також розставити деякі акценти стосовно практики «заступництва» з боку імперської влади по відношенню до різноманітних національно-культурних товариств. Контрольовані регіональні свободи для бюрократів Відня ставали варіантом збереження монархічної держави і альтернативою внутрішньополітичної практики для подальшого існування вертикалі титульної моноетнічності в поліетнічній державі.

Відповідно, саме в часи правління Йосифа II, Ф. Пельцель та інші чеські патріоти розпочали інтенсивно займатися такими визначальними етнічними атрибутами, як мова та історична спадщина. На нашу думку, сам по собі факт трансформації мовної ідеологеми національного відродження до змісту ранніх

ентнонаціональних організацій не викликає заперечень. Перші будителі вважали мову головним націоутворюючим елементом. Не випадково, що у 1792 р. Я. Рулик у своєму трактаті «Слава та вдосконалення чеської мови» підкреслить: «зменшення та недостатність книжок створюють умови для знищення мови, водночас праці вчених та значна кількість читачів повертають їй славу та сприяють народній мудрості та досвіду» [11, s. 12]. Таким чином, первинною аматорською етнонаціональною організаційною формою були зібрання чеських науковців і патріотів. Вони збиралися у празькому маєтку, що належав меценату, прибічнику ідей Просвітництва, президенту чеського губернаторіуму графу Бедржіху Яну Ностіцу. У графському будинку дискутувалося питання витоків етнічної культури, зароджувався чеський національний інтерес. З огляду на сказане, варто додати, що у витоків організації чеських національно-просвітницьких товариств стояла не тільки духовна та культурна інтелігенція. Значний духовний, фінансовий внесок, а також лобювання інтелектуальних проєктів «у владних коридорах» було зроблено представниками чеської феодальної аристократії.

Загалом варто визнати позитив внеску богемської аристократії в справу національного чеського відродження. Втім, не останнім чинником таких «великих чеснот» було бажання використати національний чеський рух для збереження своїх земельних привілеїв. Але без перебільшення можна стверджувати, що, беручи участь в земельних культурно-академічних установах та використовуючи ідеологію земського патріотизму, чеське дворянство досить часто намагалося інтегрувати національну чеську ідеологію із концепцією австрославізму. Така еkleктика ставала різновидом австрославізму в шляхетській інтерпретації. При цьому Австрійська держава мала би зберігати свою імперську міць, цілісність і однорідність, спираючись на представників чеських національних консерваторів у своїй земській політиці. Втім, незважаючи на соціально-політичний консерватизм правих, варто визнати: без офіційної підтримки богемської аристократії реалізація національно-просвітницьких проєктів до певної міри відчувала б труднощі й, найпевніше, розтягнулася б у часі.

На початку 70-х рр. XVIII ст. аматорські чеські товариства об'єдналися у «Приватне товариство в Богемії для розвитку математики, вітчизняної історії та природничих наук» (“Privatgesellschaft in Böhmen zur Aufnahme der Mathematik, vaterländischen Geschichte und Naturgeschichte”). Відповідно до вимог часу, перед науковою інтелектуальною установою стояло завдання перейти від первісного інформаційного обміну у колі прибічників до досліджень проблем з власного минулого. Але головним завданням стало поширення літературних та художніх відомостей про чеську землю та її народ. Учасникам нової просвітницько-організаційної форми була відома ідея національної інтеграції, суспільної філософії нового часу. При цьому нація розглядалася ними як

результат самоорганізації та систематичних культурно-освітніх колективних дій.

Товариство демонструвало риси консолідованого академічного об'єднання людей, в основі становлення якого лежала приватна ініціатива. Перший фундаментальний науково-просвітницький чеський інститут об'єднував прогресивних слов'яно-богемських патріотів і науковців. Варто зазначити, що, найпевніше, не усвідомлюючи цього, засновники та учасники «Приватного товариства» аристократи князь Й. Кінський, граф Ф.А. Шавгоч, Й. Борн, Ф. Пельцель, А. Фойгт, Я. Маер, Й. Добровський, Я. Тесанек, розвиваючи науку та культуру просвітницького періоду, заклали підвалини відродження національної самосвідомості чеського соціуму та опосередковано формували фундамент майбутньої ідеології чехоцентризму як концептуальної основи для наступних інтелектуальних прихильників ідеї «малого панславізму» (солідарності австрійських слов'ян).

Загалом, «Приватне товариство» можна визначити як першу наукову, аматорську чеську фундацію, що розвивалася завдяки ініціативній діяльності земських та етнічних духовних патріотів. Якщо намагатися дати оцінку самій установі, то з огляду на масштабність процесу формування європейських націй та їх парадигми, варто зазначити, поява «Приватного товариства» та його діяльність свідчили про початок сталого процесу емансипації окремих соціальних груп, що в подальшому забезпечило інтенсифікацію процесу формування чеської нації.

Змістове наповнення цього процесу відповідало першій стадії національного розвитку, тобто академічному періоду, коли в соціумі формується переважно науковий первинний інтерес до своєї народної культури та історії. Таким чином, варто говорити про появу у чеському суспільстві запиту на нові духовно-культурні національні стандарти. Цілком логічно, що їх творення в умовах міжнаціональної конкуренції могло ефективно здійснюватися не самотніми інтелектуалами-аматорами, а переважно в колі однодумців-професіоналів. Саме тому кінець XVIII – перша половина XIX ст. характеризується появою чеських національних просвітницьких об'єднань, установ та наукових слов'янських кафедр. Останні не тільки забезпечили сталий процес емансипації чеських духовно-культурних стандартів, а формували національну чеську парадигму.

Нова якісна сторінка діяльності «Приватного товариства» розпочалася з 1790 р., після його відвідування Леопольдом II. Цісар грався в етнічний містечковий лібералізм, а тому дотримувався думки про необхідність контролювано зважувати на земельні традиції та враховувати у своїй внутрішній політиці історичну своєрідність регіонів. Саме тому після відвідування Товариства він санкціонує зміну статусу аматорського «Приватного товариства» на статус офіційного, імперського «Королівського чеського товариства наук» («Královská česká společnost nauk») [12, s. 42-43]. Сам

Леопольд II безпосередньо подарував Товариству 6 тис. злотих. Втім, залишаючи осторонь патерналістські амбіції Габсбургів, варто визнати, що з'явився регіональний етнонаціональний заклад, який отримав право офіційно піклуватися та організовувати інтелектуальну роботу, розвивати науку на теренах Чеського королівства.

Зміст наукових завдань «Королівського товариства» відображав екстенсивний рівень розвитку науки XIX ст., що у подальшому призвело до предметної диференціації чеської науки. Первинним завданням «Королівського товариства» стало вивчення природних багатств чеських земель імперії. Але виклики європейської суспільної модернізації поступово додали до програмних дій установи тематику досліджень національно-культурного змісту, що закономірно інтродукувалося у програму чеського відродження. З часом наукові інтереси королівської установи у своїй сукупності утворили академічну систему чеської національної науки, яку умовно можна поділити на три великі групи – природничу, гуманітарну та технічну.

Початковий інтелектуальний потенціал «Королівського товариства» складався з двадцяти постійних членів. Поступово вони надали характер змістовної дослідницької установи культурно-представницькому клубу любителів науки. Біля витоків першої чеської просвітницької організації на імперських теренах стояли граф Франтішек Арношт Шафгоч, історик Франтішек Мартін Пельцель, філолог Гелазіус Добнер, лікар Ян Майєр, математик Ян Тесанек, астроном Антонін Страд та славіст Йозеф Добровський. У 1791 р. за ініціативою Товариства в Празькому університеті була утворена кафедра чеської мови та літератур, яку очолив Ф.М. Пельцель. За рекомендацією празької наукової установи у 1792 р. Й. Добровський був командирований (до речі, він отримав одну шосту – тисячу злотих із суми, дарованої цісарем Леопольдом II) до Стокгольму, Петербургу, Москви, Варшави, Кракова з метою зібрання та дослідження слов'янських рукописів та очищення чеської духовної спадщини від німецьких спотворень.

Перша чверть XIX ст. для Чехії в інтелектуальному плані характеризувалася періодом становлення національної науки як соціально-культурного феномену процесу відродження нації. Його розвиток відбувався під впливом кількох чинників: внутрішнього етнонаціонального і двох зовнішніх імперських ідеологій – австро-німецької та російсько-слов'янської. Втім справедливо визнати, що процес чеської етнічної диференціації в значній мірі залежав від соціально-культурної обстановки, що мала місце на теренах Дунайської монархії. Абсолютистське облаштування багатонаціональної імперії диктувало логіку монополізації навіть наукової сфери. «Тюрми народів» не було, втім і про регіональне процвітання також не варто буловести мову. Тому в плані інституалізації ранніх чеських науково-просвітницьких форм, правління цісаря Франца I лише умовно можна назвати «золотим віком» науки. Чого тільки вартує його виступ в ліцеї, який він здійснив у 1821 р. в Люблянах. Цю промову

досить часто цитують дослідники, тому що вони вважають її класичним прикладом ставлення цесаря до слов'янських науковоосвітніх закладів, зокрема, науки та Просвітництва в цілому: «Мені не потрібні просто якісь вчені мужі, – заявив Франц I, – а потрібними є віддані громадяни».

Щодо російсько-слов'янського фактору зазначаємо: останній став благодатною основою для подальшого розширення в чеському соціумі інтеграційної ідеї слов'янської етнічної спільності. Слов'янське минуле, їх мовна близькість як сфера прикладного наукового інтересу для членів товариства, досить часто асоціювалася у австрійських консерваторів як русофільство, що конкурувало із традиційним офіційним австрофільством. Віденський уряд побоювався поширення всеслов'янської ідеї та провінційного націоналізму з його земськими сепаратистськими тенденціями, тяжінням до опозиційності по відношенню до наднаціональної влади австрійських монархів. З цієї причини, а саме з мотиву збереження імперії, влада дозволяла реалізацію культурних проєктів у своїх провінціях. На практиці це реалізувалося «у високому дозволі» на відкриття поряд із академічним «Королівським чеським товариством» різноманітних регіональних просвітницьких інституцій. Так, за ініціативою сілезького і моравського земського дворянства у 1811 р. було відкрито Сілезький музей в Опаві, а пізніше, з 1814 р., розпочинається діяльність Моравського музею у Брно. Фундаментальне значення для процесу становлення чеської національної академічної науки також мало заснування «Національного музею», початкова назва якого була «Патріотичний музей в Чехії». Музей був започаткований нечисленним колективом дворян та відомих громадян Праги. Наявність богемської аристократії у колі засновників «Патріотичного музею» пояснюється їх природним бажанням інтродукуватися у систему нових суспільно-політичних викликів із її магістральною тенденцією зростаючого націоналізму та у вродженому бажанні регіональних лідерів бути політично вільними на своїх спадкоємних землях.

До того ж австрійський абсолютизм таїв у собі потенційну загрозу остаточного знищення місцевих земельних привілеїв. З огляду на заявлене, варто додати, що, починаючи з кінця XVIII ст., чеське, переважно католицьке дворянство, яке було віддане династії Габсбургів, хоча і не знало чеської національної мови, але все ж активно включилося у процес формування національної інтеграційної ідеології, що отримав назву – чеський становий патріотизм. Його змістом стало намагання підвищити статус Чеського королівства у імперській системі Габсбургів. Фактично, ідеологія земського патріотизму протиставлялася політиці імперської централізації. Остання не допускала наявності іншого центру, окрім Відня. Втім, скоріш не етнічний альтруїзм або патріотизм періоду націотворення стимулював процес зростаючої уваги чеської шляхти до своїх етнічних витоків та духовно-історичної спадщини. Переважно, політична поведінка традиційних еліт мотивувалася її бажанням і в подальшому контролювати «руйнівну енергію мас» та

використовувати останню як аргумент під час діалогу між центром та регіоном в процесі своєї боротьби за збереження регіональних феодальних прав.

З огляду на сказане, цілком доречним буде звернутися до думки відомого славіста М. Любавського. Аналізуючи початкові науково-просвітницькі форми раннього чеського національного руху, він досить чітко вказав на їх переважно регіональну спрямованість. «У всьому цьому домобудівництві чеського суспільства, – писав М. Любавський, – у чехів на початковій стадії досить сильно переважав регіональний, а не національний характер» [13, с. 209]. Такий земсько-регіональний політичний інтерес еліт досить логічно відповідав цьому етапу розвитку чеської національної парадигми. Відповідно, чеська інтелігенція, а тим більше шляхта, вважали себе законними представниками свого народу і зовсім не хотіли розчинятися між численними «периферійними родами» правлячої імперської династії. Тому, маючи на меті захистити свій регіонально-земський інтерес, чеська дворянсько-аристократична партія досить часто підтримувала молоді чеські національно-політичні й, особливо, творчі сили.

Для прикладу наведемо: ще у 1791 р. незадоволені селянською реформою чеські магнати на засіданнях сейму на знак протесту перейшли на майже забуту чеську мову. Аристократична родина Штернберків на своїй «малій батьківщині» – в Богемії – регулярно «підгодовувала» та очолювала різноманітні місцеві культурно-освітні проекти. Між представниками цього старовинного роду були: засновник Чеського музею, консервативний імперський міністр Фр. Штернберк та всесвітньо відомий діяч в галузі палеонтології магнат Кашпар Марія Штернберк. До речі, перу останнього належала ціла низка унікальних ботанічних праць.

Перші відомості про появу «Патріотичного музею в Чехії» припадають на 18 квітня 1818 р. (ця назва офіційно проіснувала до 1848 р.), коли відомий меценат, обер-бургграф Богемського королівства Ф.А. Коловрат-Лібштейнський підписав Звернення «До патріотичних друзів науки», в якому дозволив утворення чеського музею. До кола аристократичних засновників установи увійшов також граф Франц Клеббельсберг [14, с. 22], а головою богемського музею став австро-богемський аристократ К. Штернберк.

Незважаючи на те, що, особливо на етапі становлення музею, він був переважно елітарною установою, але саме у цей час закладався організаційний фундамент чеської академічної національної науки, що сприяло подальшому розвитку чеського відродження. Водночас варто підкреслити, «Дозвіл» на відкриття «Патріотичного музею» – це не альтруїстичне піклування імперської влади, що було спрямоване на задоволення чеських національно-культурних прагнень, а, скоріше, скоординована реакція на суспільно-політичні реалії не стільки в економічній, скільки в соціальній та національній сферах. «Вірус націоналізму» все сильніше всотувався колами соціально активної інтелігенції та дрібної шляхти. Настрої високої емоційності, що мали місце в чеському

етнічному середовищі у той час передав В.М. Крамеріус: «Народність – ось девіз, який звучить сьогодні всюди ... ми не хочемо на віки згальовити ім'я чеха та втратити славу предків, або покрити ганьбою своїх нащадків» [15].

Втім варто констатувати, в межах «меттерніховської системи» не могло навіть вестися будь-якого діалогу про політичний статус чеських національних земель, а тим більше ставити питання про отримання будь-яких додаткових політичних прав. Подібні політичні міркування, а тим більше дії, на переконання К. фон Меттерніха, були несумісні з реальною політикою уряду, який мотивувався виключно ідеєю зберегти ефективний імперський контроль над правопорядком у своїх провінціях. Відповідно, австрійський канцлер, який намагався контролювати процес етнічної емансипації в імперії, формально визнавав справедливість вимоги звертати увагу на «культурні прагнення» та «права національностей». Але з позицій імперського чиновника К. фон Меттерніх справедливо вважав націоналізм початковим ланцюжком «революційної анархії», яка з часом призведе до розпаду мультинаціональної імперії та порушить «палке бажання народу» до збереження стабільності і спокою в державі [16, s. 77]. Тому Віденський уряд спрямовував зусилля бюрократичного апарату на організацію контролю за проявом етнокультурних ініціатив.

Важливо мати на увазі, що «м'яка» конфігурація протиріч між імперським центром і провінційною елітою стала умовою процесу раціоналізації міжетнічного духовно-культурного конфлікту, що і призвело до організації музейної установи. Остання стала паростком зростаючої етнонаціональної свідомості, а її фактична поява демонструвала не стільки добру волю імперської монархії, а скоріше її принцип зваженого компромісу із чеським етнонаціональним рухом та регіональними земськими елітами. До речі, з часом А.С. Буділович, якого навряд чи можна запідозрити у симпатіях до австрійців, а тим більше у закоханості у Франца Йосипа I, публічно констатував, що «віденський уряд ніяк не заважав відкриттю ... Чеського музею і Матиці» [2, с. 460]. Таким чином, зважена позиція Відня в духовній сфері імперських етнонаціональних периферій була результатом меркантильної культурної політики австрійської влади. При цьому, успіхи провінційних патріотів отримували перспективу реалізовуватися лише в умовах толерантного ставлення до внутрішньої політики Дунайських монархів.

Звернення «До патріотичних друзів науки» за підписом головного міністра Богемії Коловрат-Лібштейнського було надруковано німецькою мовою в урядовій «Прагер Цайтунг» («Prager Zeitung»). Документ викликав позитивну реакцію у колі національних чеських патріотів, а тому мав підтримку низки відомих будителів. Наприклад, Й. Юнгман палко вітав факт появи чеської музейної установи «під покровом могутнього крила вищої аристократії» [17, s. 157]. Водночас, виходячи з мовно-лінгвістичної парадигми етнічної чеської емансипації, він висловив побажання надати установі статусу

центру розвитку чеської мови та літератури. Фактично, музейний проект розглядався чеськими будителями не лише як банальне експонатне сховище. На переконання патріотів, установа мала стати інтелектуальним тезаурусом для культурно-просвітницьких інтелектуалів Богемії. Відбувся процес подальшого формування системного чеського культурного середовища. Відповідно, нові інститути створювали позитивні умови не тільки для збереження, але й і для прогресу національної чеської культури та мови.

Необхідно зазначити, діячі «Патріотичного музею» досить обережно поставилися до публічних спроб окремих інтелектуалів пропагувати ідею слов'янської загальності або проектів створення загальнослов'янської літературної мови. Керівництво установи справедливо побоювалося появи інсинуацій з боку офіційної влади відносно загрози ідеологізації товариства «політичною русифікацією», і тим самим максимально бажало уникнути можливої політизації музейно-наукової установи. Наприклад, діяч «Патріотичного музею» Й. Добровський у 1819 р. у листі до свого колеги критично констатував: «Існують окремі патріоти чеської мови, які так сильно ненавидять німців, що навіть схотіли знаходитися під російською владою. Наявність таких думок може так сильно нашкодити чеській літературі, тому що уряд буде намагатися, всіх нас онімечити» [18, с. 30].

Багатолітній досвід суспільно-політичної діяльності чеських інтелектуальних еліт доводив необхідність і доцільність не тільки компромісної політики із центром, але й необхідність максимально демонструвати вірнопіддані почуття австрійському цісарю. Факт, що підтверджує острах перед можливістю політизації товариства ідеологією всеслов'янства та прояву занепокоєння з боку офіційного Відня до зростаючої національно-культурної активності чехів, ми можемо знайти у листі Й. Добровського. Він констатував: «... у Відні побоюються, щоб слов'яни не замислювалися над приєднанням до Росії. Тому навіть на ім'я бургграфа надіслали листа від придворної поліції, щоб він примусив мене видати у нас слов'янську граматику» [18, с. 30]. Таким чином, парадоксально, але атмосфера зростаючої національної активності у поєднанні із бажанням Габсбурзької монархії контролювати ідеологію етнонаціональних рухів сприятливо відбилися на проекті появи «Патріотичного музею» і з часом призвели до утвердження іміджу установи як національного просвітницького осередку.

Маючи на меті надати «Зверненню» Ф.А. Коловрат-Лібштейнського значення етнонаціонального документа, доступного для широкого кола читачів, Й. Юнгман робить переклад офіційного тексту з німецької на чеську мову та додає до нього власний коментар. У коментарі будитель наголошує на необхідності надати «Патріотичному музею» не тільки функцій збирання матеріальних чеських пам'яток, але також використовувати музей у якості просвітницької установи, що має досліджувати не лише природу, історію Чехії, але й також сприяти збереженню «мови та самого чеського народу» [17, с. 157].

Останнє уточнення було вкрай важливим. Й. Юнгман свідомо намагався надати музею статус не лише регіонального чеського закладу, а прив'язував діяльність товариства до національно-культурних завдань. Реалії соціокультурного тиску з боку німецького духовно-культурного світу сприяли утвердженню у Й. Юнгмана переконання вибудувувати тематику досліджень з огляду на інтереси не тільки німецькомовного читача, але й з врахуванням перспективи розвитку чеськомовної аудиторії, що також логічно відповідало регіональній слов'янській специфіці. До того ж, самі соціокультурні обставини створювали умови для поширення націоналістичної ідеології. Й. Юнгман, тонко зрозумівши мультиетнічну проблему імперії, констатує, що уряд побоюється «нашого переходу до якоїсь могутньої держави», а цей надуманий факт створює певні сприятливі можливості для лібералізації умов діяльності для представників національної чеської партії [19, s. 166]. Остаточний переклад «Звернення» з коментарями Й. Юнгмана був надрукований чеською мовою у «Патріотичній газеті» у квітні 1818 р. Й. Юнгман із запалом писав: «Отже, наше давнє побажання про заснування товариства, яке має на меті збереження і розвиток чеської мови, виконано. Під покровом могутнього крила нашої вищої аристократії виник національний музей, головною метою якого є збереження мови, збереження чеського народу» [20]. Втім справедливо зауважити: політична позиція Й. Юнгмана ніколи не характеризувалася як радикальний націоналізм, все життя він залишався на позиціях Просвітництва, а обережне завдання суспільного та національного реформування імперії він пов'язував з реформаторською діяльністю абсолютної монархічної влади.

«Патріотичний музей» став просвітницькою відповіддю австрійського імператора Франца II на зростаючий національний чеський патріотизм. За відомостями першого видавця журналу «Вітчизняні записки» Павла Савиньїна, цар, врахувавши обставини зростаючої уваги з боку земської еліти до своєї духовності «надає високий дозвіл на його подальшу роботу» [21, с. 33]. 25 квітня 1818 р. у «Патріотичній газеті» В.М. Крамеріус, радіючи з приводу появи просвітницького закладу, підкреслить його значимість як етнозберігаючої установи, метою якої є «збереження чеського народу». «Ми все ще народ». Народність – ось девіз, що звучить сьогодні всюди» [17, s. 157-158]. Таким чином, бачимо, що для чеської партії національних земельних патріотів музей асоціювався із філософією національного інтересу.

Подальша інституалізація національного музею залежала від прийняття його установчих документів. Згідно з існуючими в Австрійській імперії бюрократичними традиціями, офіційне право на здійснення діяльності будь-якою освітньою установою або товариством було можливим лише після прийняття та відповідного затвердження його статуту. Над редакцією проекту музейного статуту працювало кілька людей. Між ними такі науковці, як фізик Франтішек Йозеф Гернстер, ботанік Берджих Берхольд, австрійський магнат Кашпар Штернберк. Перші двоє намагалися надати музею змісту наукової

земської установи. За їх задумом, членський склад «Патріотичного музею» необхідно було формувати, спираючись на претендентів чеського походження, але їхній проект національного музейного товариства не був підтриманий. Майбутній статут музейної установи був розроблений меценатом, людиною, що усвідомлювала свій моральний обов'язок у справі сприяння розвитку імперської та земської науки і культури – князем К. Штернберком.

Згідно зі Статутом, «Патріотичний музей» утворювався як товариство, роботу якого має організувати керівний орган – комітет музею. Дійсним членом комітету міг стати представник будь-якого суспільного прошарку, що розділяв патріотичний пафос служіння своїй нації та мешкав на землях Чеської корони. Подібний ліберальний та етноземський підхід до визначення умови щодо членства у товаристві мав відбиток європейської тенденції до прагнення розширення принципу національності та громадянської рівності. Але просвітицький аристократ К. Штернберк своїм рішенням обмежує «палітру» соціального складу товариства шляхом введення до статуту пункту про «матеріальний ценз». Таким чином, товариство було організовано на певних акціонерних принципах. Згідно зі статутом, члени товариства були зобов'язані сплачувати щорічний членський внесок на утримання музею. Це надавало їм можливість брати участь не тільки у засіданнях музею, але й визначати наукові напрями розвитку товариства та впливати на управління його господарською діяльністю. До того ж, дійсні учасники установи отримували дивіденд у вигляді безоплатного примірника виданих книг.

Цілком логічно, що висока фінансова ставка суттєво скоротила можливість доступу до дійсного членства для багатьох чеських інтелектуалів, хоча і забезпечила на певний час фінансовими коштами процес придбання музейних експонатів, які, до речі, й нині складають колекцію найцінніших експонатів музею. Наприклад, К. Штернберк особисто безоплатно передав до музейних фондів понад чотири тисячі томів книг із своєї бібліотеки, виставковими експонатами також стали його п'ять тисяч зразків мінералів, колекція гербаріїв та його широко відоме, унікальне видання «Флора Стародавнього світу» [22].

Варто додати, що з часом достатньо висока фінансова ставка внесків для членів Товариства перетворилася на гальмівний механізм розвитку установи. Наприклад, до 1840 р., коли процес національно-культурної модернізації чеського соціуму набрав вже достатнього розмаху, чисельність членів «Товариства Патріотичного музею» сягала всього лише 95 осіб, при цьому 65 з них було прийнято до регіональної установи ще на етапі його становлення, у кінці 20-х рр. XIX ст. Крім того, дотримання статутної фінансової вимоги щодо членства та права на участь у діяльності Товариства, які були прописаними у статуті князем К. Штернберком, звузили соціальну базу музейної установи. З часом богемські аристократи, дворянство втратили інтерес до участі у діяльності музею, а ліберальні національні патріоти, до кола яких входила

чеська інтелігенція, продовжували скептично ставитися до музейної ініціативи К. Штернберка, тому що вважали її «дворянською витівкою».

Відсутність притоку молодих кадрів також дещо стримувала процес накопичення модернізаційного інтелектуального потенціалу національної науково-просвітницької установи. До того ж, на тлі піднесення інтересу з боку чеської етнічної еліти до власної мови, літератури, історії робота Товариства переважно продовжувала концентруватися на теренах колекційної діяльності, здійснення здебільшого природничих досліджень, що до кінця не сприяло процесу емансипації мовно-історичної ідеології чеського національного відродження. На цей факт звернув увагу у своєму донесенні міністру народної освіти ад'юнкт І. Срезневський. Він писав, що бібліотекар Чеського музею Ганка познайомив його з унікальною матеріальною «колекцією музею». При цьому, пише далі відомий славіст, духовні пам'ятки чеської культури були надані йому, на жаль, не із музейної колекції, а із власних «літературних фондів» Ганки [23, с. 14].

Можливо, більш високого ступеню проникнення національного принципу до чеського інтелектуального середовища, на нашу думку, варто було б очікувати за умови більш високої популяризації чеських духовних зразків. Варто підкреслити, що у 20-х рр. XIX ст. обсяг подібних досліджень залишався ще недостатнім. Наприклад, більшість чеських національних інтелектуалів, і навіть Й. Добровський, П.Й. Шафарик, писали переважно німецькою мовою. Справедливо зазначити, що існування чеської і німецької мов в практичній діяльності музейного товариства, так званий білінгвізм, в цілому не ставав причиною міжнаціонального чесько-німецького антагонізму, але все ж підсилював ідеологічну конфронтацію по етнічній лінії «свій-чужий».

Про недостатню увагу з боку керівництва музею до досліджень саме чеського національно-гуманітарного чинника, напише у своєму донесенні на ім'я міністра народної освіти С. Уварова студент М. Іванишев, який державним коштом студіювався на теренах європейських освітніх закладів. Він констатує: «Національний Чеський музей під керівництвом графа Штернберга отримав досить односторонній розвиток, тому що метою обрані переважно природничі науки» [24, с. XXV]. Показово, що роком пізніше, у 1839 р., М. Погодін у доповіді С. Уварову після знайомства із П.Й. Шафариком та В. Ганкою [25], буде писати про наявність суб'єктивних причин, що гальмують розвиток мовно-літературної сфери чеського відродження. До речі, незважаючи на дещо прискіпливе ставлення австрійського уряду до міжслов'янських культурних комунікацій, насамперед з погляду наявності в самому форматі зв'язків інтеграційних, наднаціональних мотивів, варто визнати, що В. Ганка для своєї успішної фінансової стабільності та наукової діяльності досить вміло використовував контакти із міністром народної освіти Російської імперії С. Уваровим.

У цілому, діяльність раних науково-академічних інститутів була не просто мінливим сюжетом у політичному комплексі імперської культурної архітектури. Рани чеські патріотичні установи виконували функцію каталізатора процесу модернізації національної свідомості. Водночас вони залишалися земською установою із нечисленною читацькою аудиторією, що, безумовно, дещо знижувало інтенсивність національного процесу. З огляду на вищенаведену специфіку мовно-лінгвістичного фундаменту формування науково-патріотичних Чеських інститутів, необхідно підкреслити, що за роки існування «Приватного товариства», музейної установи, інтелектуали все ж отримали досвід самостійної просвітницької роботи, головне – тривав процес духовної інституалізації «третього стану», продовжувала формуватися парадигма, яка увійшла до фундаменту майбутніх національних чеських політичних партій.

Список використаних джерел та літератури

1. Tieftrunk K. Dějiny Matice české. Česka čítanka. – V Praze, 1881. – 304 s. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://texty.citanka.cz/dmctoc.html>
2. Будилевич А.С. Славянские Матицы и ученые дружества // Журнал министерства народного просвещения. – 1869. – № 1. – С. 459-193. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.org/stream/zhurnalminister67>
3. Лециловская И. Славянские матицы в XIX веке // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – № 19. – С. 57-63.
4. Славянские матицы: XIX в. / Под ред. З.С. Ненашевой. – Ч. 1. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – 198 с.
5. Rušavá E. Počátky a rozvoj Matice české. Muzejní a vlastivědná práce // Časopis Společnosti přátel starožitností. – 2000. – Č. 4. – S. 203-212.
6. Pokorná M. Královská česká společnost nauk – její místo ve státě, v národě a ve veřejnosti // Učená společnost České republiky. 1914-2004. – Praha, 2004. – S. 41-52.
7. Pánek J., Tůma O. A History of the Czech Lands. – Prague: Karolinum Press, 2019. – 650 s.
8. Agnew H. The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown. – Hoover Press, 2004. – 441 p.
9. Лубяновский Ф. Воспоминания. 1777-1834. – Москва, 1872. – 319 с.
10. Gottsman A. «Stokbohmen» oder «Russenknechte»? // Osterreichische Osthefte. – Wien, 1992. – Jhr. 34, N. 2. – S. 284.
11. Rulík J. Sláva a výbornost jazyka českého. – Praha, 1792. – 48 s.
12. Pokorná M. Královská česká společnost nauk – její místo ve státě, v národě a ve veřejnosti // Učená společnost České republiky. 1914-2004. – Praha, 2004. – S. 41-52.
13. Любавский М.К. История западных славян (прибалтийских, чехов и поляков). – Москва, 1917. – 458 с.
14. Малый Я. Воспоминания и заметки старого чешского патриота // Славянский ежегодник. – Киев, 1877, год 2. – С. 41-42
15. Крамериус В.М. Обращение по случаю основания национального музея // Хрестоматия по истории южных и западных славян. В 3 томах. Новая история, т.2. / Отв. ред. Карасев. – Минск, 1989. – 295 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://window.edu.ru/resource/html>
16. Metternich C.W. Denkwürdigkeiten. – München, 1921, vd. II. – 578 s.
17. Husa V., Kutnar F. Naše národní minulost v dokumentech: chrestomatie k dějinám Československa. – Praha, 1962, díl. II. – 492 s.

18. Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения: русско-чешские ученые связи конца XVIII и первой половины XIX ст. – Варшава, 1902. – 386 с.
19. Jungmann J. Voj o obrození národa Výbor z díla Josefa Jungmanna Vybor z díla. Uspfadal. F. Vodicka. – Praha, 1948. – 259 s.
20. Юнгмана Й. Обращение по случаю основания национального музея // Хрестоматия по истории южных и западных славян. Т. 2. – Минск, 1989. – 295 с.
21. Свиный П.П., Новости. Отечественные записки. – т.СV. – С.-Пб., 1856. – 62 с.
22. Kašpar Šternberg (Graf). Versuch einer geognostisch-botanischen Darstellung der Flora der Vorwelt. – Leipzig, 1820. – 55 s.
23. Срезневский И.И. Донесение министру народного просвещения из Вены от 8 (20) февраля 1841 г. // Журнал министерства народного просвещения. – 1841. – № 7-9, отд. IV, с. 14.
24. Донесение Н.Д. Иванишева министру народного просвещения С.С. Уварову. 6 ноября 1838 г. // Францев В.А. Очерки по истории чешского возрождения. Приложение. – Варшава, 1902. – С. XXV-XXVI.
25. Погодин М.П. Переписка с П.Й. Шафариком / ОР РГБ. Ф. 231/11. Ед.хр. 19.

References

1. Tieftrunk, K. (1881). *Dějiny Matice české. Česka čítanka*. [Online] V Praze. Available from: <http://texty.citanka.cz/dmctoc.html>. [In Czech].
2. Budilovich, A.S. (1869). Slavyanskije Matitsyi i uchenije družestva [Slavic Matits and friendship scholars]. [Online]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvescheniya* [Journal of the Ministry of Education], 1, 459-193. Available from: <http://archive.org/stream/zhurnalminister> [In Russian].
3. Leschilovskaya, I. (2010). Slavyanskije matitsyi v XIX veke [Slavic matrices in the 19th century]. *Ukrayina: kulturna spadschina, natsionalna svidomist, derzhavnist* [Ukraine: cultural heritage, national consciousness, statehood], 19, 57-63. [In Russian].
4. Nenasheva, Z.S. (Eds) (1996). *Slavyanskije matitsyi: XIX v.* [Slavic matrices: XIX century]. Ch. 1. Moskva: Institut slavyanovedeniya i balkanistiki RAN. [In Russian].
5. Ryšavá, E. (2000). Počátky a rozvoj Matice české. Muzejní a vlastivědná práce. *Časopis Společnosti přátel starožitností*, 4, 203-212. [In Czech].
6. Pokorná, M. (2004). Královská česká společnost nauk – její místo ve státě, v národě a ve veřejnosti. *Učená společnost České republiky. 1914-2004*. (ss. 41-52). Praha. [In Czech].
7. Pánek, J. & Tůma, O. (2019). *A History of the Czech Lands*. Phague: Karolinum Press. [In English].
8. Agnew, H. (2004). *The Czechs and the Lands of the Bohemian Crown*. Hoover Press. [In English].
9. Lubyonovskiy, F. (1872). *Vospominaniya. 1777-1834* [Memories]. Moskva. [In Russian].
10. Gottsman, A. (1992). “Stokbohmen“ oder “Russenknechte“? *Osterreichische Osthefte, jhr. 34, h. 2*, 284. [In German].
11. Rulík, J. (1792). *Sláva a výbornost jazyka českého*. Praha. [In Czech].
12. Pokorná, M. (2004). Královská česká společnost nauk – její místo ve státě, v národě a ve veřejnosti. *Učená společnost České republiky. 1914-2004*. (ss. 41-52). Praha. [In Czech].
13. Lyubavskiy, M.K. (1917). *Istoriya zapadnyih slavyan (pribaltiyskih, chehov i polyakov)*. [History of the Western Slavs (Baltic, Czechs and Poles)]. Moskva. [In Russian].
14. Malyy, Ya. (1877). *Vospominaniya i zametki starogo cheshskogo patriota* [Memoirs and notes of the old Czech patriot]. *Slavyanskij ezhegodnik* [Slavic Yearbook], god 2, 41-42. [In Russian].
15. Kramerius, V.M. (1989). *Obrascenie po sluchayu osnovaniya natsionalnogo muzeya* [Appeal on the occasion of the foundation of the national museum] [Online]. In: Karasev (Ed.), *Hrestomatiya po istorii yuzhnyih i zapadnyih slavyan. V 3 tomah. Novaya istoriya* [A reader on the history of

- the southern and western Slavs. In 3 volumes. New story], vol. 2., t. 2. Minsk. Available from: <http://window.edu.ru/resource/.html> [In Russian].
16. Metternich, C.W. (1921). *Denkwürdigkeiten*. bd. II. München. [In German].
 17. Husa, V. & Kutnar, F. (1962). *Naše národní minulost v dokumentech: chrestomatie k dějinám Československa*. díl. II. Praha. [In Czech].
 18. Frantsev, V.A. (1902). *Oчерки по истории чешского возрождения: русско-чешские учения связи конца XVIII и первой половины XIX ст.* [Essays on the history of Czech revivals: Russian-Czech scholars of the late XVIII and the first half of the XIX century]. Varshava. [In Russian].
 19. Jungmann, J. (1948). *Boj o obrození národa* Výbor z díla Josefa Jungmanna Vybora z díla. Uspřádal. F. Vodicka. Praha. [In Czech].
 20. Yungmana, Y. (1989). *Obraschenie po sluchayu osnovaniya natsionalnogo muzeya* [Appeal on the occasion of the foundation of the national museum]. *Hrestomatiya po istorii yuzhnykh i zapadnykh slavyan* [A reader on the history of the southern and western Slavs]. t. 2. Minsk. [In Russian].
 21. Svinin, P.P. (1856). *Novosti* [News]. *Otechestvennyye zapiski* [Domestic notes]. t.SV. Saint-Peterburg. [In Russian].
 22. Kašpar Šternberg (Graf) (1820). *Versuch einer geognostisch-botanischen Darstellung der Flora der Vorwelt*. Leipzig. [In German].
 23. Sreznevskiy, I.I. (1841). *Donesenie ministru narodnogo prosvescheniya iz Veny* ot 8 (20) fevralya 1841 g. [Report to the Minister of Education from Vienna on February 8 (20), 1841]. *Zhurnal ministerstva narodnogo prosvescheniya* [Journal of the Ministry of Education], 7-9, otd. IV, 14. [In Russian].
 24. *Donesenie N.D. Ivanisheva ministru narodnogo prosvescheniya S.S. Uvarovu*. 6 noyabrya 1838 g. [Report N.D. Ivanisheva Minister of Education S.S. Uvarov. November 6, 1838]. In V.A. Frantsev (1902). *Oчерки по истории чешского возрождения. Prilozhenie* [Essays on the history of Czech revival. Application]. (pp. XXV-XXVI). Varshava. [In Russian].
 25. Pogodin, M.P. *Perepiska s P.Y. Shafarikom* [Correspondence with P.Y. Safarik]. OR RGB. F. 231/11. Ed.hr. 19. [In Russian].

Бевзюк Е.В., Табанюхова Е.Н. Интеллектуальные институты научно-академической фазы чешского национального движения.

Статья посвящена исследованию процесса формирования национальной идентичности чехов – самобытного явления, которое объединило этническую специфику с процессом становления европейских наций. Как масштабное европейское явление периода формирования наций этот процесс представлял собой многогранное и многослойное общественное движение. Оно определило не только культурное, социальное и политическое состояние современных наций и государств, но и их национальные идеи. Последние продолжают формировать реальное содержание новейшей европейской истории. Справедливо признать, что формирование нового качества чешского общества в значительной степени зависело от просветительских интеллектуальных обществ, научно-образовательных учреждений и общественных организаций, которые генерировали в себе элементы интеллектуализации общественности, формировали независимую личность, способствовали культивированию гражданского долга. В целом, деятельность ранних научно-академических институтов была далеко не случайным сюжетом в политическом комплексе имперской культурной архитектуры. Ранние чешские патриотические учреждения выполняли функцию катализатора процесса модернизации национального сознания. В то же время, они оставались земским учреждением с немногочисленной читательской аудиторией, что, безусловно, несколько снижало интенсивность национального процесса. Учитывая культурно-лингвистический фундамент формирования научно-патриотических чешских институтов, необходимо подчеркнуть: все они получили опыт публичной просветительской работы, начался процесс духовной институализации «третьего сословия», продолжала закрепляться

языковая идеология чешского национального возрождения, которая со временем войдет в фундамент политических программ будущих национальных чешских партий.

Ключевые слова: нация, этнос, Чехия, интеллигенция, Австрия, империя, славяне.

Bevzyuk Y. Tabanyukhova O. Early Intellectual Institutions of the Scientific and Academic Phase of the Czech National Revival.

The article deals with the process of formation of the Czech national identity, a distinctive phenomenon that has combined ethnic originality and the common flow of formation of European nations. As a large-scale European phenomenon of the period of formation of nations, this process was a multifaceted and multilayered social movement. The latter defined not only the cultural, social and political conditions of the modern nations and states, but also their national ideas, which have continued shaping the real content of the modern European history. As a matter of fact, the formation of the modern quality of the Czech society largely depended on educational intellectual societies, scientific and educational institutions and public organisations that generated the elements of intellectualisation of the public, formed an independent personality, promoted the cultivation of a civic duty. In general, the activities of early academic institutions were not just a changing subject in the political complex of the imperial cultural architecture. Early Czech patriotic institutions served as catalysts for the process of modernisation of national consciousness. At the same time, they remained Zensky institutions with a small readership, and, of course, in some way, this reduced the intensity of the national process. Taking into account the linguistic basis of the formation of the scientific and patriotic Czech institutions, the fact, that all of them have gained experience of public education, should be emphasized; the process of spiritual institutionalisation of the "third state" was initiated, the linguistic ideologeme of the Czech National Revival grew stronger and later became part of political programmes of future national Czech parties.

Keywords: nation, ethnos, the Czech Republic, intelligentsia, Austria, empire, Slavs.

УДК 94(4)+910.4(495)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-5>

Добролюбська Ю.А., Присяжнюк О.М.

ФРАНЦУЗЬКА ЕКСПЕДИЦІЯ В МОРЕЮ 1828-1833 РОКІВ: ВИТОКИ КОЛОНІАЛЬНОГО ДИСКУРСУ

Філееллізм існував в європейському суспільстві задовго до експедиції в Морею, остання лише посилила цю тенденцію. Експедиція сприяла перетворенню поверхового інтересу на інтерес науковий, оскільки її матеріали сформували науковий та естетичний багаж, який залишався одним з найкращих на багато років для європейських вчених, що не мали змоги особистого відвідування регіону. Античні грецькі руїни викликали захоплення та трепетне поклоніння європейців, які вбачали в них своє в значній мірі романтизоване минуле. Офіцери, солдати та митці стали тією першою групою, в якій формувалася колективна пам'ять про минуле. Для неї ці події були емоційно забарвленими. Повернувшись на батьківщину, вчені, митці та навіть офіцери стануть носіями і трансляторами цієї колективної пам'яті у французькому суспільстві. Ця група виступала носієм інформації про пам'ятники та скарби давніх греків, ключові події, найбільш значущі деталі грецької давнини – колиски європейської цивілізації та її цінностей.

Наукова експедиція в Морею мала важливе значення для розширення знань про Грецію як країну та її античну спадщину. В архітектурі, скульптурі, живописі, меблюванні, декоративному мистецтві активно використовувались античні грецькі мотиви – як правило, в значно романтизованому та прикрашеному вигляді. Після експедиції європейські музеї та численні колекціонери стали проявляти підвищений інтерес до грецької культури. Оборотною стороною цього інтересу стало активне розграбування культурної спадщини країни. Ще один з результатів експедиції полягав в тому, що наука стала розглядатися як «політика XIX століття».

Ключові слова: культурна спадщина, пам'ятник, скарб, філееллізм, європоцентризм, колоніальний дискурс, експедиція в Морею.

Французька експедиція в Морею – це майже невідома вітчизняному науковому співтовариству назва, яка надається у Франції військовій та науковій інтервенції французької армії на Пелопоннес у 1828-1833 рр., під час війн за незалежність Греції. В той час ця територія була відома французам під своєю середньовічною назвою Морея. Після падіння Мессолонгі у 1825 р. Західна Європа вирішила втрутитися у боротьбу за незалежність Греції. Ставлення до єгипетського союзника Османської імперії Ібрагіма-паші було особливо настороженим, тому головною метою експедиції було звільнення окупованих регіонів, зокрема Пелопоннесу. Інтервенція розпочалася, коли франко-русько-британський флот був відправлений до регіону, вигравши битву при Наваріно в жовтні 1827 р. У серпні 1828 р. французький експедиційний корпус висадився поблизу міста Короні на півдні Пелопоннесу. Солдати розміщувались на півострові до евакуації єгипетських військ у жовтні, а потім взяли під контроль основні укріплення, які досі утримували османські війська. Хоча основна частина військ повернулася до Франції наприкінці 1828 р., французька присутність на цих територіях тривала до 1833 р.

Як і під час Єгипетської кампанії Наполеона Бонапарта, коли Комісія з наук та мистецтв супроводжувала військову кампанію, наукова експедиція Мореї також супроводжувала війська. Сімнадцять вчених чоловіків, які представляли різні спеціальності (природознавство та старожитності – археологія, архітектура та скульптура) здійснили цю захоплюючу подорож. Їх робота мала важливе значення для розширення знань про Грецію як країну та її античну спадщину. Як приклад, виготовлені ними топографічні карти були новаторськими для свого часу. Також були зроблені чіткіші вимірювання, креслення, плани та пропозиції щодо реставрації пам'яток Пелопоннесу, Аттики та Кіклад, які стали новою спробою систематичної та вичерпної каталогізації давньогрецьких руїн. Експедиція в Морею та публікації її результатів надали майже повний опис відвідуваних регіонів. Вони сформували науковий та естетичний багаж, який залишався одним з найкращих на багато років для європейських вчених, що не мали змоги особистого відвідування регіону.

Джерельною базою нашого дослідження став, перш за все, звіт архітектора Гійома Абеля Блуе, виданий безпосередньо за результатами експедиції [1; 2]. Він містить докладний опис пам'яток архітектури та скульптури, які побачили та описали члени французької наукової експедиції. Цікавим та докладним джерелом також були листи Луї-Ежена Кавеньяка, тодішнього капітана 2-го інженерного полку та майбутнього прем'єр-міністра Франції [3], які надали багато фактичних подробиць щодо військового стану французького експедиційного корпусу. Істотний, хоча й трохи загальний огляд європейського захоплення античною грецькою культурою надає праця Кристофера Вудхауса [4].

В цілому історіографічна традиція доволі невелика. Праця Ролана та Франсуа Етьєн висвітлює головні етапи археологічних досліджень та відкриттів грецьких античних пам'яток протягом XIX ст. [5]. Узагальнююче дослідження колективу французьких авторів надає огляд наукових розвідок під час трьох експедицій: в Єгипет, Морею та Алжир [6]. Відсутність уваги французьких дослідників можна пояснити лише тим ментальним аргументом, що Франція протягом XX ст. була не готова до перегляду свого колоніального минулого. Цим вона відрізняється від інших метрополій, де розгорнулись інтенсивні історичні дослідження та викладання курсів колоніальної історії.

Також можна вказати комплексну працю Ф. Янніці [7], присвячену формуванню грецької національної самосвідомості протягом тривалого періоду – з кінця XVIII до початку XX ст. Поверхово, у науково-популярній манері, цей сюжет згадується у книзі В.П. Бузескула [8]. Загальний огляд художньо-археологічних відкриттів кінця XIX – початку XX ст. здійснений у ґрунтовній, але відверто застарілій праці Адольфа Михаеліса – видатного вченого-археолога, професора Страсбурзького університету [9].

Метою статті є аналіз інтелектуального контексту та наукової спадщини французької експедиції в Морею у 1828-1833 рр.

Необхідно коротко охарактеризувати військово-дипломатичний контекст експедиції. У 1821 р. греки повстали проти багатовікового османського панування та швидко проголосили незалежність. Однак незалежність греків суперечила принципам Віденського конгресу та Священного союзу, який наклав на європейську рівновагу *status quo*, забороняючи будь-які зміни. Однак на відміну від того, що відбувалося в інших країнах Європи, Священний союз не втручався, щоб зупинити грецьких повстанців.

Національне повстання викликало незадоволення Австрії та К. Меттерніха – головного політичного архітектора Священного союзу. Однак Російська імперія, ще один реакційний жандарм Європи, позитивно поглядала на повстання через православну релігійну солідарність та геостратегічний інтерес (контроль над Дарданеллами та Босфором). Франція, ще один активний член Священного союзу, нещодавно втручалася в проблеми Іспанії у Трокадеро (1823 р.), але в цьому питанні зайняла неоднозначну позицію: Париж бачив ліберальних греків насамперед як християн, а їхнє повстання проти османів трактувала як новий хрестовий похід. Велика Британія була зацікавлена у втручанні в ситуацію насамперед через те, що цей регіон знаходився на шляху до Індії. Взагалі, для всієї Європи Греція представляла колыску західної цивілізації та мистецтва ще з часів античності.

Перші грецькі перемоги були недовгими. Султан покликав на допомогу свого єгипетського васала Мухаммеда-Алі, який відправив свого сина Ібрагім-пашу до Греції з флотом та 8 тис. вояків, пізніше додавши ще 25 тис. Втручання Ібрагім-паші виявилось вирішальним: значна частина Пелопоннесу була відвойована у 1825 р.; місто-шлюз Мессолонгі впало у 1826 р.; Афіни були взяті у 1827 р. За грецькими повстанцями залишились Нафпліон, Гідра, Мані та Егіна.

Потужна хвиля філеллізму поглинула Західну Європу. Таким чином, було вирішено втрутитися на користь Греції, колыски цивілізації та християнського авангарду на Сході, стратегічне розташування якої підштовхувало зацікавленість європейських країн. Лондонським договором у липні 1827 р. Франція, Росія та Британія визнали автономію Греції, яка залишалася васальною державою Османської імперії. Три сили погодилися на обмежене втручання, щоб переконати Порту прийняти умови конвенції. Був запропонований і прийнятий план морської експедиції як демонстрації сили. Спільний російський, французький та британський флот був направлений для здійснення дипломатичного тиску проти Константинополя. Битва при Наваріно (жовтень 1827 р.), що сталася після випадкової зустрічі, призвела до знищення турецько-єгипетського флоту.

У 1828 р. Ібрагім-паша опинився в скрутному становищі: він щойно зазнав поразки під Наваріно; спільний флот встановив блокаду, яка заважала йому

отримувати підкріплення та запаси; його албанські війська, яким він більше не міг платити, повернулися до своєї країни під захистом грецьких військ Феодора Колокотроніса. 6 серпня 1828 р. в Олександрії була підписана конвенція між намісником Єгипту Мухаммедом-Алі та англійським адміралом Едвардом Кодрінгтоном. Ібрагіму-паші довелося евакуювати свої єгипетські війська та залишити Пелопоннес нечисленним турецьким військам (за оцінками 1200 осіб), що залишилися там. Однак Ібрагім-паша відмовився шанувати досягнуту угоду, продовжуючи контролювати різні грецькі регіони: Мессенію, Наваріно, Патрас та кілька інших твердинь. Він також наказав знищити Тріполі.

Крім того, у французького уряду Карла X почали виникати сумніви щодо його грецької політики. Сам Ібрагім-паша зазначив цю неясність, коли зустрівся з генералом Ніколя Жозефом Мезоном у вересні: «Чому Франція після поневолення людей в Іспанії у 1823 р. тепер прийшла до Греції, щоб звільнити людей?» Врешті-решт, ліберальна агітація почала розвивати у Франції натхнені прогрецькі настрої. Чим довше Франція чекала, тим делікатнішою ставала її позиція щодо К. Меттерніха. Таким чином, ультракоролівський уряд вирішив прискорити події. Франція запропонувала Великій Британії організувати сухопутну експедицію, однак англійці відмовилися втрутитися безпосередньо. Тим часом Росія оголосила війну проти Османської імперії і її військові перемоги викликали побоювання Лондона, який не хотів бачити Російську імперію занадто далеко на південь. Таким чином, Велика Британія не виступала проти втручання лише Франції.

Щодо інтелектуального контексту, то вся епоха Просвітництва розвивала інтерес європейців до Греції, а точніше до ідеалізованої Стародавньої Греції, якою вона уявлялась. Філософи Просвітництва, для яких поняття природи та розуму були такими важливими, вважали, що це були основні цінності афінських класиків. Давньогрецькі демократії, і насамперед Афіни, стали прикладами для наслідування. Саме там європейці шукали відповіді на політичні та філософські проблеми свого часу. Такі роботи як праця абата Бартелемі «Подорож молодого Анахарсіса Грецією» (1788 р.) остаточно створили образ ідеального світу на берегах Егейського моря [10, р. 104].

Теорії та система інтерпретації античного мистецтва, розроблена Йоганном Йоахімом Вінкельманом, впливали на європейські смаки протягом десятиліть. Його основна праця «Історія стародавнього мистецтва» була опублікована у 1764 р. і перекладена французькою мовою у 1766 р. В цій праці Й. Вінкельман започаткував традицію поділу античного мистецтва на періоди, класифікуючи твори хронологічно та стилістично [4, р. 38-40].

Для Й. Вінкельмана грецьке мистецтво було вершиною мистецьких досягнень, кульмінацією яких став Фідій. Також він вважав, що найкрасивіші твори грецького мистецтва були створені в ідеальних географічних, політичних та релігійних обставинах. Ця думка довго домінувала в інтелектуальному житті Європи [5, р. 44-45].

Теорії Й. Вінкельмана ідеалізували Стародавню Грецію та посилили бажання людей подорожувати до сучасної Греції. Було так спокусливо повірити, що справжній гарний смак народився саме під грецьким небом. Освічений європеець кінця XVIII – початку XIX ст. вважав, що життя в Стародавній Греції було чистим, простим та моральним, а також, що класична Еллада – це джерело, з якого художники повинні черпати ідеї «благородної простоти та спокійної величі» [5, р. 60-61]. Греція стала визнаною «батьківщиною мистецтв» і «вчителем смаку».

Отже, палата депутатів надала кредит у розмірі 80 млн. золотих франків, щоб дозволити уряду виконувати свої зобов'язання. Був сформований експедиційний корпус у складі 13-15 тис. осіб, яким командував генерал-лейтенант Ніколя Жозеф Мезон. До його складу входили три бригади, якими командував Тібурсе Себастьяні, Філіп Хігоне та Віргіл Шнайдер. Начальником Генерального штабу був генерал Антуан Симон Дюрріє. Експедиційний корпус складався з дев'яти піхотних полків, одного кавалерійського полку, чотирьох артилерійських рот та двох полків військових інженерів (сапери та мінери).

Було організовано транспортний флот, захищений військовими кораблями, які в цілому налічували шістьдесят кораблів. Для грецького тимчасового уряду Іоанна Каподистрії потрібно було доставити техніку та 1300 коней, а також зброю, боєприпаси та гроші. Франція хотіла підтримати вільну Грецію з метою набуття свого впливу у регіоні.

Перша бригада вийшла з Тулону 17 серпня, друга через два дні, третя – 1 вересня. Командуючий генерал Ніколя Жозеф Мезон був з першою бригадою на борту лінійного корабля «Марсель». Перший конвой складався переважно з торговельних кораблів, крім «Марселя» до нього входили фрегати «Агамемнон», «Пулен» та «Кібела». Другий конвой супроводжували лінійний корабель «Дюкейн» та фрегати «Іфігенія» та «Армада».

29 серпня флот, який перевозив дві перші бригади, прибув до бухти Наваріно, де зустрів спільну франко-русько-британську ескадру. Єгипетська армія була зосереджена між Наваріно та Метоні. Таким чином, висадка була ризикованою. Флот поплив до затоки Короні, захищеної фортецею, яку тримали османи. Експедиційний корпус не зустрічаючи жодної протидії почав висадку ввечері 29 серпня та закінчив її вранці 30 серпня. Прокламація губернатора І. Каподистрія повідомила грецьке населення про прибуття французької експедиції. Місцеві жителі прибігли до військ як тільки вони ступили на грецьку землю та запропонували їм свіжі фрукти та їжу.

Французький табір розташувався на рівнині Короні, поблизу Петаліди, на місці стародавньої Коронеї. Третя бригада, яку затримала буря, втратила три кораблі та зуміла висадитися у Короні лише 16 вересня.

Ібрагім-паша використав низку приводів для затримки евакуації: проблеми з продовольством або транспортом, непередбачені труднощі в передачі твердинь. У французьких офіцерів виникли труднощі в підтримці бойового духу своїх

солдатів, які, наприклад, були схвильовані (помилковою) новиною про те, що відбудеться неминучий марш на Афіни. Це нетерпіння з боку французьких військ було, мабуть, вирішальним у переконанні єгипетського командувача дотримуватися своїх зобов'язань. До того ж, французькі солдати почали страждати від осінніх дощів, які змочували їх наметове містечко, збільшуючи ймовірність лихоманки та особливо дизентерії. 24 вересня Луї-Ежен Кавеньяк, капітан 2-го інженерного полку та майбутній прем'єр-міністр Франції (1848 р.), написав, що тридцять чоловік із 400 осіб у його компанії військових інженерів постраждали від лихоманки [3]. Генерал Н. Мезон бажав розмістити своїх людей у казармах фортець. 7 вересня Ібрагім-паша згодився на евакуацію своїх військ станом на 9 вересня. Домовленість, досягнута з генералом Н. Мезоном, передбачала, що єгиптяни виїжджатимуть зі зброєю, багажем та конями, але без жодного грецького в'язня чи полоненого. Оскільки флот Єгипту не міг евакуювати всю армію за один раз, для військ, які залишилися на суші, було дозволено залишити їжу. Перша єгипетська дивізія, 5500 осіб та 27 кораблів, вирушила 16 вересня у супроводі трьох кораблів зі спільного флоту (два англійські та французький фрегат «Сирена»).

Останній єгипетський транспорт відплив 5 жовтня, взявши на борт Ібрагіма-пашу. З 40 тис. осіб, яких він привіз з Єгипту, було забрано ледь 20 тис. Кілька османських солдатів залишилися для того, щоб утримувати різні твердині Пелопоннесу. Наступною місією французьких військ було «забезпечити цим твердиням безпеку» [3] та повернути їх незалежній Греції.

6 жовтня генерал Н. Мезон наказав генералу Ф. Хігоне піти на Наваріно. Він пішов з 16-м піхотним полком, до складу якого входили артилерія та військові інженери. Таким чином, морське узбережжя Наваріно було оточене флотом адмірала Анрі де Рінї, а облогу з землі здійснили солдати генерала Ф. Хігоне. Турецький командир форту відмовився здатися: «Порта не воює ні з французами, ні з англійцями; ми не будемо вчиняти жодних ворожих дій, але форт не здамо» [3].

Тому сапери отримали наказ зробити прорив у стінах і генерал Ф. Хігоне увійшов до фортеці, яку утримували всього 250 осіб та шістьдесят гармат. Французькі війська потроху рухалися, збираючись залишитися на деякий час та будуючи укріплення Наваріно, перебудовуючи його будинки та облаштовуючи лікарню.

7 жовтня 35-й рядовий піхотний полк, яким командував генерал А. Дюрріс, у супроводі артилерії та військових інженерів, з'явився перед Метоні, захищеного 1078 чоловіками та сотнею гармат, у якому на шість місяців були запаси продовольства. Два лінійні кораблі «Бреслау» та «Уелслі» заблокували порт і погрожували фортеці своїми гарматами. Командири форту, турок Хасан-паша та єгиптянин Ахмед-бей, відповіли так само, як і командир Наваріно. Однак укріплення Метоні були в кращому стані, ніж у Наваріно. Тому французькі сапери зосередилися на відкритті міських воріт. Гарнізон міста не

захищав їх. Командири форту пояснили, що не можуть його здати, бо виконують накази султана, але також визнали, що протистояти штурмуючим неможливо. Таким чином форт мав бути захоплений, принаймні символічно, силою.

Короні було взяти важче. Генерал Т. Себастьяні зі своєю бригадою з'явився там 7 жовтня. Відповідь командира форту була схожа на відповіді, отримані у Наваріно та Метоні. Т. Себастьяні спочатку надіслав у розвідку своїх саперів, в результаті чого було поранено з десятків осіб, серед них Л. Кавеньяк і, що серйозніше, капітан, сержант та три сапери. Інші французькі солдати почували себе ображеними і генерал був змушений докласти чимало зусиль, щоб їх заспокоїти, не дозволивши відкрити вогонь та захопити твердиню силою. На допомогу наземним військам прийшли «Агамемнон», «Бреслау» та «Уелслі». Загроза, яку вони становили, змусила османського полководця здатися. 9 жовтня французи увійшли до Короні та захопили 80 гармат та численні боєприпаси [3].

Патра контролювалося Ібрагімом-пашею з часу евакуації Пелопоннесу. Щоб зайняти місто, розташоване в північно-західній частині півострова була відправлена морем третя бригада, яка прибула до Патри 4 жовтня. Генерал В. Шнайдер дав Хаджі Абдуллі, паші Патри і «Замку Мореї», двадцять чотири години, щоб здати форт, а 5 жовтня, коли термін дії ультиматуму минув, на місто рушили три колони та розгорнулася артилерія. Паша негайно підписав капітуляцію Патри та «Замку Мореї». Однак аги «Замку Мореї» відмовилися підкорятися своєму паші, якого вони вважали зрадником, і оголосили, що скоріше помруть у руїнах своєї фортеці, ніж здадуться [3].

«Замок Мореї» охороняв в'їзд до Коринфської затоки поблизу Ріо та був побудований ще за часів Баязида II у 1499 р. Генерал В. Шнайдер спочатку намагався домовитися з агами, які наполягали на своїй відмові від капітуляції. Однак вони наполягали на своєму рішенні і почалася облога фортеці. Чотирнадцять морських та польових гармат, розміщених на відстані 400 метрів, майже знищили артилерію фортеці. Адмірал де Рінї навантажив на кораблі всю артилерію та саперів. По суші генерал Н. Мезон відправив два піхотні полки та 3-й легкий кавалерійський полк. Підкріплення прийшло 23 жовтня. Французи встановили нові батареї для пробиття проломів у стінах та шуткуючи надали кожному з проломів імена Карла X, Георга IV, герцога Ангулемського, герцога Бордо та Морського піхотинця. Також підключилась команда британського флоту та фрегат «Блондинка» під командуванням капітана Едмунда Лайонса.

30 жовтня батареї відкрили вогонь. За чотири години в валах відкрилися значні прориви. Потім вийшов емісар з білим прапором, щоб домовитись про умови здачі форту. Генерал Н. Мезон відповів, що умови були вже обговорені на початку місяця в Патрі та додав, що не довіряє групі людей в облозі, які не дотримувались першої домовленості. Тому він дав гарнізону півгодини на

евакуацію з форту, без зброї чи багажу. Аги погодились та «Замок Мореї» впав. Однак опір фортеці коштував французькій експедиції 25 вбитих та поранених.

5 листопада 1828 р. останні турки, єгиптяни чи мусульмани залишили Морею. 2500 турків та їхніх сімей були поміщені на борт французьких суден, що попрямували до Смірни.

Французькі та британські послы розмістилися в Поросі та запропонували Константинополю надіслати туди дипломатів, щоб вести переговори щодо статусу Греції. Порта відмовлялась брати участь у конференціях. Французи запропонували продовжувати військові дії та поширити їх на Аттику та Евбею, але англійці виступили проти цього плану. Таким чином, грекам залишалося вигнати османів з цих територій, розуміючи, що французька армія втрутиться лише в тому випадку, якщо греки опиняться у біді.

Поступово з Мореї евакуювали війська. Бригада В. Шнайдера, членом якої був Л. Кавеньяк, сіла на корабель у перші дні квітня 1829 р. Генерал Н. Мезон виїхав 22 травня 1829 р. На Пелопоннесі залишилася лише одна бригада. Щоб замінити солдатів з Франції прибули свіжі війська: 57-й рядовий піхотний полк висадився у Наваріно 25 липня 1830 р. Франція не відкликала свої війська, доки король Оттон I не прибув до Греції у січні 1833 р у супроводі Баварського допоміжного корпусу [3].

Протягом цих майже п'яти років французькі війська, якими командував генерал Шарль Луї Жозеф Олів'є Геенек, не залишалися бездіяльними. Були відновлені укріплення, будувались мости, була побудована дорога Метоні-Наваріно та багато казарм.

Військові результати експедиції полягали в тому, що Османська імперія вже не могла приборкувати Грецію завдяки єгипетським військам. Стратегічна ситуація майже повернулася до стану 1825 р., до прибуття військ Ібрагіма-паші, коли грецькі повстанці перемогли на всіх фронтах.

Після військової експедиції в Морею грекам довелося зіткнутися з турецькими військами лише в Центральній Греції. Лівадія, ворота у Беотію, була завойована на початку листопада 1828 р. Контратака Махмуд-паші з Евбеї була відбита в січні 1829 р. У квітні греками був захоплений Навпакт; у травні Августинос Каподистрія відвоював символічне місто Мессолонгіон. Однак військова перемога Росії в російсько-турецькій війні 1828-1829 рр. та умови Адріанопольського договору аж до визнання незалежності Греції потребували військових перемог. Грецькі території, що були звільнені до вересня 1829 р., через рік після військової експедиції Мореї – Пелопоннес та Центральна Греція – були тими вирішальними завоюваннями, які утворили незалежну Грецію після 1832 р.

Експедиція в Морею була другою з великих військово-наукових експедицій, очолюваних Францією у першій половині XIX ст. Першою, використаною як орієнтир, був єгипетський похід Наполеона Бонапарта 1798 р.; остання відбулася в Алжирі починаючи з 1839 р. Усі три експедиції відбувались з

ініціативи французького уряду та під керівництвом конкретного міністерства (зовнішні відносини для Єгипту, внутрішні справи для Мореї та війна за Алжир). Наукові установи набирали вчених як цивільних, так і військових, уточнювали їх місії, але робота на місцях проходила в тісній співпраці з армією [6, р. 124].

Комісія наук та мистецтв, створена за часи єгипетської експедиції Наполеона Бонапарта, і особливо публікації стародавніх пам'яток, що стали результатом її роботи, стали зразком для подальших експедицій. Оскільки Греція була іншим важливим стародавнім регіоном, який вважався колицкою всієї західної цивілізації (один з головних аргументів філеллізму), було вирішено «скористатися присутністю наших солдатів, які окупували Морею, щоб відправити вчену комісію. Це не повинно було дорівнювати славі Наполеона ... Однак вона повинна послужити мистецтву та наукам» [2].

В Єгипті та Алжирі наукова робота проходила під захистом армії. У Морею більшість військ відправлялися, коли розвідки ледве почалися. Армія надавала лише матеріально-технічну підтримку: намети, кілки, інструменти, ємності з рідиною, великі горщики та мішки; одним словом, все, що можна було знайти для використання в сховищах армії.

Члени наукової експедиції висадились у Наваріно 3 березня 1829 р. після 21 дня в морі [6, р. 128].

Розділ природничих наук включав декілька напрямів: ботаніка (Жан Батист Борі де Сент-Венсан, Луї Деспре Сен-Совюр і Антуан Венсан Пектор), географія, геологія (П'єр Теодор Вірле д'Ост і Еміль Пуйон Бобле) та зоологія. Уряд наполягав на тому, щоб також був надісланий художник-пейзажист, оскільки міністр внутрішніх справ Жан Батист Мартиньяк зауважив не обмежуватись спостереженням «мух і трав, а поширити їх на місця і людей» [1].

Географічні дослідження мали стратегічний характер. Одним з перших завдань, наданих французьким урядом, було складання точних карт Пелопоннесу з науковою метою, а також з економічних та військових причин. 6 січня 1829 р. військовий міністр віконт де Ка написав генералу Н. Мезону: «Всі карти Греції дуже недосконалі та складені на основі більш-менш неточних шаблонів, тому важливо їх виправити. Не тільки географія буде збагачена цим дослідженням, але ми будемо підтримувати комерційні інтереси Франції, полегшуючи її відносини, і це, перш за все, буде корисно для наших сухопутних та військово-морських сил, які можуть опинитися в цій частині Європи» [2].

За два роки була виготовлена надзвичайно точна карта, зображена на шести аркушах у масштабі 1/200 000. У березні 1829 р. від Арголіди було розбито геодезичний базис в 3500 метрів, який далі йшов від одного кута на руїнах Тиринфу до кута будинку в руїнах в селі Арія. Це повинно було слугувати відправною точкою у всіх операціях тріангуляції для топографічних та геодезичних показників на Пелопоннесі. П'єр П'єтєс та Еміль Пуйон Бобле

провели численні перевірки на базисі та на використовуваних лінійках. Таким чином, похибка була зменшена до 1 метра кожні 15 кілометрів. Довгота та широта базової точки в Тиринфі були перевірені, щоб знову похибка була максимально знижена до приблизно 0,2 секунд. На горах півострова, а також на Егіні, Гідрі та Нафпліоні було встановлено 134 геодезичні станції. Таким чином, створили рівносторонні трикутники, сторони яких дорівнювали приблизно 20 км. Кути були виміряні за допомогою теодолітів Гамбе.

Географи страждали від лихоманки – команда Борі де Сент-Венсана значно більше, ніж команда Пуйона Бобле: «Жахлива спека, яка напала на нас у липні, пошкодила роботу всієї топографічної бригади. Ці джентльмени, працюючи на сонці, майже всі захворіли, і вісім днів тому ми сумували за М. Дешевре, який помер» [1]. «З дванадцяти офіцерів, зайнятих в геодезичній службі, двоє загинули, а всі інші хворі. Окрім них, ми втратили двох саперів та домашнього службовця» [1].

Ботанічні та зоологічні дослідження очолював Жан Батист Борі де Сент-Венсан. Він зібрав безліч ботанічних екземплярів: «Флора Мореї», видана у 1832 р. нараховує 1550 рослин, з яких 33 – орхідеї та 91 – трави. «Нова флора Пелопоннесу та Кіклад» 1838 р. описує 1821 вид. Безпосередньо у Мореї Борі де Сент-Венсан збирав рослини, а їх класифікацію, визначення та опис він здійснив вже після повернення до Франції.

Секцію образотворчих мистецтв було утворено Інститутом Франції, який призначив її керівником архітектора Гійома Абеля Блуе. В якості його помічників Інститут надіслав Б.А. Равоїзі, П.А. Пуаро, Ф. де Гурне та П.Ф. Трезеля. Архітектор Жан-Ніколя Гійо, який вже мав досить значний досвід, сформований в Малій Азії та Єгипті під впливом інженерів, надав секції точні вказівки. Він попросив їх вести справжній щоденник своїх розкопок, в який записували точні вимірювання та координати, щоб скласти карту регіону подорожі та описати всі побачені місцевості.

Публікація творів з археології та образотворчих мистецтв йшла за тією ж схемою, що і з працями з природничих наук: схема маршруту з описом пройдених доріг, примітних пам'яток по цих маршрутах та описів їхніх напрямків. Отже, том I Експедиції в Морею: розділ Образотворчих мистецтв описує Наваріно (с. 1-7) із шістьма сторінками рисунків (фонтани, церкви, фортеця Наваріно та палац Нестора в Пілосі); потім на сторінках 9-10 дорога Наваріно-Метоні докладно представлена чотирма сторінками рисунків (церква в руїнах та її фрески, а також буколічні пейзажі, які нагадують читачеві, що сцена не так далеко від Аркадії); і нарешті три сторінки про Метоні і чотири сторінки рисунків. Буколічні пейзажі були досить близькими до «норми», яку запропонував Юбер Робер для зображень Греції.

Показовим видається нам опис місцевого населення, переважно грецьких вівчарів, які містять записи французьких вчених: «їх щедра гостинність та прості та невинні звичаї нагадували нам про прекрасний період пастирського

життя, який художня література називає Золотою епохою, і, здавалося, представляє нам як справжніх людей персонажів Феокриту та Вергілія».

Археологічна експедиція проїжджала через Наваріно (Пілос), Метоні, Короні, Мессіну та Олімпію (описано в першому томі видання); Басси, Мегалополіс, Спарту, Мантінею, Аргос, Мікени, Тиринф та Нафпліон (другий том); Кіклади (Сірос, Кеа, Міконос, Делос, Наксос та Мілос), Суніон, Егіну, Епідавр, Тройзен, Немею, Корінф, Сікіон, Патри, Еліду, Каламату, півострів Мані, мис Матапан, Монемвасію, Афіни, острів Саламін та Елефсін (третій том).

Два члени секції – філософ та історик Едгар Кіне та ліонський скульптор Жан-Батист В'єтті були членами експедиції, однак з моменту приїзду до Греції трималися осторонь своїх товаришів. Ці двоє подорожували через Пелопоннес окремо від інших. Вони відвідали Пірей та Афіни, потім Кіклади. Е. Кіне захворів та повернувся до Франції, де видав філософську працю «Сучасна Греція та її відношення до античності». Ж.-Б. В'єтті, ігноруючи офіційні накази повернутися до Франції у листопаді, продовжував свої дослідження в Пелопоннесі та Аттиці до літа 1831 р. Після повернення до Франції комісія вивчила його рукописи і, оцінивши їх виняткове значення, рекомендувала для публікації. На жаль, він не закінчив свою роботу щодо публікації рукописів, однак його скульптури несуть неповторну чарівність античної традиції.

Художня та археологічна розвідка Пелопоннесу відбулася таким чином, як тоді проводилися археологічні дослідження в Греції. Перший крок завжди містив спробу зробити перевірку на місці текстів античних авторів, таких як Гомер, Павсаній або Страбон, що мало назву «форма розтину (шурфа) в манері Геродота». Таким чином у Наваріно було визначено місце розташування палацу Нестора відповідно до тексту Гомера та використаним ним прикметникам «недоступні» та «піщані». У Метоні стародавніх залишків порту, опис яких ідеально співпадає з описом Павсанія, виявилось достатньо, щоб з упевненістю визначити місцезнаходження давнього міста.

Дослідивши Наваріно, Метоні та Короні, члени експедиції повернулися до Мессіни, де провели місяць, починаючи з 10 квітня.

Шість тижнів, починаючи з 10 травня 1829 р., експедиція провела в Олімпії. Абель Блуе та Ежен Дюбуа здійснили там перші розкопки. Їх супроводжували художники П. Пуаро, Ф. Трезель і Е.-Е. Аморі-Дюваль. Дотримувалися археологічних порад Ж.-Н. Гійо: «Виконуючи вказівки, що були йому дані комісією Інституту Франції, Ежен Дюбуа розпочав розкопки, результатом яких стало виявлення перших підстав двох колон портику та кількох фрагментів скульптури» [1].

Ділянка була розділена на квадрати, розкопки проводилися по прямих лініях: археологія ставала більш науково-оснащеною та раціоналізованою і саме таким чином було визначено розташування храму Зевса. Проста гонитва за скарбами починала відходити у минуле.

Фундаментальним внеском наукової експедиції Морея було її ставлення до розграбування та пошуку скарбів. Г. Блуе відмовився виконувати розкопки, які ризикують пошкодити пам'ятники, і заборонив пошкоджувати статуї з наміром зняти шматок, відокремлений від решти статуї, без попереднього огляду та дозволу. Можливо, саме з цієї причини три метопа храму Зевса, виявлені в Олімпії, були повернуті в первинному вигляді. У будь-якому випадку, ця готовність захищати цілісність пам'яток, безперечно, була гносеологічним прогресом.

Французи не обмежували свої інтереси виключно античністю, вони також описували та малювали візантійські пам'ятки. До того часу, особливо для мандрівників, важливою та цікавою була лише стародавня Греція, середньовічна ж та сучасна Греція взагалі ігнорувались. Г. Блуе за результатами Морейської експедиції надав точні описи церков, які він бачив. Наприклад, малюнок 9 (I, II і III) тому I містить схему, розріз та перспективний вид однієї з двох невеликих церков села Осфіно, розташованих на схилі гори зліва від дороги Наваріно-Метоні; її інтер'єр, прикрашений картинами та фресками, розділений на дві частини стіною, яка утворює на задній частині невелике закрите святилище, в якому священник повинен виконувати службу [1].

Отже, результати, отримані науковою експедицією у Морею, підкреслили необхідність створення постійної, стабільної структури, яка дозволила б продовжувати її роботу. З 1846 р. французи змогли систематично і постійно продовжувати роботу потужно розпочату науковою експедицією Мореї завдяки створенню на вулиці Дідо, біля підніжжя пагорбу Лікавіт, французької наукової установи, що отримала назву Французької школи в Афінах.

Античні грецькі руїни викликали захоплення та трепетне поклоніння європейців, які вбачали в них своє значною мірою романтизоване минуле. Офіцери, солдати та митці стали тією першою групою, в якій формувалася колективна пам'ять про минуле. Для неї ці події були емоційно забарвленими. Повернувшись на батьківщину, вчені, митці та навіть офіцери стануть носіями і трансляторами цієї колективної пам'яті у французькому суспільстві. Ця група виступала носієм інформації про пам'ятники та скарби давніх греків, ключові події, найбільш значущі деталі грецької давнини, колиски європейської цивілізації та її цінностей.

Список використаних джерел та літератури

1. Blouet G.-A. Expedition scientifique de Moree, Ordonnee par le Gouvernement français: Architecture..., vols I-VI, Paris: Firmin Didot, 1831-1838. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=430>
2. Blouet G.-A. Expedition scientifique de Moree, Ordonnee par le Gouvernement français: Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Peloponese, des Cyclades et de l'Attique (Band 1). Paris: Firmin Didot, 1831. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blouet1831/0143>

3. Cavaignac E. Lettres d'Eugene Cavaignac, Expedition de Moree (1828-1829) // *Revue des deux Mondes*, volume 141, 1 May 1897. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-87180&I=50&M=tdm>
4. Woodhouse C.M. *The Philhellenes*. – London: Hodder et Stoughton, 1969. – 192 p.
5. Etienne R., Etienne F. *La Grece antique. Archeologie d'une decouverte*. – Paris: Gallimard, 1990. – 176 p.
6. Bourguet M.-N., Lepetit B., Nordman D., Sinarellis M. *L'Invention scientifique de la Mediterranee. Egypte, Moree, Algerie*. – Paris: Editions de l'EHESS, 1998. – 325 p.
7. Янници Ф. Греческий мир в конце XVIII – начале XX вв. по российским источникам (к вопросу об изучении самосознания греков). – СПб.: Алетея, 2005. – 188 с.
8. Бузескул В.П. Открытия XIX и начала XX века в области истории Древнего мира. Часть II. Древнегреческий мир. – Пг.: ACADEMIA, 1924. – 182 с.
9. Михаэлис А. Художественно-Археологические открытия за 100 лет. – М.: Издание Императорского Московского Археологического Института Имени Императора Николая II, 1913 г. [2], II, IV. – 403 с.
10. Haskell F., Penny N. *Taste and the Antique: the lure of classical sculpture 1500-1900*. – New Haven and London: Yale University Press, 1981. – 376 p.

References

1. Blouet, G.-A. (1831-1838) *Expedition scientifique de Moree, Ordonnee par le Gouvernement français: Architecture*. vols I-VI. [Online] Paris: Firmin Didot. Available from: <https://eng.travelogues.gr/collection.php?view=430> [Accessed: 6th March 2020]. [In French].
2. Blouet, G.-A. (1831) *Expedition scientifique de Moree, Ordonnee par le Gouvernement français: Architecture, Sculptures, Inscriptions et Vues du Peloponese, des Cyclades et de l'Attique (Band 1)*. [Online] Paris: Firmin Didot. Available from: <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/blouet1831/0143> [Accessed: 6th March 2020]. [In French].
3. Cavaignac, E. (1897) *Lettres d'Eugene Cavaignac, Expedition de Moree (1828-1829)*. [Online] *Revue des deux Mondes*. Volume 141. Available from: <http://visualiseur.bnf.fr/CadresFenetre?O=NUMM-87180&I=50&M=tdm> [Accessed: 6th March 2020]. [In French].
4. Woodhouse, C.M. (1969) *The Philhellenes*. London: Hodder et Stoughton. [In English].
5. Etienne, R. & Etienne, F. (1990) *La Grece antique. Archeologie d'une decouverte*. Paris: Gallimard. [In French].
6. Bourguet, M.-N. et al. (1998) *L'Invention scientifique de la Mediterranee. Egypte, Moree, Algerie*. Paris: Editions de l'EHESS. [In French].
7. Jannici, F. (2005) *Grecheskij mir v konce XVIII – nachale XX vv. po rossijskim istochnikam (k voprosu ob izuchenii samosoznaniya grekov)* [The Greek world in the late XVIII – early XX centuries. according to Russian sources (on the question of the study of Greek identity)]. Sankt-Peterburg: Aleteja. [In Russian].
8. Buzeskul, V.P. (1924) *Otkrytija XIX i nachala XX veka v oblasti istorii Drevnego mira. Chast' II. Drevnegrecheskij mir* [Discoveries of the 19th and early 20th centuries in the field of the history of the Ancient World. Part II Ancient greek world]. Petrograd: ACADEMIA. [In Russian].
9. Mihajelis, A. (1913) *Hudozhestvenno-Arheologicheskie otkrytija za 100 let* [Artistic and archaeological discoveries for 100 years]. Moscow: Izdanie Imperatorskogo Moskovskogo Arheologicheskogo Instituta Imeni Imperatora Nikolaja II. [In Russian].
10. Haskell, F. & Penny, N. (1981) *Taste and the Antique: the lure of classical sculpture 1500-1900*. New Haven and London: Yale University Press. [In English].

Добролюбская Ю.А., Присяжнюк А.Н. Французская экспедиция в Морею 1828-1833 годов: истоки колониального дискурса.

Филлелинизм существовал в европейском обществе задолго до экспедиции в Морею, последняя только усилила эту тенденцию. Экспедиция же способствовала превращению поверхностного интереса в интерес научный, поскольку ее материалы сформировали научный и эстетический багаж, который оставался одним из лучших на много лет для европейских ученых, которые не могли лично посетить регион. Античные греческие развалины вызвали восхищение и трепетное поклонение европейцев, которые видели в них свое в значительной степени романтизированное прошлое. Офицеры, солдаты и деятели искусства стали той первой группой, у которой формировалась коллективная память о прошлом. Для нее эти события были эмоционально окрашенными. Вернувшись на родину, ученые, художники и даже офицеры станут носителями и трансляторами этой коллективной памяти во французском обществе. Эта группа выступала носителем информации о памятниках и сокровища древних греков, ключевых событиях, наиболее значимых деталях греческой древности – колыбели европейской цивилизации и ее ценностей.

Научная экспедиция в Морею имела важное значение для расширения знаний о Греции как стране и ее античном наследии. В архитектуре, скульптуре, живописи, мебелировке, в декоративном искусстве активно использовались античные греческие мотивы – как правило, в значительно романтизированном и украшенном виде. После экспедиции европейские музеи и многочисленные коллекционеры стали проявлять повышенный интерес к греческой культуре. Обратной стороной этого интереса стало активное разграбление культурного наследия страны. Еще один из результатов экспедиции состоял в том, что наука стала рассматриваться как «политика XIX века».

Ключевые слова: культурное наследие, памятник, клад, филлелинизм, европоцентризм, колониальный дискурс, экспедиция в Морею.

Dobrolyubskaya Y., Prisyazhnyuk O. French Morea Expedition of 1828-1833: the Origins of Colonial Discourse.

Philhellenism existed in European society long before to the Morea expedition, the latter only exacerbated this tendency. The expedition helped to transform the superficial interest into a scientific interest, since its materials formed a scientific and aesthetic luggage, which remained one of the best for many years for European scientists who were unable to visit the region in person. The ancient Greek ruins aroused the admiration and awe of Europeans who saw in them a largely romanticized past. Officers, soldiers and people of art became the first group to form a collective memory of the past. For them, these events were emotionally colored. When they return home, scientists, artists, and even officers will become carriers and translators of this collective memory in French society. This group was the bearer of information about the monuments and treasures of the ancient Greeks, the key events, the most important details of Greek antiquity – the cradle of European civilization and its values.

The scientific Morea expedition was important for the expansion of knowledge about Greece as a country and its ancient heritage. In architecture, sculpture, painting, furniture, and decorative art, ancient Greek motives were actively used – usually in a much romanticized and ornate form. After the expedition, European museums and numerous collectors began to show increased interest in Greek culture. The downside of this interest was the active plundering of the country's cultural heritage. Another result of the expedition was that science began to be regarded as “politics of the XIX century”.

Keywords: cultural heritage, monument, treasure, Philhellenism, Eurocentrism, colonial discourse, Morea expedition.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94:323.1(477)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-6>

Кудряченко А.І.

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ РОЗСЕЛЕННЯ НІМЦІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано різні за природою, характером і направленістю три етапи переселень німецького етносу на територію сучасної України, з'ясовуються їх особливості. Автором розкривається географія перших міграційних потоків племен готів у другій половині II ст., які йшли від дельти Вісли аж до Скіфії, та розділились на західних (що розселилися на правобережжі Дніпра) та східних. Останні, облаштувавшись біля Азовського моря заснували державу Германаріха, а у IV ст. під тиском гунів центр життя готів переходить на Керченський півострів, гористу місцевість Криму, де їх державне об'єднання Готія існувало до VIII ст.

З'ясовується, що у ранньому Середньовіччі відбувається друга хвиля поселень німців на сучасні українські землі із західноєвропейського напрямку. Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи на землях Київської Русі сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних шлюбних союзів. Київські князі проводячи гідну великої держави зовнішню політику, мали рівноправні відносини з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією, вони запрошували священників, німецьких майстрів і торговців. Починаючи з XI ст. з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. За литовсько-польської доби посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV-XV ст. магдебурзьке право отримують великі торговельні міста.

Третій період, найістотніше переселення й колонізація, тобто масштабне освоєння Півдня України – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму – починається від другої половини – кінця XVIII ст. Автор підкреслює, що це був найпотужніший період та велика позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями німецького походження (і представниками інших етносів). Даний період стає потужною колонізацією та господарським освоєнням всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Наголошується, що тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії відбулося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців стає частиною історії українського народу.

Окремо аналізується динаміка розвитку німецьких колоній у різних губерніях Півдня Росії, вказується на соціальні аспекти життя поселень, тяжкі наслідки для колоністів пов'язані з Першою світовою війною, революційними подіями у Російській імперії. З'ясовано здобутки і втрати у національному розвитку, в облаштуванні, адміністративному поділі німецьких та інших поселенців, що були наслідками радикальних коливань національної політики радянської влади у довоєнний період.

Ключові слова: готи, гуни, німці-колоністи, Приазов'я, Причорномор'я, Крим, Південь України, політика коренізації, національні райони, національні школи.

Відомо, що німецький етнос в Україні, відносини українського й німецького народів беруть початок із глибини століть. Протягом досить тривалого часу було дійсно чимало прикладів успішної взаємодії та співробітництва, вельми прогресивного взаємовпливу. Однак були й періоди непорозумінь, важких випробувань, великотрудних воєн і відчуження. Німецький етнос – то більшою, то меншою мірою – ще від II ст. (германські племена) був присутній на нинішній території Української держави. Німецькі поселення, чимало вихідців із німецьких земель впливали й впливають дотепер на розвиток соціально-економічного, культурного життя українського народу. З іншого боку, вихідці з нашого краю тривалий час успішно працювали і творили на німецькій землі, у сучасній Німеччині.

Тому природно, що в період самостійного розвитку України як демократичної держави до історії відносин не тільки на міждержавному рівні, але й взаємин українців і німців (як, властиво, й інших національностей, що проживають на українських просторах) звертаються дослідники, політики і широка громадськість. Адже проблема гармонізації міжнаціональних відносин, подолання тих несправедливостей, а в окремі періоди й злочинів щодо відомих національних діячів або цілих народів, реальне врахування потреб і культурно-духовних запитів усіх національних груп, що нині живуть у нашій країні – це наріжні завдання розвитку та зміцнення державності України. Ступінь вирішення цієї важливої проблеми безпосередньо впливає на створення надійних сучасних основ, стійких державних інститутів, а також відображає рівень і повноту демократизму в нашому суспільстві [1, с. 3-7].

Важливо враховувати, що німці, які проживали в колишньому Радянському Союзі, зокрема в Україні, разом із більшістю інших народів пережили важкі випробування, найчастіше безпідставні обвинувачення в різних антиурядових діяннях, насильницьку депортацію й стан безвинної жертви, зрадника тощо. На державному рівні в Україні, як властиво й в інших країнах пострадянського простору, нині відновлюється історична справедливість відносно громадян німецького походження й інших національностей.

Виходячи із завдань сьогодення, а також з урахуванням вимог відновлення історичної справедливості потрібен неупереджений, об'єктивний підхід до різноманітної ретроспективи життєдіяльності громадян німецького походження в Україні, їхніх взаємин із місцевим населенням. Потрібна достовірна інформація про історичне коріння й долю німецького етносу в нашому краї, про його господарсько-економічну діяльність, про облаштування, культурне життя німецьких поселень тощо.

Загальновідомо, що сучасна територія України, щедра на природні багатства й поклади, не випадково ставала перехрестям різних міграційних потоків упродовж тривалого часу. Вивчення міграції численних відомих і невідомих етносів, розселення їх на великих просторах біля Чорного та Азовського морів актуальне й нині. Ці проблеми, як і питання суспільно-економічного устрою

життя тодішніх колоністів, були предметом досліджень багатьох вітчизняних та закордонних фахівців.

Історики відзначають кілька значних хвиль міграції німецького етносу на сучасну українську територію. Так, практично перша значна колонізація, освоєння Приазов'я та Причорномор'я пов'язана з германськими племенами готів, які до того часу (до I ст.) жили на північному узбережжі Балтійського моря, у Швеції і на прилеглих островах. Саме готи, їхні поселенці з району дельти Вісли, в другій половині II ст. дійшли до Скіфії. Відтоді готи розділяються на західних, які розселилися на правобережжі Дніпра, та східних, які розселилися біля Азовського моря. Варто підкреслити, що з розпадом державного об'єднання Германаріха в IV ст. закінчується перший період готського заселення Приазов'я. Після цього центр культурно-економічного життя готів переноситься на Керченський півострів, у гористу місцевість Криму. І ця територія, де були найважливіші міста готів, їхня столиця – Дорос, до кінця XVIII ст. мала назву Готія [2, с. 142].

Після завоювання готської держави гунами у 375 р. починається другий етап німецької історії Приазов'я. Протягом багатьох століть східним готам, що проживали на сучасній території України, доводилося воювати з могутнішими сусідами – гунами й хозарами, бути під сюзеренітетом Візантії, згодом мати союзно-васальні відносини з нею в складі Херсонеської провінції. Надалі були грабежі половців, захоплення татарами й, нарешті, турками. Важливою особливістю в часи важких випробувань стало збереження тією чи тією мірою елементів готської державності. Потім настає етап згасання готської культури, мови, господарювання.

Таким чином, готи були піонерами німецької колонізації Причорномор'я та Приазов'я. Вони внесли свій внесок у господарське освоєння цих територій, культуру його населення. Однак у наступні століття пил історії покрив ці добрі сліди й у степах ще довго гуляли вітри. Нині відомо, що готський етнос був носієм рунічного письма, поширював його практично по всьому континенту. Дослідникам відомі близько 150 виконаних цим письмом пам'яток.

Інша хвиля поселень й інший напрямок руху німців на сучасні українські землі бере початок у ранньому Середньовіччі. Ці відомості датуються кінцем X ст. Тоді Київська княгиня Ольга у 957 р. на чолі великого посольства (близько 100 осіб) відвідала Константинополь, де зустрічалася з імператором Оттоном I Великим. У 959 р. княгиня вислала до імператора посольство й просила направити єпископа та священників. Чомусь ця справа затяглася, тому що тільки у 961 р. до Києва приїхав посвячений у єпископи колишній чернець Адальберт із Тріра. Крім питання про направлення християнської місії, княгиня турбувалася про встановлення відносин «миру й дружби» з германською державою.

Розширенню поселень німців та вихідців із інших країн Європи сприяли політичні відносини, які реалізовувалися також і за допомогою династичних

шлюбних союзів. Як відомо, лише в XI ст. укладено три династичні шлюби князів Київської Русі з німецькими династіями. Зокрема найстарший син Ярослава Мудрого, Ізяслав, узяв за дружину німкеню Гертруду – сестру трірського єпископа Бурхарда, а дочка київського князя Всеволода Ярославовича Євпраксія стала дружиною німецького імператора Генріха IV. Галицько-волинський князь Данило Романович видав дочку Софію за Генріха V Шварцбургського тощо [3, с. 31, 79].

Київський князь Ярослав проводив гідну великої держави зовнішню політику. Він мав рівноправні відносини з головними європейськими державами середньовічного світу – Священною Римською імперією (Німеччиною) і Візантією. Поріднені відносини слугували діяльною дипломатичною зброєю, що спрямовувалася на забезпечення міці й охорони Києва, його земель від іноземних держав. Німецький хроніст, єпископ Адам Бременський у роботі «Діяння єпископів Гамбурзької церкви» (1075 р.) безпосередньо зазначав, що в цей час Київ став окрасою східної церкви й суперником Константинополя.

Починаючи з XI ст. з'являються невеликі німецькі торговельні колонії в Києві, Володимирі-Волинському, Луцьку й інших містах. Археологічні розкопки свідчать, що на знайдених мечах цього періоду є написи, які вказували спочатку ім'я майстра-виготовлювача, а потім – назву відповідної майстерні. Так, на всіх знайдених мечах є тавро «Ulfberht» й «Ingelred». Відомо, що мечі з написом «Ulfberht», найімовірніше, виготовлялися в районі нижнього Рейну, а майстерні «Ingelred» знаходилися в Пассау на Дунаї.

Київська Русь розвивала й зміцнювала торговельні відносини з сусідніми державами. Важливими були ці відносини й із Німеччиною – у Регенсбурзі на верхньому Дунаї була сформована окрема кампанія купців-«рузаріїв», що забезпечувала торгівлю з Руссю [4, с. 8]. У той період у Київській Русі широкого розвитку набуває і ремісництво, що сприяло появі багатьох середньовічних міст – за даними джерел у XI ст. їх налічувалося понад 100.

Після монголо-татарської навали за запрошенням галицько-волинських князів на підвладні їм землі прибувають німецькі майстри для відновлення міст, ремісничих та торговельних центрів. Досить важливо, що у XII-XV ст. поселення як селян, так і ремісників та торговців – вихідців із німецьких земель, з'являються на території нинішніх Закарпатської, Львівської, Волинської областей України. Приміром, на Закарпатті перші переселенці за своїм походженням були з Нижньої Саксонії, Фландрії тощо, вони оселялися на території нинішніх Берегівського, Тячівського й інших районів. Навіть сучасні назви багатьох населених пунктів підтверджують їхнє німецьке походження. Однак ці переселення землеробів, а також ремісників лише з деякими умовностями можна називати колонізацією. Адже вони, як правило, приходили на вже заселені території. Одночасно німецькі люди, як власне й поселенці з інших країн, приносять свої звичаї, майстерність і систему управління. У

літописах зазначається, що, наприклад, в 1288 р. у Володимирі-Волинському був квартал німецьких та італійських поселенців. У цей час розселення німців поширюється насамперед на міста, розташовані ближче до західних меж українських земель, тобто ближче до власне німецьких земель.

За литовсько-польської доби посилюється приплив німецьких поселенців на українські землі. Цьому сприяли різні пільги й надання магдебурзького права німцям-переселенцям литовськими князями та польськими королями. У XIV-XV ст. магдебурзьке право отримують такі торговельні міста, як Київ, Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк й інші. Німецькі поселення з'являються в Перемишлі, Дрогобичі, Самборі, Коломиї тощо. Усе це згодом впливає на архітектуру, господарський розвиток, самоврядування багатьох міст України.

У той період історії України, коли «ішли ляхи на три шляхи, а татари – на чотири», дуже складно доводилося всім жителям краю. Більшість українських земель тоді були менш привабливі, ніж колись, для ремісників і торговців із Європи. Варто підкреслити, що тоді багато європейських країн були стурбовані боротьбою з турецьким наступом. І тільки в козацький період знову поживалися етнічні взаємозв'язки з іншими європейськими народами, зокрема й із німецьким народом. У XV-XVI ст. південноукраїнські землі стали центром формування козацтва. Показово, що в першому реєстрі запорожців 1581 р. зустрічаються вихідці з німецьких земель. У реєстрі 1649 р. після Зборівського договору є німецькі прізвища: Максим Цимерман, Янко Німець, Андрій Тузен, Андрій Острогман тощо. Відомо, що за гетьмана Богдана Хмельницького німці служили в його війську, що козаки захищали Відень й інші європейські міста від турецької навали [5, с. 226-228]. Важливо підкреслити, що національно-визвольна війна Б. Хмельницького й Тридцятилітня війна, що завершилася підписанням Вестфальського миру, були досить істотними факторами європейської історії. Прикметно, що українські землі, хоча й у так званому польському обозі, відвідують французькі та німецькі послы, торговці, історики й художники. Вони залишили чимало відповідних підтверджень, оцінок.

Як відомо, козацький період був не настільки тривалим, оскільки в силу багатьох причин Москва по-своєму витлумачувала домовленості. Для Росії важливіше було, як виявилось, односторонньо скористатися союзними відносинами й домовленостями. Царська Росія, зміцнюючи південні кордони, спочатку широко використовувала українських козаків. Однак установивши нові південні кордони з Туреччиною в 1740 р., Росія посилила проведення імперської політики, поклавши кінець козацькому періодові, й відчутно змінила підходи до міграційних процесів.

Найістотніше переселення й колонізація, тобто масштабне освоєння Півдня України – Приазов'я, Причорномор'я та земель Криму – починається з другої половини – кінця XVIII ст. І це був уже зовсім інший період широкого насичення соціально-економічних відносин наших народів. Окрема позитивна історія розвитку нашого краю багато в чому пов'язана з переселенцями

німецького походження (як і з представниками інших етносів). Невипадково цей період відомий як роки колонізації й господарського освоєння всього Півдня України, багатих земельних угідь Приазов'я, Причорномор'я, Криму. Дуже важливо, що тоді за ініціативи й реальної підтримки уряду царської Росії почалося освоєння найширших степових просторів, які разом із українськими землями недавно відійшли до Російської імперії. Відтоді історія переселенців є частиною історії нашого народу.

Вкрай важливими у цьому зв'язку були підписані документи царицею Катериною II у 1762-1763 рр., в яких вихідців із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переселятися у відповідні місцевості імперії, зокрема на терени сучасної України. Знаковим у цьому зв'язку був не перший, а другий «Манифест 22-го июля 1763 г. о дозволеннии всем иностранцам, в Россию въезжающим, поселяться в которых губерниях они пожелают и о дарованным им правах» [6, с. 7]. Цей документ передбачав широкі пільги для переселенців та мав значні наслідки. Запрошені російськими місіями і зацікавлені можливістю отримання різних пільг (земельного наділу на вигідних умовах, грошової допомоги, забезпечення свободи віросповідання, самоврядування тощо) зубожілі селяни (переважно німецькі) та ремісники селилися на відведених територіях. І незабаром вони створили на південних землях значну кількість поселень.

Іноземні колоністи – німці, голландці, шведи, швейцарці, болгари, греки, почали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони і навіть захищати їх від кочівників. Серед переселенців була значна кількість релігійних сектантів, старовірців, бо у середині XVIII ст. у Німеччині ще продовжувалися широкі гоніння на різноманітні й численні релігійні секти. То були протестантські об'єднання, серед них, наприклад, меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла у Нідерландах у 30-40-і рр. XVI ст. і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували знайти в Росії притулок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення. Інші – брати євангелісти, брати вальденси, що наслідували аугсбурський напрям, ультраконсервативні елементи із Вюртемберга. Вони були відомі під назвою сепаратистів, які своєю чергою, сподівалися врятуватися від переслідувань католицької та лютеранської церкви у Німеччині й Австрії. Їхнє переселення було детерміноване, також в не останню чергу, тяжким економічним станом у численних німецьких державах внаслідок феодалних війн на межі XVIII-XIX ст., а також неврожаєм та голодом [7].

Варто підкреслити, що переселення та закріплення на Півдні України цих переселенців слугувало для царської Росії вирішенню нею своїх стратегічних задач. Адже, окрім освоєння земельних просторів, по-перше, вирішувалася проблема захисту кордонів від набігів войовничих сусідів. По-друге, російський уряд прагнув ослабити, а згодом і повністю ліквідувати існування Запорізької Січі. Саме остання була осередком боротьби за вольності та національну

незалежність України. Таке становище не вписувалося у загальне тло кріпосницької Росії. Тому після знищення Січі у 1775 р. близько половини всіх запорозьких земель були розподілені між російськими вельможами, а решта передана у володіння німецьким і сербським колоністам. Не останньою при цьому була і третя задача, яку вирішував уряд Росії – це ослабити відповідну консолідацію всього місцевого населення.

Аналізуючи ефективність діяльності переселенців підкреслимо наступне. Серед усіх прибулих поселенців, які засновували відповідні колонії, найбільших результатів домагалися колоністи німецького походження. Водночас темпи переселення не могли задовольнити уряд. Тож влада пішла на свідомі кроки щодо розширення пільг. Згідно із шанованою грамотою Павла I від 1800 р. переселенцям із Німеччини передбачалося «виділення кожній сім'ї по 65 десятин придатної для обробітку землі... в безспірне вічно спадкове володіння». У відповідності з німецьким правом правонаступником наділу ставав молодший син сім'ї колоністів. Переселенці звільнялися від податків та різних повинностей на 10 років, звільнялися від військової повинності, отримували право добровільного вступу на державну службу та інше.

У 1806 р. узаконювався допуск до переселення у якості колоністів лише землеробів і осіб, які мали хист до тваринництва та шовкового виробництва. Відтак з 1810 р. переселення німецьких селян у північнопричорноморські землі стало масовим. З часом більш швидкими темпами відбувалося також заселення колоністами Таврійської губернії.

Зазначимо, що через 100 років після виходу Маніфесту Катерини II у царській Росії нараховувалися понад 500 іноземних колоній, які були заселені переважно німцями. Звичайно, що німці-колоністи проживали здебільшого у сільській місцевості, займалися сільськогосподарським виробництвом.

Поряд з колоніями у сільській місцевості німецьким іммігрантам із числа торгівців та ремісників було дозволено поселятися у причорноморських містах. Ще 1803 р. з'явилися перші переселенці із німецьких земель у м. Одесі, а потім і в деяких інших містах. Вони, зокрема в Одесі, відігравали значну роль у зведенні будівель, комунікацій, розвитку підприємництва. Причорноморська Пальміра, своїм зовнішнім архітектурним обличчям, особливо тогочасна історична частина міста багато в чому зобов'язана громадянам німецького походження. Для поселення німців-переселенців навколо Одеси Росія викупила у графа Потоцького десятки тисяч десятин землі. І за короткий час навколо міста виникло сузір'я квітучих німецьких поселень, а в Одесі з'явилося чимало сімей ремісників, торговців, будівничих, коріння котрих йшло від німців-переселенців. На початку ХХ ст. навколо Одеси німецькі селяни були власниками 350 тис. десятин оброблюваних площ. Для порівняння підкреслюю, що селянам інших національностей на правах власності тут належало лише дещо більше 200 тис. десятин. Показово й те, що із 300 поміщиків одеського регіону у 1905 р. 176 були німцями.

Поряд з цим і німецькі переселенці в Одесі, як і в інших містах, користувалися всіма правами колоністів. У переважній більшості це були працелюбні, законослухняні, дбайливі люди. Їхній спосіб життя був вартий наслідування. В Одесі були обидві релігійні німецькі громади – католиків і євангелістів. Обидві відігравали помітну роль у культурному житті, адже у їхніх костьологах і кірхах діяли школи, спортивні спілки і т.д.

Звернемо увагу, що темпи зростання саме німецьких колоній і їх успішної діяльності вражають. За свідченнями відомого дослідника цих процесів та життєдіяльності німецьких переселенців К. Ліндемана, станом на 1915 р. у Херсонській губернії було 182 німецьких колоній, у Катеринославській – 233 та у Таврійській – 329 колоній. Відповідно зростали обсяги території, земельних наділів, які належали колоніям.

Іншими місцями поселення німецьких колоністів на нинішніх теренах України були Бессарабія, Волинь, Поділля, Київщина, а також Слобідська Україна – тогочасні Харківська та Чернігівська губернії. Особливо помітними темпами переселення колоністів у ці губернії після скасування кріпосного права. Так, лише у Волинській губернії на початку ХХ ст. німецьким колоністам належало 700 тис. десятин, на Харківщині було 18 колоній, а на Чернігівщині – 9.

Всього ж у 39 губерніях Росії, де були німецькі поселення, нараховувалося 2070 їхніх різноманітних колоній та поселень. Населення цих колоній становило біля 1 млн. чоловік, земельні угіддя сягали майже 3 млн. десятин. У межах нинішньої України – а це і Крим, і Західна Україна, проживало понад 500 тис. громадян німецького походження. Це була чисельна етногрупа, одна із небагатьох національних меншин, яка проживала компактно у тій чи тій губернії. Найбільш чисельні поселення німців в Україні були у нинішніх Одеській, Миколаївській, Херсонській, Запорізькій, Закарпатській областях та у Криму.

У всіх німецьких колоніях – лютеранських, католицьких, менонітських громадах – було відповідне інтенсивне громадсько-політичне життя. Розвивався кооперативний рух, створювалися кредитні установи, діяли освітні товариства, школи, училища, існували лікарні, притулки. Соціалізації та вихованню молоді в німецьких поселеннях в Україні приділялася відповідна увага. Цьому сприяли заняття як у початкових – церковно-паріфіяльних школах, котрі існували майже у кожній колонії, так і в центральних училищах, які надавали середню освіту, готували учителів для початкових шкіл і волосних писарів для колоній, реальні училища та система громадських відносин у поселеннях.

Звернемо увагу не лише заради об'єктивності, а й з огляду на проблеми нинішньої історичної доби, що німецькі колоністи на українських теренах дійсно органічно ввійшли у економічне і суспільне життя. Німецькі колоністи за 100-150 років наполегливої праці перетворили голі, невикористовувані на той час степи у родючі поля, багаті сади, у прибуткові економії. Тим самим

вони сприяли освоєнню земель і розширенню, поліпшенню господарства навколо своїх поселень. Переселенці-німці, як представники інших народів, їхні нащадки своєю працею та розумом сприяли просуванню України шляхом прогресу. Німецькі колоністи жили в цілковитій відсутності релігійної ворожнечі, мали добрі взаємини з місцевим та корінним населенням.

З'ясовуючи взаємовплив німецького та українського етносу, важливо бачити його широкий спектр. З одного боку, це взаємовплив місцевого населення на переселенців і їх наступних генерацій та навпаки. А з іншого – взаємовплив проходив на рівні, власне, німецької та української культури, її славних представників, широкого кола діячів різних сфер. Підтвердженням цього впливу, взаємодії можуть слугувати вельми різноманітні приклади. Німецькі переселенці – як селяни, ремісники, торговці так і будівничі, фахівці інших професій – несли із собою звичаї, побут, народне мистецтво, розум і вміння на свою нову батьківщину. Переселенці і їх наступні покоління своєю наполегливою працею, ретельністю та господарським завзяттям внесли суттєвий внесок як у освоєння, так і розвиток земель, де вони поселялися. Водночас чимало німців працювали на промислових підприємствах, де чимало з них були техніками, інженерами, архітекторами і т.п. Взаємовплив проходив як у виробничій сфері, так і на науковому, мистецькому, літературному та інших напрямках.

Важливим підтвердженням взаємодії культур може бути інтенсивний діалог, що розвивався на літературній ниві. Варто лише вказати на Юрія Федьковича, Івана Франка та Лесю Українку. Це вони вперше переклали на українську мову відповідно народні ліричні пісні, «Фауста» Й.В. Гьоте та ліричні твори Г. Гейне. З німецького боку – це невтомна праця «Колумба Шевченкіани» – Миколи Гербелья. Нащадок німецького архітектора, що переїхав із Швейцарії до Росії, будучи гімназистом, мав зустріч у Ніжині із Великим Кобзарем. На згадку про цю зустріч у його альбомі Т. Шевченко записав чотири вірші. Згодом М. Гербель, віддавшись повністю літературній творчості, став не лише перекладачем, а й біографом Т. Шевченка. Біографією, яку склав М. Гербель, користувалися і шевченкознавці, і широкий загал аж до початку ХХ ст. І відповідні позитивні взаємовпливи відбувалися й у наступні періоди.

Водночас варто підкреслити, що вельми важкі випробування довелося пережити всім народам тогочасної Росії та інших держав у період чотирирічної Першої світової війни та подальшого перебігу подій важкого ХХ ст. Окремою проблематикою, яка має бути висвітленою, є доля німців-переселенців у роки Великої війни, після розвалу Російської імперії та у подальшому. Неймовірні складнощі спричинили революційний вихор і громадянська війна в колишній Російській імперії, процеси перетворень та соціальних експериментів на її просторах й у колишньому Радянському Союзі. У нинішньому номері журналу після цієї статті окремо йдеться про проблеми та випробування міжвоєнного

періоду, які випали на долю німців – жителів тодішньої України, громадян СРСР.

Зі свого боку, наведемо лише факти та коротко зупинимось на процесах змін облаштування життя колоністів. Згідно з матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р. на території сучасної України проживало 29 млн. осіб. З них спільно з 23,2 млн. етнічних українців проживали представники більш як 100 національностей. Серед них: росіяни – 2,7 млн, євреї – 1,6 млн, поляки – 467,4 тис., німці – 393,9 тис., молдавани – 257,8 тис., греки – 104,7 тис., болгарі – 92,1 тис., білоруси – 75,8 тис., чехи – 15,9 тис. і ще понад 132 тис. представників інших національностей [8, с. 11].

Національні меншини становили майже п'яту частину населення республіки. Показово, що це були 95 % болгар, 82 % молдаван, 75 % чехів, 52 % євреїв, 48 % поляків, 40 % німців, 25 % греків, які проживали в межах тодішнього Радянського Союзу. При цьому німці, молдавани, поляки, греки, болгарі й чехи, які займалися сільським господарством, працювали й проживали, як правило, компактно на певній території. Євреї, вірмени, татари проживали переважно в містах і селищах.

У період Української Народної Республіки проголошувалася політика національно-культурної автономії. Зі встановленням радянської влади вона була змінена, в основу СРСР закладалися принципи федералізму, на початку 1920-х рр. узято курс на проведення т. зв. «політики коренізації», тобто розвиток нової влади з оперттям на національні кадри. В УРСР це була політика українізації і одночасно підтримка розвитку інших національних груп населення [9, с. 291]. У рамках цієї політики кілька разів проводилося адміністративно-територіальне облаштування – на початку й наприкінці 1920-х рр., а потім – у передвоєнні роки. Станом на 1931 р., крім Молдавської АРСР, функціонували 25 національних районів. Серед них – 8 російських, 7 німецьких, по 3 єврейських, болгарських і грецьких, а також 1 польський. В УРСР діяли більше 1200 національних сільських рад, з них 450 російських, 254 німецьких, 156 єврейських, 151 польська й багато інших. У кожному з національних районів виходила відповідною мовою районна газета. Також у національних районах і сільських радах на відповідній національній мові здійснювалося діловодство, навчання дітей проводилася рідною мовою.

Досить високим був рівень письменності німецького населення. За даними Всесоюзного перепису 1926 р. він становив майже 80% і був найвищим у порівнянні із громадянами інших національностей. В Україні працювало понад 2000 шкіл, де навчання проходило на мовах національних меншин. Серед них було близько 630 німецьких шкіл. Це давало можливість у більшості випадків навчати дітей рідною мовою. Так, у 1930/31 навчальному році 90% школярів німецького походження навчалася в школах рідною мовою.

На початку 1930-х рр. підготовку німецьких національних кадрів здійснювало кілька спеціальних навчальних закладів. І серед них – Одеський

німецький педагогічний інститут, Пришибська німецька ветеринарно-фельдшерська школа, Ландуський німецький сільськогосподарський технікум, Німецький національний відділ при Кіровській сільськогосподарській школі механізації, Молочанська німецька фельдшерсько-акушерська школа, Хортицький німецький машинобудівний технікум, Хортицька педагогічна школа, де проводилася підготовка вчителів для початкових і неповних середніх шкіл.

У період політики коренізації в УРСР також виходила різна література, журнали німецькою мовою, друкувалася політична, технічна, сільськогосподарська, медична й художня література. З 30 центральних періодичних видань України 16 друкувалося на національних мовах. Серед них були німецькі газети «Das Neue Dorf», «Die Saat», щомісячний суспільно-політичний журнал антирелігійного спрямування «Das Neuland» [1, с. 21, 23].

Одночасно варто підкреслити, що центральною й місцевою владою підтримувалися лише політично доцільні заходи, які не суперечили партійним установкам та урядовій політиці. На практиці, як виявляється, часто брали гору формалізм, бюрократичні підходи, викривлення. Приміром, це стосувалося відсутності підтримки владою кооперативного руху серед німецького населення на початку 1920-х рр. на підставі того, що «розвиток кооперації в німецьких колоніях не відповідає партійній лінії». Багато формалізму було при районуванні та створенні національних, зокрема німецьких, сільських рад. Так, трохи менше половини з них належало до звичайних адміністративних районів, а не до національних.

З посиленням тоталітарного сталінського режиму посилювалася й розширювалася діяльність репресивних органів. А з урахуванням зміни міжнародної обстановки й внутрішніх змін, з 1933 р. істотно змінюється політичний і психологічний клімат у країні. В ці роки різко зростають масштаби безпідставних звинувачень громадян німецької, польської, чеської й інших національностей республіки та країни загалом у «шкідництві», «шпигунстві», «контрреволюційній діяльності» тощо. Так, уже в 1933 р. на листопадовому об'єднаному пленумі ЦК і ЦКК Компартії України зазначено «ослаблення більшовицької пильності», що призвело до «засмічення» багатьох підприємств та організацій «польськими й німецькими фашистськими елементами» [10, с. 263]. Це було прямим сигналом до радикальних змін політики та курсу щодо нарощування репресій. У 1935 р. ЦК більшовиків України розглядав питання про «засмічення класово ворожими, фашистськими елементами» Хортицького німецького машинобудівного технікуму. Звичайно, почалися гоніння та репресії, технікум було закрито, попередня лінія підтримки національних груп різко сходила нанівець. До кінця 1930-х рр. ліквідувалися практично всі інститути реалізації інтересів усіх національних меншин республіки й країни. Були ліквідовані всі національні спеціальні освітні

інститути, технікуми та школи як осередки «буржуазно-націоналістичного впливу на дітей».

Свідченням радикальної зміни національної політики в ці роки стало розформування наявних національних військових частин і підрозділів. Зокрема були розформовані німецькі військові частини Червоної Армії, як-от стрілецька дивізія імені Енгельса, Білореченський кавалерійський полк, 96-й стрілецький полк. Дійсно, підтвердженням безпідставності обвинувачень всіх німців – громадян СРСР, жителів України, у «фашизмі» були численні подвиги на фронтах війни радянських громадян німецького походження. Серед них були загиблі захисники Брестської фортеці – полковник Георг Шмідт, підполковник Еріх Крель, майор Олександр Дулькейт, полковий лікар Володимир Вебер, червоноармійці Олександр Герцог, Микола Кюнг, В'ячеслав Майер, Герман Релінг. Бойовими нагородами відзначені подвиги тисяч німців-громадян СРСР, також відомі імена 10 Героїв Радянського Союзу, які за походженням були німцями. Відзначимо, що серед них – лейтенант Вольдемар Венцель, генерал-майор Сергій Волкенштейн, партизанський командир Олександр Герман, відомий Ріхард Зорге й інші [11].

Протиправними були рішення центральних та республіканських органів влади, відповідних каральних структур СРСР щодо звинувачень громадян німецького походження, як й інших національностей, у контрреволюційній та антиурядовій діяльності. Особливо це стосується різних акцій і масових репресій за так званою національною ознакою, а також примусове виселення та насильницькі депортації біля двадцяти народів і серед них німців – громадян країни на Схід, до Сибіру, республік Центральної Азії. І ця окрема тема, яка разом із питаннями відновлення історичної справедливості щодо німців та інших народів, що постраждали у роки СРСР, ще будуть підняті на сторінках нашого наукового журналу у подальшому.

Таким чином, для сучасної України, яка має вельми широкий національний склад, актуальності набувають питання не лише вивчення історії та вкладу кожної із національних груп у розвиток нашої держави, але й подолання трагічного минулого, віднайдення відповідей на сучасні проблеми та виклики державотворення. В сучасну добу варто диференціювати національну та етнічну політику, уникати одномірного тлумачення цих явищ та понять суспільного буття, а також враховувати і появу нових рис та їх вимірів. Саме на це повинні звертати увагу не тільки ті, хто вивчає етнічну і національну політику, а, головне, і хто формує політику держави у цій царині. Надто важливо враховувати всю палітру питань, чинників цієї складної і чутливої сфери суспільства, якою постає етносоціальне життя. Такі підходи, як і вивчення попередньої практики у всій її повноті, мають стати в нагоді задля формування вираженої державної національної політики.

В контексті проблематики, яку висвітлено у цій статті, на тлі проявлених трудових звершень і особливо патріотизму у війні проти нацистської агресії,

вкрай жорстокою та безпідставною є політика тоталітарного режиму й постає протизаконною діяльність каральних радянських органів, про яку йдеться в статті доктора Альфреда Айсфельда. Прикметно, що матеріали статті ґрунтуються на реальних, ґрунтовно вивчених архівних документах, а доктор Айсфельд є відомим істориком, професіоналом і висококласним фахівцем із цієї та суміжної проблематики.

Список використаних джерел та літератури

1. Кудряченко А.І. Німці України: вчора, сьогодні і завтра // Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення / Кудряченко А.І., Кулінич І.М., Хохлячов В.В. – К.: Наукова думка, 1995. – 75 с.
2. Грушевський М. Історія України-Руси. В 2 томах. – Т.1. – К., 1991. – 648 с.
3. Грушевський М. Історія України-Руси. В 2 томах. – Т.2. – К., 1992. – 633 с.
4. Васильчук В. Етапи розселення німців в Україні // Історія німців України. Матеріали всеукраїнської наукової конференції. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2017. – С. 4-25.
5. Кудряченко А.І. Австрія // Країни світу і Україна: енциклопедія в 5 т. – Т.1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа. ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України». – К. Видавництво «Фенікс», 2017. – С. 226-228.
6. История российских немцев в документах (1763-1992 гг.) / Сост. В.А. Ауман, В.Г. Чеботарева. – М.: МИГУП 1993. – 448 с.
7. Кулінич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 272 с.
8. Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня 1926 року. Національний та віковий склад населення. – Харків, 1928.
9. Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. В 2-х т. Т.1. / Ред. коллегия В.И. Юрчук и др. – К.: Изд-во полит. лит-ры Украины, 1976. – 1064 с.
10. Про минуле заради майбутнього / Упорядник збірника Ю.І. Шаповал. – К.: Видавництво при Київському Державному університеті, 1989. – 408 с.
11. Малинский Г. Герои Советского Союза по национальностям. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://proza.ru/2009/08/16/901>

References

1. Kudryachenko, A.I. (1995) *Nimtsi Ukrayiny: vchora, s'ohodni i zavtra* [Germans of Ukraine: yesterday, today and tomorrow]. In Kudryachenko, A.I., Kulynych I.M. & Khokhlachov V.V. (eds.) *Vykhidtsi z nimets'kykh zemel' na terenakh Ukrayiny: mynule ta s'ohodennya* [Immigrants from German lands in Ukraine: past and present]. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian]
2. Hrushevs'kyi, M. (1991) *Istoriya Ukrayiny-Rusy. V 2 tomakh* [History of Ukraine-Russia. In 2 volumes]. T.1. Kyiv. [In Ukrainian]
3. Hrushevs'kyi, M. (1991) *Istoriya Ukrayiny-Rusy. V 2 tomakh* [History of Ukraine-Russia. In 2 volumes]. T.2. Kyiv. [In Ukrainian]
4. Vasylychuk, V. (2017) *Etapy rozselennya nimtsiv v Ukrayini* [Stages of German settlement in Ukraine]. *Istoriya nimtsiv Ukrayiny. Materialy vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi* [History of the Germans of Ukraine. Proceedings of the All-Ukrainian Scientific Conference]. (pp. 4-25). Kyiv: IPiEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
5. Kudryachenko, A.I. (2017) *Avstriya* [Austria]. *Krayiny svitu i Ukrayina: entsyklopediya v 5 t. T.1: Pivnichna Yevropa. Zakhidna Yevropa. Pivdenna Yevropa*. DU "Instytut vsesvitn'oyi istoriyi NAN Ukrayiny" [Countries of the world and Ukraine: encyclopedia in 5 volumes – Vol. 1:

- Northern Europe. Western Europe. Southern Europe. State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” (pp. 226-228). Kyiv: Vydavnytstvo “Feniks”. [In Ukrainian].
6. Auman, V.A. & Chebotareva, V.G. (eds.) (1993) *Istoriya rossiyskikh nemtsev v dokumentakh (1763-1992 gg.)* [The history of Russian Germans in documents (1763-1992)]. Moskva: MIGUP. [In Russian].
 7. Kulynych, I. & Kryvets', N. (1995) *Narysy z istoriyi nimets'kykh koloniy v Ukrayini* [Essays on the history of German colonies in Ukraine]. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [In Ukrainian].
 8. *Korotki pidsumky perepysu naseleennya Ukrayiny 17 hrudnya 1926 roku. Natsional'nyy ta vikovyy sklad naseleennya* [Brief results of the census of Ukraine on December 17, 1926. National and age composition of the population] (1928). Kharkiv. [In Ukrainian].
 9. Yurchuk, V.I. et al. (1976) *Kommunisticheskaya partiya Ukrainy v rezolyutsiyakh i resheniyakh s'yezдов, konferentsiy i plenumov TSK. V 2-kh t.* [The Communist Party of Ukraine in resolutions and decisions of congresses, conferences and plenums of the Central Committee. In 2 volumes.]. T. I. Kiev: Izd-vo polit. lit-ry Ukrainy. [In Russian].
 10. Shapoval, Yu.I. (ed.) (1989) *Pro mynule zarady maybutn'oho* [About the past for the sake of the future]. Kyiv: Vydavnytstvo pry Kyyvivs'komu Derzhavnomu universyteti. [In Ukrainian].
 11. Malinskiy, G. *Geroi Sovetskogo Soyuza po natsional'nostyam.* [Online]. Available from: <https://proza.ru/2009/08/16/901> [In Russian].

Кудряченко А.И. Исторические этапы расселения немцев на территории Украины.

В статье проанализированы различные по природе, характеру и направленности три этапа переселений немецкого этноса на территорию современной Украины, выясняются их особенности. Автором раскрывается география первых миграционных потоков племен готов во второй половине II в., которые шли от дельты Вислы до Скифии, и разделились на западных (расселившихся на правобережье Днепра) и восточных. Последние, обустроившись у Азовского моря основали государство Германариха, а в IV в. под давлением гуннов центр жизни готов переходит на Керченский полуостров, гористую местность Крыма, где их государственное объединение Готия было до XVIII в.

Выясняется, что в раннем Средневековье происходит вторая волна поселений немцев на современные украинские земли с западноевропейского направления. Расширению поселений немцев и выходцев из других стран Европы на землях Киевской Руси способствовали политические отношения, которые реализовывались также и с помощью династических брачных союзов. Киевские князья проводя достойную великой державы внешнюю политику, имеют равноправные отношения с главными европейскими государствами средневекового мира – Священной Римской империей (Германией) и Византией, они приглашают священников, немецких мастеров и торговцев. Начиная с XI в. появляются небольшие немецкие торговые колонии в Киеве, Владимире-Волынском, Луцке и других городах. В литовско-польской период усиливается приток немецких поселенцев на украинские земли. Этому способствовали различные льготы и предоставления пункты немцам-переселенцам литовскими князьями и польскими королями. В XIV-XV вв. магдебургское право получают большие торговые города.

Третий период, наиболее существенное переселения и колонизация, то есть масштабное освоение Юга Украины – Приазовье, Причерноморье и земель Крыма – начинается со второй половины – конца XVIII в. Автор подчеркивает, что это был самый мощный период и большая положительная история развития нашего края во многом связана с переселенцами немецкого происхождения (и представителями других этносов). Данный период становится мощной колонизацией и хозяйственным освоением всего Юга Украины, богатых земельных угодий Приазовья, Причерноморья, Крыма. Отмечается, что тогда по инициативе и реальной поддержке правительства царской России произошло освоение широких степных

пространств, которые вместе с украинскими землями недавно отошли к Российской империи. С тех пор история переселенцев становится частью истории украинского народа.

Отдельно анализируется динамика развития немецких колоний в разных губерниях Юга России, указывается на социальные аспекты жизни поселений, тяжёлые последствия для колонистов связанные с Первой мировой войной, революционными событиями в Российской империи. Выяснено достижения и потери в национальном развитии, в обустройстве, административном делении немецких и других поселенцев, которые были последствиями радикальных колебаний национальной политики советской власти в довоенный период.

Ключевые слова: готы, гунны, немцы-колонисты, Приазовье, Причерноморье, Крым, Юг Украины, политика коренизации, национальные районы, национальные школы.

Kudryachenko A. The Historical Stages of the Resettlement of Germans in Ukraine.

The article analyzes the three stages of the migration of the German ethnic group into the territory of modern Ukraine, different in nature, character and orientation, and their features are clarified. The author reveals the geography of the first migratory flows of the Goths in the second half of the II century, which went from the Wisla delta to Scythia, and were divided into the western (settled on the right bank of the Dnieper) and eastern. The latter, having settled down near the Sea of Azov, founded the state of Germanarich, and in the IV century, under the pressure of the Huns, the center of life of Goths moved to the Kerch Peninsula, the mountainous region of Crimea, where their state association Gothia existed until the XVIII century.

It turns out that in the early Middle Ages there was a second wave of German settlements on modern Ukrainian lands from the West European direction. The expansion of the settlements of Germans and immigrants from other European countries on the lands of Kievan Rus was facilitated by political relations, which were also realized with the help of dynastic marriage unions. The princes of Kiev, pursuing a foreign policy worthy of a great power, have equal relations with the main European states of the medieval world - the Holy Roman Empire (Germany) and Byzantium, they invite priests, German craftsmen and merchants. Starting from the XI century, small German trade colonies appeared in Kiev, Vladimir-Volynsky, Lutsk and other cities. During the Lithuanian-Polish period, the influx of German settlers to Ukrainian lands is increasing. This was facilitated by various benefits and provision of points to the German immigrants by Lithuanian princes and Polish kings. In the fourteenth and fifteenth centuries, Magdeburg law was acquired by large trading cities.

The third period, the most significant resettlement and colonization, that is, large-scale development of the South of Ukraine - the Sea of Azov, the Black Sea region and the lands of Crimea - begins in the second half - the end of the 18th century. The author emphasizes that this most powerful period and the great positive history of the development of our region is largely connected with immigrants of German origin (and representatives of other ethnic groups). This period becomes a powerful colonization and economic development of the entire South of Ukraine, the rich land of the Azov, Black Sea, Crimea. It is noted that then, on the initiative and real support of the government of tsarist Russia, the development of wide steppe spaces took place, which, together with Ukrainian lands, had recently been transferred to the Russian Empire. Since then, the history of immigrants has become part of the history of the Ukrainian people.

The dynamics of the development of German colonies in different provinces of the South of Russia is analyzed separately, the social aspects of the life of settlements, the grave consequences for the colonists associated with the First World War, and revolutionary events in the Russian Empire are indicated. The gains and losses in the national development, in the arrangement, in the administrative division of the German and other settlers, which were the consequences of radical fluctuations in the national policy of the Soviet government in the pre-war period, are revealed.

Keywords: Goths, Huns, Germans, colonists, the Azov Sea, Black Sea coast, Crimea, South of Ukraine, indigenous politics, national regions, national schools.

УДК 94[054.5(430)](477)“1918/1941”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-7>

Альфред Айсфельд

НЕМЦЫ УКРАИНЫ В МЕЖВОЕННЫЕ ГОДЫ (1918-1941 гг.)

В статье использованы документы, освещающие процесс подготовки и проведения органами НКВД УССР массовой «немецкой операции» – составной «Большого террора» в СССР в 1937-1938 гг. Раскрыты исторические обстоятельства появления приказа НКВД СССР № 00439 от 25 июля 1937 г. и специфика его выполнения в УССР. Характеризуются также методика отбора «контингента», который репрессировали (жертв операции), технология проведения в рамках спецоперации массовых репрессий и их трагические последствия для немецкого населения Украины.

Поскольку операция быстро набирала обороты, разобраться в том, что происходило в Украине, для немецких дипломатов было непросто. Но, как следует из телеграммы посольства Германии в Берлин от 7 августа 1937 г., общую ситуацию в СССР дипломаты видели насквозь. Аресты немецких подданных они напрямую связали «с известными террористическими акциями, направленными против всех слоев местного населения». Иными словами, немецкую составляющую того, что потом назовут «Большим террором», они видели и адекватно оценивали с первых дней проведения немецкой операции.

Документы, которые использованы, подтверждают, что трагическим аспектом начала проведения операции стало упрощение и ускорение так называемого следствия по «немецким делам». Не отставали в темпах «работы» и судебные органы, в частности военные трибуналы, которые непосредственно не имели отношения к проведению немецкой операции но занимались рассмотрением дел в отношении людей, среди которых были и немцы – гражданами СССР. Обвиняемые по таким серьезными пунктами статьи 54 УК УССР, как измена родине, шпионаж, диверсия, террор. Санкция этой статьи почти во всех случаях предусматривала высшую меру уголовного наказания – расстрел, который широко использовался на практике. Последней точкой в документальном оформлении репрессий против жертв этой категории были сообщения органов НКВД соответствующему военному трибуналу об исполнении приговора трибунала.

Свой вклад борьбу с «врагами» сделали органы прокуратуры и, в меньшей степени, Наркомат иностранных дел СССР. Аресты некоторых немецких граждан согласовывали с ними.

Ключевые слова: немцы Украины, немецкая операция, «Большой террор», репрессии, шпионаж.

Падение самодержавия было воспринято немцами и меннонитами как акт освобождения от режима, который отвел им роль изгоев. В течение весны и лета 1917 г. в их среде, как и во всей Российской империи, взяли верх общественные силы, связывавшие с выборами в Учредительное собрание надежду на создание демократической парламентской республики, основой которой будут равенство всех граждан независимо от национальности и вероисповедания, защита гражданских прав государством, частная собственность на землю и средства производства.

Захват власти в Петрограде большевиками, военная интервенция против УНР (войска будущего «диктатора Киева» М. Муравьева принесли советскую власть в город на штыках [1; 2]) и гражданская война прервали демократическое развитие.

От политического противостояния к расширению репрессий

Отношение советской власти к немецкому населению Украины было изначально напряженным отчасти из-за подозрения в шпионаже, отчасти из-за классовых противоречий между пролетарскими и люмпенизированными элементами, представлявшими советскую власть и Красную гвардию, с одной стороны, и немцами – сельскими производителями, ремесленниками и владельцами промышленных предприятий, с другой. После установления советской власти основным действием, вызывавшим противостояние, были «походы на кулака» с целью изъятия «излишков» хлеба и других сельскохозяйственных продуктов.

Для работы по советизации национальных меньшинств РКП(б) создала национальные секции при своих партийных комитетах [3], основными задачами которых были сбор информации о количестве национальных меньшинств, их экономическом и политическом положении и ведение агитации за советскую власть на языках этих меньшинств [4, с. 173-179]. Центральное бюро немецких секций при ЦК РКП(б) прилагало усилия к созданию подконтрольных ему немецких союзов и обществ и объединению их в одной структуре – Немецком культурно-экономическом обществе.

Объединить немецкие региональные организации предполагалось на III Съезде немцев-колонистов, проведение которого намечалось в Москве 25 сентября 1922 г. Первые два съезда немцев-колонистов состоялись в 1917 г. в Москве (совещание поселян-собственников и землевладельцев-немцев 20-22 апреля и съезд российских граждан немецкой национальности 10-12 сентября). Существовавшие к этому времени немецкие общества в Донецкой, Екатеринославской, Николаевской, Запорожской и Одесской губерниях прилагали усилия для созыва Всеукраинского съезда колонистов [5, с. 89-91]. Поэтому 21 октября ЦБ немсекций постановило просить ЦК РКП(б) о запрете регистрации Всеукраинского колонистского союза [6, с. 660-661].

Решение о ненужности созыва съезда немцев-колонистов было принято уже 13 сентября 1922 г. Вместо этого акцент делался на беспартийные конференции немцев-колонистов, предварительно подготовленные коммунистами.

Землеустройство в немецких и меннонитских селениях велось без учета особенностей и потребностей земельных наделов для товарного производства, свойственного для этих сельских хозяйств. Результатами неудовлетворительного землеустройства, приведшего к значительному уменьшению посевных площадей немецких и меннонитских хозяйств и одновременному вселению в

них стороннего инонационального населения, стало резкое ухудшение экономического положения и рост эмиграционных настроений среди меннонитов [7, с. 65-73; 8, с. 54-56].

По сведениям ЦК КП(б)У до осени 1923 г. «2500 меннонитов, оставляя хлеб на корню, эмигрировали в Америку» [9, л. 7]. В 1923-1929 гг. из Украины эмигрировало около 12 тыс. меннонитов [10, с. 160-161.].

9 июля 1924 г. по материалам контрразведывательного отдела ОГПУ СССР было составлено циркулярное письмо «По Германской разведке и борьбе с ней» [11, л. 42-46], утвержденное зам. председателя ОГПУ Г. Ягодой. Этот документ задал тон в отношении руководства СССР не только к Германии и германским гражданам, но и к немецкому населению СССР на последующие годы. Германские организации, фирмы и граждане обвинялись в шпионаже. Органам ОГПУ вменялось в обязанности: «6. Установить тщательное наблюдение за всеми германскими колониетскими союзами, школами, клубами, благотворительными обществами и проч. для выявления их работы, связи с представительствами за границей, Германским Красным Крестом и проч.» [11, л. 45].

В этом документе обращает на себя внимание то, что общества и организации немцев – граждан СССР именуются **германскими**, т. е. иностранными.

На запрос Ф. Дзержинского о политике германского правительства в отношении СССР от 6 июля 1925 г. начальником контрразведывательного отдела ОГПУ СССР А. Артузовым была составлена справка «Германская контрреволюционная работа в СССР», в которой утверждалось, что «По колониетам усиленную работу развивают все германские консульства. Германские колонии в России и по своей многочисленности, и по своему социальному составу (кулацкий), и политическим стремлениям (фашистско-национальный) представляют крупнейшую опасность **как враждебные и коммунизму, и СССР слою населения** (разрядка наша – А.А.), с одной стороны, а с другой, как группы, стремящиеся укрепить национальные интересы Германии среди нац[иональных] меньшинств» [12, л. 14-15]. Из этого следовал в т. ч. вывод: «Германские колонии являются очагами и базой контрреволюции и шпионажа, ... на которых строится в значительной степени антисоветская политика (взрыв изнутри)» [12, л. 15].

Эта трактовка получила в 1920-х – начале 1930-х гг. подтверждение крайне низким уровнем членства немцев в компартии, комсомоле и советских организациях. В Украине в 1927 г. насчитывалось 1069 членов и кандидатов КП(б)У немецкой национальности (в т. ч. интернационалисты из бывших военнопленных). В 1925 г. в выборах в местные советы приняло участие 57,3% немецкого населения, имевшего право голоса, в 1929 г. – 67,9%, в 1930 г. – 76%. Доля коммунистов в сельсоветах составляла в 1925 г. – 4,7 %, в 1929 г. – 10,3%. Эти показатели были намного ниже, чем у других национальных

меньшинств [13, с. 138-141; 14, с. 71, 72], Также отсутствием проводников коммунистической идеологии в среде немецкого учительства (Одесский окружком КП(б)У «в конце 1925 г. отмечал, что немецкое учительство на 95% не советское, и не только не помогает культпросветработе, но и саботирует ее» [15, с. 287]), в сохранении общинной связи и поддержке духовенства, в сопротивлении немецкого и меннонитского населения раскулачиванию и коллективизации сельского хозяйства и как следствие – росте эмиграционных настроений, а также получении помощи из Германии во время голода 1932-1933 гг.

ОГПУ неоднократно усиливало репрессии против немецкого населения. В июле 1932 г. с этой целью был разослан циркуляр «О борьбе с разведывательной и вредительско-диверсионной работой немецких фашистов против СССР» [16, с. 75]. Уместно отметить, что на выборах в рейхстаг, прошедших в июле 1932 г., НСРПГ получила значительно больше голосов избирателей и мандатов, но к власти Гитлер со своей партией пришел в конце января 1933 г. «Немцы-фашисты», тем не менее, были одним из главных направлений работы ОГПУ СССР по «обеспечению безопасности» страны, основным способом достижения которой являлись депортации и набравшие размах массовые репрессии.

25 ноября 1932 г. Политбюро ЦК ВКП(б) постановило «ввиду особой государственной важности быстрого улучшения работы органов ОГПУ на Украине и ввиду наличия у т. Балицкого большого опыта украинской работы [...] предложить ОГПУ направить в качестве особого уполномоченного ОГПУ на Украину сроком на 6 месяцев [...] с подчинением ему [...] всего аппарата ОГПУ Украины...» [17, с. 340].

22 января 1933 г. последовала директива ЦК ВКП(б) и СНК СССР о предотвращении массового выезда голодающих крестьян с Кубани и Украины. Балицкому и председателю ГПУ УССР С. Реденсу было предписано «не допускать массовый выезд крестьян из Украины в другие края и въезд на Украину из Северного Кавказа» [18, с. 634-635; 17, с. 391]. Вслед за этим начались аресты и высылка из ряда областей Украины, а на дорогах из Украины, Северного Кавказа и Белоруссии транспортными органами ОГПУ организованы заслоны и оперативно-розыскные группы [17, с. 398-399.].

3 апреля 1933 г. ГПУ УССР в докладной записке в ЦК КП(б)У «Об операции по очистке пограничной полосы» сообщал о ликвидации польских и петлюровских шпионских и повстанческих подпольных организаций в Киевской, Винницкой и Одесской областях. Помимо этого среди немецко-колонистов были «вскрыты» «крупная контрреволюционная повстанческая организация» «Немцы-фашисты» в Карл-Либкнехтовском немецком национальном районе и «контрреволюционная повстанческая организация» «Тевтонцы» в Зельцском немецком национальном районе Одесской области.

Советско-германские отношения после прихода к власти НСРПГ и их влияние на действия НКВД по отношению к немцам Украины

После вхождения НСРПГ в правительство Германии советское руководство неоднократно высказывало свою озабоченность антикоммунистической направленностью ее политики. О намерении отторгнуть Украину от СССР весной 1933 г. речь заходила неоднократно.

В записке председателя ГПУ УССР В. Балицкого секретарю ЦК КП(б)У С. Косиору от 25 сентября 1933 г. «О деятельности немцев-фашистов на Украине» были названы основные направления «диверсионной, разведывательной и повстанческой» деятельности «немецкого фашизма на Украине»:

- организация диверсионных и шпионских ячеек в промышленности, преимущественно на предприятиях оборонного значения и в частях РККА;
- создание повстанческих организаций в немецких национальных районах и колониях и увязка их с украинским контрреволюционным повстанческим подпольем;
- проведение активной подрывной работы в сельском хозяйстве Украины [19, л. 65].

Здесь же содержалось перечисление промышленных предприятий и воинских частей, где была «вскрыта» деятельность «немцев-фашистов», и германских фирм, чьи представители были в ней задействованы. Особое внимание обращалось на немецкое сельское население. В 26 районах Одесской, Донецкой, Днепропетровской, Киевской областей и Молдавской АССР, согласно этому сообщению, было «вскрыто» 69 немецких повстанческих ячеек и организаций [19, л. 66-69]. В одной только Одесской области такие ячейки были якобы созданы в 22 колониях. При этом арестовано 86 «активных участников организации» [19, л. 80].

По версии ГПУ, избалованная и ликвидированная им в 1933 г. «Украинская военная организация» (УВО), ставившая себе целью создание «Независимой Соборной Украины», ориентировалась на Германию и Польшу. В цитируемых Балицким «свидетельских показаниях» по делу УВО говорится, что ее сближение с Гитлером и его окружением началось уже в 1929 г. «В основном договоренность сводилась к тому, что, после свержения Соввласти и установления буржуазно-демократической республики на Украине, с Германией заключается военный и экономический союз, в первую очередь, против СССР» [19, л. 114].

17 ноября 1933 г. В. Балицкий направил Косиору еще одну докладную записку «О деятельности немцев-фашистов на Украине» [19, л. 103-109]. По версии руководителя ГПУ УССР, повстанческая работа направлялась и контролировалась специально выезжавшими в колонии работниками германских дипломатических представительств. Руководящую роль в организации повстанчества играла группа немецких коммунистов – Ганауш,

Удольный, Вольф, Чапек и др., бывшие военнопленные – агенты немецкой разведки. «Указанные коммунисты СПЕЦИАЛЬНО ДОБИВАЛИСЬ НАЗНАЧЕНИЯ В РАЙОНЫ, НАСЫЩЕННЫЕ НЕМЕЦКИМИ КОЛОНИЯМИ, ГДЕ, ПРОНИКАЯ НА ПАРТИЙНУЮ И СОВЕТСКУЮ РАБОТУ, ГЛАВНЫМ ОБРАЗОМ, ПО НАЦМЕНОВСКОЙ ЛИНИИ, ПРОВОДИЛИ НАЦИОНАЛИСТИЧЕСКУЮ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННУЮ РАБОТУ» (выделено в оригинале – А.А.) [19, л. 109].

Ориентировка по борьбе с деятельностью «немцев-фашистов» на Украине, подписанная В. Балицким 5 декабря 1933 г., начиналась с утверждения: «Органами ГПУ Украины вскрыта и ликвидируется крупная организация немецких фашистов, проводящих активную диверсионно-разведывательную и повстанческую деятельность на Украине и в других местах. Основными организующими центрами и проводниками фашистской работы являются представители германских фирм, немецкие специалисты и консульства в Одессе, Киеве, Харькове, Ленинграде и Москве» [20, с. 1].

Наряду с германскими подданными в этой ориентировке особо обращено внимание на духовенство, интеллигенцию, «антисоветски настроенных лиц начсостава и красноармейцев в национальных немецких частях и частях, насыщенных немцами», якобы созданные в немецких колониях Украины, Северо-Кавказского края и других местах СССР «штурмовые отряды», на «агентов немецкой разведки, проникших в ВКП(б), а также политэмигрантов, занимавших ответственные посты по партийной и советской линии в немецких национальных районах». Проводниками повстанческой работы, по утверждению Балицкого, являлись немецкое духовенство и немецкая интеллигенция – преподавательский состав национальных школ и вузов, врачи, служащие советского аппарата в немецких колониях и пр. Речь настойчиво шла об организации, агентура которой «проникла в МТС, МТМ и на руководящие должности в колхозы и низовой советский аппарат» [20, с. 2-4].

На основании этого последовал приказ об усилении работы на «полное вскрытие и ликвидацию диверсионных ячеек в промышленности и выявление всей разведывательной и повстанческой деятельности немцев-фашистов».

Самым веским обвинением, выдвинутым НКВД, в будущем окажется, однако, не диверсионная работа как таковая. ГПУ утверждало: «Одновременно и проводившаяся в немецких колониях националистическая деятельность переводится на рельсы активной пангерманской и фашистской работы среди немецких колонистов и украинского населения и создания повстанческих “штурмовых” отрядов, задачи которых сводятся к вооруженным выступлениям в тылу Красной армии в период интервенции» [20, с. 4]. «Исключительное внимание за последний период времени немецкие фашисты уделяли вопросам штурмовых отрядов, пангерманской работы и созданию “Национал-социалистической партии Украины”, исходя из установки, что под влиянием хорошо налаженной фашистской партийно-политической работы,

сопровождаящейся организацией активных диверсионных и разведывательных резидентур, можно будет в достаточной степени подготовить на Советской Украине базу для германской интервенции» [20, с. 7]. Для создания этих отрядов германские агенты, по версии ГПУ, широко использовали оставшихся членов существовавших в начале 1920-х гг. общественных организаций немцев Причерноморья и католических священников. В Николаеве аресты участников этой сети начались в августе 1933 г. [20, с. 19].

5 марта 1934 г. Балицкий в записке на имя Сталина утверждал, что «Материалами, которыми мы располагаем, точно установлено, что немецкие консульства в Харькове, Киеве и Одессе непосредственно руководят работой (подчеркнуто в документе – А.А.):

1. По подготовке организации НАЦИОНАЛ-СОЦИАЛИСТИЧЕСКОЙ ПАРТИИ УКРАИНЫ, которая объединяла бы фашистские элементы всех национальностей и организаций молодежи в так называемый «СОЮЗ БОЕВЫХ МОЛОДЫХ НЕМЦЕВ».

2. По пропаганде пангерманских фашистских идей среди немецкого населения и организаций в тылу гитлеровских штурмовых отрядов, повстанческих ячеек.

3. По насаждению в нашей оборонной промышленности диверсионных и шпионских групп» [17, с. 495].

Окончание записки лаконично: «В связи с вашими (Сталина – А.А.) указаниями мною тщательно проинструктирован аппарат ГПУ и работа по консульствам поставлена в центр внимания» [17, с. 500].

В апреле 1934 г. «раскрыли» группу, состоявшую из германских подданных, якобы создавших нелегальную национал-социалистическую организацию и занимавшихся военным шпионажем, вредительством, распространением контрреволюционных фашистских листовок. По решению политбюро ЦК ВКП(б) эти иностранцы были высланы из СССР [17, с. 819]. Та же участь постигла «участников» «фашистской организации, работающей под прикрытием Немецкой центральной газеты – ДЦЦ (Фридага Генри, Вальтера Варта, Кампгаузен Л.Л., Радишток П.Б.)», а дела советских граждан, проходивших по этим двум разработкам, переданы на рассмотрение Особым совещанием НКВД [17, с. 565].

Помощь голодающим

Во время «Голодомора» помощь продовольствием и валютой для покупки продуктов питания в магазинах системы «Торгсин» поступала из Германии по линии организации «Братья в нужде» не только немецкому населению, но и жителям тех же населенных пунктов других национальностей (украинцам, евреям, русским, болгарам).

Советское руководство усмотрело в оказании помощи голодающим антисоветскую, контрреволюционную деятельность, а проводников оказания

этой помощи (сбор информации, передача писем с просьбами о помощи, ее адресное распределение и т. д.) начало репрессировать.

В апреле-июле 1934 г. были «в порядке оперативного нажима проведены репрессии в отношении фашистского актива в национальных немецких районах и колониях», в ходе которых секретарь Германского консульства в Одессе К. Ганн и представители Германского транспортного общества «Дойче-Леванте Линие» выдворены за пределы СССР, деятельность благотворительных организаций «Братья в нужде», «Фаст и Бриллиант», «Свет на Востоке» и др., через которые голодающему населению оказывалась помощь, на территории СССР запрещена, проведены аресты в Днепропетровской, Донецкой, Одесской и Киевской областях [22, л. 1-2.].

Из идеологических побуждений помощь голодающим получила название «Гитлеровская помощь». Факт ее получения относили к категории «антисоветская пропаганда» и квалифицировали как преступление соответственно ст. 54 УК УССР (ст. 58 УК СССР). В докладной записке В. Балицкого в ЦК КП(б)У (22 мая 1934 г.) утверждалось, что консульства Германии в Украине значительно усилили антисоветское влияние «немецких националистических организаций».

За этим последовали аресты и усиление политического и административного давления. 15 сентября 1934 г. ЦК КП(б)У принял постановление «О работе Молочанского райкома партии Днепропетровской области», предписавшее органам НКВД провести мероприятия «по решительному освобождению района от антисоветских элементов, связанных с немецким фашизмом» [23, с. 76]. 5 ноября 1934 г. Политбюро ЦК ВКП(б) своей директивой «О борьбе с контрреволюционными фашистскими элементами в немецких колониях», которая была направлена национальным ЦК, крайкомам и обкомам ВКП(б) в виде шифрованной телеграммы, распространило репрессии на всю территорию СССР. Оно обязало в немецких районах «принять по отношению к активным контрреволюционно и антисоветски настроенным элементам репрессивные меры, произвести аресты, высылку, а злостных руководителей приговорить к расстрелу» [24, с. 99]. Уместно отметить, что принятое в этот же день постановление ЦИК и СНК СССР учреждало при НКВД СССР Особое совещание, которому давалось право «применять меры» по отношению к лицам, признанным карательными органами общественно опасными. «Меры» включали ссылку и высылку на срок до 5 лет под гласный надзор, заключение в ИТЛ сроком до 5 лет, высылку за пределы СССР иностранных подданных [25, с. 138-139].

После убийства С.М. Кирова ЦИК СССР принял постановление, которым радикально обострил деятельность НКВД, узаконив ускоренное и упрощенное рассмотрение дел арестованных по обвинению в подготовке или совершении террористических актов. Судебным органам предписывалось «не задерживать исполнения приговоров о высшей мере наказания из-за ходатайства

преступников данной категории о помиловании, так как Президиум ЦИК Союза ССР не считает возможным принимать подобные ходатайства к рассмотрению». Органам НКВД было поручено «приводить в исполнение приговор о высшей мере наказания в отношении преступников названных выше категорий немедленно по вынесении судебных приговоров» [25, с. 141]. После принятия этого постановления обвинение в подготовке террористического акта, независимо от того, насколько оно было обосновано, практически являлось смертным приговором [26, с. 25].

Архивы и массовые репрессии в СССР

Роль и работа архивов у исследователей террора в СССР, как правило, остается вне поля зрения. Организационная подготовка массовых репрессий началась, однако, задолго до их начала. Для подтверждения их правомерности необходимы были доказательства. Особое место при этом отводилось архивам. Уже с конца 1920-х гг. архивные учреждения получали прямые указания высших партийных и правительственных органов сконцентрироваться на работе по выявлению в документах компрометирующего материала на советских граждан с целью разоблачения врагов народа. С одной стороны, архивы были призваны разрабатывать хранящиеся в них фонды в виде алфавитных картотек с данными на лиц с контрреволюционным прошлым. С другой стороны, они должны были «добывать материалы» на запросы парторганизаций и ОГПУ, касавшиеся биографий конкретных лиц [27, с. 15].

На заседании Центрального архивного управления (ЦАУ) СССР 7 января 1931 г. были приняты тезисы доклада «О новых задачах и реорганизации архивного дела в СССР», с которым выступил зам. управляющего Центрархивом СССР Ф.Д. Кретов. Ближайшей целью в них названа «необходимость внедрить в сознание всех и вся, что “архивное дело является не самоцелью, а политическим орудием пролетарской диктатуры и средством социалистического строительства”» [28, с. 170].

Использование архивных фондов было поставлено в прямую зависимость от «конкретных заданий со стороны соответствующих учреждений и организаций». Со временем поток запросов буквально парализовал работу архивов. В 1937 г. архивисты вынуждены были заниматься только наведением справок для НКВД.

Одним из ключевых документов для понимания сути мероприятий, проводившихся в отношении немцев Украины, является директива В. Балицкого от 15 ноября 1934 г. [22, л. 1-23]. В ней давалась установка на усиление и систематизацию репрессивных мер против немецкого населения. Для этого Балицкий приказал «во все немецкие районы, а также районы, где имеются компактные массы немецкого населения (нем. колонии), командировать опытных, квалифицированных оперативных работников, которых оставлять на месте впредь до четкого налаживания агентурного

аппарата, работающего по немцам, и не менее чем на месячный срок. Этим работникам проверить все находящиеся в производстве агентурные дела и разработки, а также все виды учетов по немцам, и составить оперативные листы на арест наиболее активного контрреволюционного и антисоветского элемента» [22, л. 17].

Далее Балицкий предупреждал, что «работа по репрессированию и изъятию немецкого фашистского и антисоветского элемента ни в коем случае НЕ ЯВЛЯЕТСЯ КАКОЙ-ЛИБО СПЕЦИАЛЬНОЙ КАМПАНИЕЙ» (выделено в документе – А.А.). Тем не менее, для ее проведения он приказал «в национальных немецких районах на Украине: Спартакoвском, Коминтерновском, Зельцком, Карл-Либкнехтовском, Молочанском, Люксембургском и Пулинском ввести специальные должности уполномоченных ОО (особых отделов – А.А.) для работы по немцам», а «во всех районах, где имеются компактные массы немецкого населения, немецкие колонии (Новоград-Волынский, Черняхoвский, Эмильчинский, Володарск-Волынский и др.), ввести должности резидентов ОО специально для работы по немцам» [22, л. 18-19, 21-22].

Целью этой директивы было окончательное уничтожение «немецкого контрреволюционного фашистского подполья, проводящего шпионско-диверсионную, подрывную работу». Для достижения этого предписывалось: «ПРИНЯТЬ РЕПРЕССИВНЫЕ МЕРЫ ПО ОТНОШЕНИЮ К АКТИВНЫМ КОНТРРЕВОЛЮЦИОННЫМ И АНТИСОВЕТСКИ НАСТРОЕННЫМ ЭЛЕМЕНТАМ, ПОДВЕРГАЯ ИХ АРЕСТАМ И ВЫСЫЛКЕ, А В ОТНОШЕНИИ НАИБОЛЕЕ ЗЛОСТНЫХ ДОБИВАЯСЬ ВЫНЕСЕНИЯ ПРИГОВОРОВ О РАССТРЕЛЕ» (выделено в документе – А.А.) [22, л. 17].

Эта директива примечательна не только тем, что требовала усиления и систематизации оперативного учета с включением подозреваемых в оперативные листы для ареста, но и тем, что давала возможность применения репрессивных мер вплоть до расстрела как германских подданных, так и советских граждан – немцев, украинцев, русских и представителей других национальностей по одним и тем же обвинениям.

20 декабря 1934 г. увидело свет постановление ЦК КП(б)У «О переселении из приграничных районов», направленное на усиление приграничной полосы посредством «очищения» немецких и польских сел от неблагонадежного и антисоветского элемента [29, л. 316-317].

Вслед за постановлением политбюро ЦК КП(б)У «О Мархлевском и Пулинском районах» 17 августа 1935 г. [30, л. 160-160 об.; 31, с. 137-138], содержавшим политическое решение о ликвидации этих национальных районов (польского и немецкого), последовали его же постановления «О переселении польских и немецких хозяйств из приграничной полосы» за пределы Украины (25 ноября 1935 г.) и «О переселении 15 000 хозяйств из Киевской и Винницкой областей в Казахстан» (9 апреля 1936 г.) [32, с. 18-21].

В октябре 1935 г. по обвинению в контрреволюционной работе были арестованы редакторы и другие сотрудники немецких периодических изданий и «Украинамиздата» [33, л. 438-449]. Всего в 1935 г. в Украине было ликвидировано 27 «организаций фашистского подполья» с общим числом 1098 арестованных, арестованы почти все пасторы и высланы 10600 немцев из пограничной полосы [34, л. 195].

В октябре 1935 г. прошли аресты австрийских и германских эмигрантов, отчасти уже с 1917 г. участвовавших в установлении советской власти на Украине и занимавших на время ареста руководящие должности в немецких национальных районах Украины и Немецкой секции КП(б)У. НКВД определил их членами «Национального союза немцев на Украине», имевшего разветвленную организационную структуру по всей республике [35; 36]. В 1936 г. по делам этого союза («Национальный союз немцев на Украине» («НСНУ»)) осудили 123 человека, а дело его так называемого «руководящего центра» было заслушано Военным трибуналом Киевского военного округа 13-21 января 1937 г. [37].

На январском пленуме ЦК КП(б)У 1936 г. нарком НКВД УССР В. Балицкий заявил, что «немецкий фашизм» старается создать свои опорные пункты в немецких национальных районах Правобережной Украины, «в Донбассе и в других областях Украины» [36, с. 134]. «Выявление» этих «опорных пунктов» проходило, однако, не так оперативно как требовалось. Поэтому Балицкий 20 июля потребовал от начальников областных УНКВД «усилить темпы оперативной и следственной работы по **немецкой линии** (выделено нами – А.А.) с учетом тщательного, более глубокого изобличения роли и деятельности немецких консульств, особенно в последние годы» [38, с. 29-30].

Во второй ориентировке речь шла уже не только о контрреволюционной троцкистской организации, а о некоем «**Немецком фронте**», целью которого было проведение диверсий на советских предприятиях [39, л. 6-7]. Это, более радикальное, по сравнению с предыдущими годами, отношение советской власти к немецкому населению являлось составной частью расправы сталинского руководства с внутривластными оппонентами и проявлением шпиономании, охватившей все сферы государства и общества. Резолюция пленума ЦК ВКП(б) по докладу наркома внутренних дел СССР Н. Ежова «Уроки вредительства, диверсий и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов» [17, с. 112-114] (3 марта 1937 г.) нацелила ВКП(б) и НКВД на усиление репрессивной политики против любых «антисоветских» проявлений.

Одним из главных направлений работы советского руководства была «борьба с иностранным шпионажем». Для «его изобличения» широко использовалась пресса, статьи для которой готовились в недрах Разведывательного управления РККА и утверждались высшим партийным руководством. Начальник управления С. Урицкий 26 апреля 1937 г. докладывал И. Сталину: «По Вашему указанию коллектив работников разведывательного

управления написал ряд статей, характеризующих организацию и некоторые методы работы иностранного шпионажа. Семь статей, предварительно просмотренных т.т. Ворошиловым и Ежовым, уже опубликованы в центральной прессе... Пять статей, которые при сем представляю Вам, будут напечатаны, если на то последует Ваше согласие» [17, с. 134]. Сталин, которому Наркомат иностранных дел направлял записки с апелляциями о неприменении высшей меры наказания к арестованным подданным Германии, следил за каждым случаем ареста иностранцев [17, с. 161, 162].

За 17 лет советской власти в Украине руководство РКП(б) и КП(б)У применило весь арсенал имевшихся у него мер политического и административного воздействия на немецкое и меннонитское население. Рано убедившись в том, что это население в большинстве своем не поддается скорому перевоспитанию в большевистском духе, партийное руководство принимало все более жесткие меры для изменения социального состава и политической ориентации немцев и меннонитов. Для этого оно задействовало в первую очередь и в большем объеме силовые методы ОГПУ-НКВД.

После приказа № 00174 от 3 мая 1936 г. «О реорганизации учетно-статистического отдела ГУГБ и УСО УГБ УНКВД» приказом НКВД СССР № 00242 от 17 июля 1936 г. была введена в действие «Инструкция о порядке разработки архивных материалов Главного управления государственной безопасности и его местных органов», которая вводила не только систематизацию и централизацию всех имеющихся в распоряжении НКВД дел и материалов, но и сосредоточение определенных дел в так называемом «Особом архиве».

Оперативное значение создания Особого архива заключалось в том, что на основе его данных можно было развернуть новый этап репрессий. Для их подготовки § 17 Инструкции предписывал: «По всем делам Особого архива (как по следственным материалам, так и по агентурным) в процессе их обработки **должны быть выявлены все проходящие по делам лица, которые по каким-либо причинам не были своевременно репрессированы и не привлечены к делу**» (текст выделен в Инструкции – А.А.) [40, л. 62 об]. Обращает на себя внимание то, что указанная формулировка дает возможность учета всех лиц, проходивших по делам, независимо от того, вменялось ли им в вину какое-либо преступление или нет.

Примечательно, что в качестве примеров по теме учета «иноколонии и духовенство католическое, лютеранское» названы: польская колония, чешская колония, немецкая колония, корейская колония и т. д. Под «колонией» подразумевались лица названной национальности. Поскольку под «повстанчеством» подразумевались: а) восстания, б) мятежи, в) повстанческие контрреволюционные организации, группы и одиночки, а под «массовыми антисоветскими выступлениями»: а) забастовки и волынки, антиколхозные выступления, в) коллективные выступления в армии и т. д., немецкое сельское

население автоматически подлежало учету НКВД по национальному признаку за участие в восстаниях 1919 г. и активное или пассивное сопротивление коллективизации сельского хозяйства. Кроме того, немцы подлежали учету как «бывшие люди», т. е. – земельные собственники, и по «делам, связанным с политическими кампаниями», т. е. – противодействие и невыполнение продразверстки или хлебозаготовки, саботаж сева.

Резолюция пленума ЦК ВКП(б) по докладу Ежова «Уроки вредительства, диверсий и шпионажа японо-немецко-троцкистских агентов» (3 марта 1937 г.) явилась сигналом для расширения и ужесточения репрессий против социально-чуждых элементов (кулаки) и по национальным линиям. «Немецкий» приказ НКВД СССР № 00439 от 25 июля 1937 г. стал первым приказом по «национальной» линии.

Приказ НКВД СССР № 00439 от 25 июля 1937 г.: репрессии по «немецкой линии»

3 июля 1937 г. политбюро ЦК ВКП(б) приняло решение «Об антисоветских элементах», согласно которому намечалось внесудебное репрессирование бывших кулаков, вернувшихся из ссылки, отбываемой в северных и сибирских районах.

В оперативных планах изъятия кулаков и уголовников по 1-й и 2-й категориям была дана установка: «При подготовке операции на кулаков и уголовников широко использовать материалы на кулаков – членов различных религиозных сект, связи иностранных консульств, лиц, судившихся за шпионаж, получателей “гитлеровской помощи”, бывших политбандитов» [41, с. 53, 57]. При исполнении этого приказа в поле зрения НКВД оказались тысячи немцев, которым предъявляли обвинение по этим категориям учета. Роковую роль в разворачивании репрессий сыграла установка на то, что «соблюдение процессуальных норм и санкций на арест не требовалось, а решения “троек” являлись окончательными».

Указание об аресте «всех немцев на наших военных, полувосенных и химических заводах, на электростанциях и строительствах, во всех областях всех арестовать» было дано И. Сталиным. Приказ НКВД СССР № 00439 и указание об учете и последующем аресте германских подданных на 28 заводах передали в Киев 25 июля 1937 г. в 6 час. 51 мин. Согласно приказу, к арестам должно было приступить, начиная с 29 июля, и закончить операцию в пятидневный срок, т. е. 2 августа.

В пункте 4 приказа делался упор на то, чтобы «добиваться исчерпывающего вскрытия неразоблаченной до сих пор агентуры германской разведки и окончательного разгрома диверсионной низовки, заложенной ею на промышленных предприятиях». Под «низовкой» понимали «связи» германских граждан с окружающим населением. Пункт 5 давал возможность применения репрессий, как против советских граждан, так и против подданных других

государств. Решающим стало, таким образом, не гражданство или место работы, а причисление к категории «шпионы, диверсанты, террористы».

Нарком внутренних дел УССР И. Леплевский в циркуляре от 25 июля 1937 г., адресованном всем начальникам областных УНКВД УССР и 3-их (контрразведывательных) отделов УГБ, обозначил еще три группы граждан, подлежащих репрессии, и приказал:

«3) провести учет всех **связей** (выделено нами – А.А.) германскоподданных, работавших на военных заводах, оборонных цехах, железнодорожном транспорте и энергетической промышленности и приступить к тщательной их агентурной разработке».

Под связями германских подданных подразумевали людей любой национальности и гражданства, имевших служебные или частные контакты с подданными Германского рейха (Германии).

Несмотря на то, что с июля 1936 г. проводилась систематизация учета и **«должны быть выявлены все проходящие по делам лица, которые по каким-либо причинам не были своевременно репрессированы и не привлечены к делу»**, операция по «немецкой линии» разворачивалась медленно.

Количество арестованных германских подданных по истечении пятидневного срока операции оказалось явно ниже ожидаемого. И. Леплевский 4 августа констатировал: «Количество признавшихся ничтожно. Аресты проходящих по показаниям участников диверсионной низовки почти не производятся». То есть, упор делался на «низовку». Через четыре дня начальник 3-го отдела УГБ НКВД УССР В. Стырне уже требовал от УНКВД по Харьковской области: «Несмотря на неоднократные указания до сих пор вами не представлены сведения об арестованных немецких агентах, шпионах и диверсантах советских граждан...» [42, л. 223].

С 25 августа 1937 г. Леплевский требовал от областных УНКВД для доклада наркому Н. Ежову подробную информацию о репрессиях по национальным линиям, именуемым шпионажем. С 31 августа он требовал «ежедневно телеграфно сообщать количество вновь арестованных по немецким делам, сколько за истекшие сутки созналось и в чем». В циркуляре Леплевского начальникам УНКВД по Сталинской, Днепропетровской, Одесской и Киевской областей от 28 августа 1937 г. его требование сводилось к следующему: «Темпы следствия [по] делам арестованных германскоподданных совершенно недостаточны. Мало сознавшихся. Аресты проходящих [по] показаниям арестованных участников диверсионной низовки проводятся очень медленно... Предлагаю добиться в ближайшие дни решительного перелома [в] темпах следствия [по] делам арестованных немцев и оперативной реализации материалов [по] разгрому германской шпионско-диверсионной агентуры» [43, л. 116].

На 3 октября 1937 г. по всей Украине были «закончены следственные дела арестованных агентов германской разведки», заведенные на 104 иностранцев, в числе которых был 91 немец [44, л. 70].

До 1 октября 1937 г. по «кулацкой операции» в Украине было арестовано 24405 человек, в числе которых 2197 немцев (9% всех репрессированных). Решениями областных «троек» 1047 немцев отнесли к 1-й категории, определив к расстрелу, а 1150 немцев включили во 2-ю категорию – для отправки в ИТЛ [45, л. 40].

К этому времени по приказу НКВД СССР № 00439 было арестовано значительно меньше советских граждан немецкой национальности. И. Леплевский направил Н. Ежову «на утверждение списки и справки по законченным делам на 488 человек». Из них по Донецкой области – на 391 человека и по Одесской области – на 97 человек. Всего через неделю, 8 октября 1937 г., Леплевский докладывал Ежову уже о 3940 арестованных по «немецкой линии», в числе которых были 183 германских подданных. Как видно, подавляющее большинство арестованных по «немецкой линии» было советскими гражданами, т. е. «низовкой».

Докладные записки о результатах «борьбы с германским шпионажем и контрреволюцией» стали поступать с 1 сентября 1937 г. Примечательно, что докладная записка УНКВД по Харьковской области [46, л. 70-86] охватывает 3 месяца: июнь, июль, август. Больше половины этого времени приходится на период до появления приказа № 00439. Из 139 арестованных германскими подданными были только 25 человек, 18 – политэмигрантами или подданными других стран, а 96 человек – советскими гражданами.

Учитывая, что «повстанческие», «диверсионные», «немецкие фашистские» и подобные группы и организации «выявлялись» органами ГПУ и НКВД с начала 1930-х гг., и принимая во внимание докладную и ориентировку В. Балицкого «О деятельности немцев фашистов на Украине» (25 сентября и 5 декабря 1933 г.), его же директиву от 15 ноября 1934 г., а также аресты в 1934-1936 гг., массовую депортацию немцев из приграничной полосы и неоднократно «спущенные сверху» требования о разгроме и ликвидации «низовки», а также судя по отчетам за июнь-август 1937 г., сотрудники НКВД понимали приказ НКВД СССР № 00439 как требование усиления репрессий по уже давно разрабатывавшейся «немецкой линии». Репрессии, изначально имевшие преимущественно социально-политическую окраску, получили национальную (этническую) окраску.

2 октября 1937 г. ЦИК СССР постановил ужесточить меру наказания за шпионаж и вредительство с попытками организации взрывов, крушений, поджогов с человеческими жертвами и других диверсионных актов, увеличив срок лишения свободы с 10-ти до 25 лет [47, с. 297].

Аресты проводили городские и районные отделы НКВД, созданные в июле 1937 г. межрайонные оперативные группы (45 групп), а также все шесть

отделов УНКВД. Кроме того, дорожно-транспортные отделы НКВД при управлениях железной дороги получили с 1 августа 1937 г. право проведения арестов и оформления дел по «кулацкому» приказу № 00447 для подачи на рассмотрение «тройки» [25, с. 154]. Они же проводили аресты и по всем остальным «линиям». Органы, осуществлявшие арест, проводили и «следствие».

Межрайонные оперативные группы подавали материалы, поступившие к ним от РО НКВД и ГО НКВД. Протоколы заседаний «тройки» готовились заранее ее секретарем, а члены «тройки» подписывали готовые протоколы, лишь изредка меняя предложенное межрайонной оперативной группой решение.

Рейдовый метод нажима

Переход от ареста отдельных «агентов», «диверсантов» и других «врагов» к выявлению целых организаций практиковался ГПУ-НКВД с 1920-х гг. и принял в 1934-1936 гг. значительный размах. Помимо командирования для работы в НКВД проверенных партийцев, рассылки ориентировок по «шпионской» работе японской, польской, германской разведок, выдвижения на руководящие должности наиболее преуспевающих работников НКВД, сами руководящие сотрудники НКВД СССР и НКВД УССР выезжали в регионы для личного руководства операциями.

В ноябре 1937 г. для рассмотрения материалов на обвиняемых УНКВД по Донецкой области в г. Сталино прибыл зам. наркома внутренних дел СССР, комиссар государственной безопасности 2-го ранга Л. Бельский. За неделю он единолично «рассмотрел» дела и вынес решения в порядке приказов НКВД СССР № 00439 и № 00485 на 907 арестованных: по 1-й категории – на 850 человек, по 2-й категории – на 57 человек.

Методы ведения допросов и фальсификация показаний подследственных

«Следовательским составом, под нажимом, записывались вымышленные показания обвиняемых и свидетелей, учинялись фиктивные подписи арестованных, производились так называемые “заочные очные ставки” по заранее заготовленным протоколам.

Для быстрого признания арестованных, в камерах был создан институт старостата, в задачу которого входило – обработка арестованных и дача им направлений в составлении их показаний. Установлены факты искусственного создания массовых контрреволюционных организаций различных окрасок» [29, л. 1-2].

Справки на арест составлялись без наличия компрометирующих материалов. Несмотря на это, в справке указывалось: «оперативно-следственными материалами установлено, что такой-то проводит вредительскую к. р. деятельность и т. д., тогда как горотдел никакими материалами не располагал» [29, л. 2-3].

Одновременно практиковались камеры-«инкубаторы», «в которых арестованные, в большой скученности, стояли по несколько суток до того времени пока не изъявляли согласия давать показания» [29, л. 4]. «Создавались» несуществующие контрреволюционные организации [29, л. 4].

В работе НКВД применение физической силы (избиений) к подчиненным и арестованным было широко распространенным методом достижения нужных результатов. «Смотрящий от Лубянки» за Донбассом Л. Бельский «несколько раз приезжал в регион и учил, как надо работать». «Бельский же всем дал ясную установку на оперативном совещании работников наркомата: “шпик или участник организации, всё равно он будет расстрелян. Так, чтобы взять от него – дайте ему в морду”. Все с одобрением отнеслись к этому» [38, с. 38]. Начальник УНКВД по Днепропетровской области П. Коркин подвергал избиению своих подчиненных во время оперативных совещаний в собственном кабинете [29, л. 176]. Он сам и те, в свою очередь, избивали арестованных [29, л. 158].

Если сотрудник не мог добиться от арестованных «нужных» показаний, то их пересаживали в другие камеры, где они проходили камерную обработку. Также практиковалась «переделка» дел, которые отбирались у сотрудников, не справлявшихся с арестованными.

Нереальные установки руководства принимались безоговорочно. Тот же Коркин принял установку Успенского арестовать и закончить дела на 5000 человек за 10-15 дней, хотя это было невозможно [29, л. 153].

4 ноября 1937 г. И. Леплевский передал всем областным УНКВД приказ Н. Ежова о форсировании «национальных операций» до 10 декабря 1937 г. Постановления областных «троек» по «национальным линиям» отправлялись в НКВД СССР в «альбомном порядке» для заочного рассмотрения на Особом совещании при НКВД СССР – так называемой «двойке». В приказе Ежова № 56 от 11 января 1938 г., требовавшем усиления массовых репрессий на железнодорожном транспорте, один из пунктов был нацелен на усиление репрессий по «национальным линиям»: «3. В полной мере выполнить требования приказов об операциях по полякам, немцам, харбинцам, грекам, финнам, румынам и другим» [48, л. 5].

Нарком Успенский и репрессии по «немецкой линии» в 1938 г.

25 января 1938 г. наркомом внутренних дел УССР был назначен А.И. Успенский, занимавший до этого должность начальника УНКВД по Оренбургской области. Там он отличился тем, что, пребывая на этой должности в 1937 г. – начале 1938 г. 96,4% всех арестованных по «национальным» линиям были «пропущены» по 1-й категории [49, с. 33]. В течение недели после своего назначения в Киев он заменил всех начальников НКВД в областях и воссоздал межрайонные оперативные следственные группы. Главный удар был нацелен на село. Межрайонные группы получили право «осуществлять аресты по

собственному усмотрению, проводить следствие за упрощенным методом с таким расчетом, чтобы большинство своих дел направлять на тройку» [50, с. 107-108]. 31 января 1938 г. НКВД УССР постановлением политбюро ЦК ВКП(б) получил дополнительный «лимит» на расстрел 6000 бывших кулаков, антисоветского элемента и преступников. По «национальным» линиям «лимитов» не было.

2 февраля 1938 г. приказом Н. Ежова № 233 массовые репрессии по «национальным линиям» были продлены до 15 апреля. Относительно немцев приказ гласил: «Также подвергните аресту всех подозреваемых [в] шпионско-диверсионных и иной антисоветской деятельности немцев, состоящих [в] советском гражданстве» [51, л. 15-16]. В этот период сохранялся внесудебный порядок рассмотрения дел арестованных по «национальным» приказам.

В середине февраля 1938 г. Украину посетил нарком внутренних дел СССР Н. Ежов [52, л. 8, 17]. Он охарактеризовал операции, проведенные НКВД УССР, как «штукарство, удар по одиночкам и отметил полное отсутствие работы по разоблачению организованного антисоветского подполья» [50, с. 112]. Директивой от 21 февраля 1938 г. А. Успенский потребовал от начальников областных УНКВД «очистить» заводы оборонной промышленности, выделив «немцев, поляков, латышей и других подозрительных по диверсии и шпионажу» как одну из четырех категорий подозреваемых. Требованием: «одновременно максимально усильте агентурную работу по всем подучетным контингентам, обращая особое внимание на лиц, имевших связи с иностранными специалистами, работавшими ранее на оборонных заводах» [53, л. 19], «низовка» еще раз была определена для расширения репрессий.

Уже за февраль по «польской линии» было арестовано 3533 чел., по «немецкой» – 2728 чел. и более 2000 чел. по другим национальным линиям. 3 марта Успенский докладывал Ежову, что на 2 марта «по немецкой операции по Украине арестовано 3565 человек». Этот результат явно не соответствовал ожидаемому, поэтому Успенский в тот же день приказал всем начальникам областных УНКВД «путем раскопки соответствующих архивных материалов на местах в ходе следствия по немецким делам и через агентуру выявить действующие сейчас центры немецкой фашистской работы на Украине». Мотивировалось это тем, что якобы «следствием по немецкой операции до сих пор не вскрыты центры организованной шпионско-диверсионной и повстанческой работы немецкой военной разведки на Украине» [53, л. 47-49].

8 марта 1938 г. Успенский дал всем начальникам областных УНКВД указание выявлять и оперативно разрабатывать «старослужащих» акционерных обществ и иностранных фирм, существовавших до революции.

Через месяц после доклада Ежову – 3 апреля 1938 г. – Успенский указал всем начальникам областных УНКВД на то, что:

«1. Разгром немецкого фашистского военно-повстанческого подполья на Украине идет чрезвычайно медленными темпами.

2. На Украине еще не вскрыты значительные фашистские военно-повстанческие формирования, возглавляемые бывшими участниками немецкой «самообороны-Зельшутц»¹, немецких комендатур и оккупационных войск², а также участниками политбанд и белогвардейско-кулацких восстаний.

3. В Киевской, Винницкой и Донецкой областях фашистские военно-повстанческие формирования совершенно не вскрыты» [53, л. 75-76].

Эти два указания примечательны тем, что нарком ставил областным УНКВД задачу «вскрыть» организации, о которых те не знали. Вместе с тем, он дал указание выявлять участников этих фантомных формирований не посредством оперативной работы, а «путем раскопки соответствующих архивных материалов». Некоторым областным УНКВД на выполнение этих указаний потребовалось всего несколько недель. Так, назначенный 3 марта 1938 г. на должность начальника УНКВД по Николаевской области П.В. Карамышев уже 24 апреля 1938 г. доложил о ликвидации крупной фашистско-повстанческой организации, аресте членов «межрайонного штаба этой организации» и 700 участников, а также об изъятии 1289 стволов огнестрельного оружия.

УНКВД других областей потребовалось больше времени для проведения очередной волны арестов, соответствовавших полученным 3 апреля указаниям. Масштабность проведенной в областях работы видна по докладу Успенского руководству НКВД СССР от 2 июня 1938 г. о ликвидации «Волынского областного немецкого фашистского центра» в Житомирской области. В Харькове «вскрыли» и ликвидировали «Левобережный центр германской национал-социалистической партии», в Донецкой области – «немецкую шпионско-диверсионную организацию», которую А. Успенский в докладе для Москвы характеризовал как областной центр немецкого фашистского подполья в Сталинской и Ворошиловградской областях. В Киеве «выявили» организацию, основной задачей которой была подготовка «бактериологической диверсии на военное время». 13 июля последовало сообщение Успенского Ежову о ликвидации в Одесской области созданного Германским генеральным штабом «областного немецкого национал-социалистического центра» и штурмовых отрядов в немецких населенных пунктах ряда областей.

Однако количественные показатели явно не соответствовали поставленной Ежовым задаче, поэтому Успенский на второй неделе июля направил в Запорожье группу оперативных работников, которая за несколько дней

¹ Зельбштутц (нем.: Selbstschutz) – отряды самообороны, созданные в 1917-1918 гг. по решениям сельских и волостных сходов для защиты немецких селений от банд мародёров. Подобные отряды самообороны были созданы в болгарских, украинских и других селениях и городах с той же целью.

² Имелся в виду 1918 г., когда на территории Украины находились австрийские и германские войска.

«арестовала в промышленности Запорожья 500 участников антисоветских формирований, шпионов и диверсантов». Такого «успеха» группа смогла добиться за счет того, что провела «раскопки» в материалах оперативного учета ГО НКВД г. Запорожья. По оценке В.Р. Грабаря и Успенского, «проверкой на месте установлено, что нами операции в Запорожье проводились недостаточно продуманно, имеющийся оперативный учет не использовался. В горотделе имеется до 10 тыс. архивных дел, требующих немедленной оперативной проработки» [54, л. 75-76]. По результатам этих «раскопок» на местах составляли оперативные листы на арест. Обращает на себя внимание то, что уже 17-летних молодых людей обвиняли в участии в «немецкой контрреволюционной шпионско-диверсионной организации».

Эта оперативная группа не только «подняла буквально за 2-3 дня» и арестовала по 17-ти категориям учета 500 человек, но и определила «виновных» в недоработках. Ими оказались начальник УНКВД по Днепропетровской области Коркин и его ближайшие сотрудники. По сообщению Ежову от 15 июля 1938 г., к Коркину Успенский, присматривался, т. к. «линия его внушает некоторое сомнение». Некоторых его сотрудников нарком отозвал в Киев, выдвинув на их должности «хороших большевиков», в т. ч. заместителем начальника областного УНКВД – И. Дарагана. Он обратил на себя внимание Успенского тем, что на совещании 11 июля 1938 г. в Днепропетровске, где нарком потребовал арестовать 1000 человек, Дараган взял на себя обязательство арестовать до 1 августа 1500 чел. Для его выполнения аресты, в т. ч. по национальному признаку, проводились по спискам [29, л. 56, 63, 117]. В 1939 г. на заседании парткома УГБ УНКВД области С. Коган заявил: «С нас требовали в одну ночь посадить 500 чел. Были мобилизованы машинистки со всего города, поднимали отчеты, заявления, расшифровывая их перед ними. Все материалы для ареста подготавливались без достаточной проверки» [29, л. 175]. Своим подчиненным Дараган сообщил, что нарком Успенский, узнав, что в Запорожье много «несознавшихся» арестованных, «приказал в отношении их применять меры физического воздействия» [29, л. 75].

Став заместителем начальника УНКВД по Днепропетровской области, Дараган перенес свои методы работы в остальные горотделы. Прибыв в июле 1938 г. в Кривой Рог, «где имелось около 1000 арестованных, подготовленных для слушания на “тройке”, дал указания все дела переоформить и добиться от арестованных (признания – А.А.) их шпионской деятельности, что и было проделано, и от всех арестованных, в количестве 600-700 человек, были получены показания о шпионаже, в большинстве протоколы писались “по шпионажу” без присутствия арестованных, и последние подписывали протоколы под нажимом следователей, не читая последних» [29, л. 38].

По прибытии Дарагана в Запорожье «по его заданию, ночью были подняты все работники горотдела и разосланы по объектам, чтобы собрать характеристики на все инонациональности через партийные организации

заводов. После того, как была проделана эта работа, Дараган тут же по этим характеристикам санкционировал аресты...» [29, л. 95].

Назначенный в конце июля 1938 г. врид. начальника Криворожского ГО НКВД В. Редько, исполняя указание Дарагана, переквалифицировал «обвинения арестованных в количестве 600-700 человек, дал установку оперативному составу заготовить трафаретные протоколы допроса с обязательным указанием их, якобы шпионской, деятельности, что и было проделано» [29, л. 43-44]. В этом же ГО НКВД проводились массовые «очные ставки» до 70 человек при заблаговременной заготовке протоколов очных ставок, которые оформлялись без присутствия арестованных [29, л. 122].

В середине июля 1938 г. Успенский провел рейд в г. Николаеве, целью которого было: «Провести операцию по Николаеву, Херсонскому, Голопристанскому, Хорловскому, Скадовскому и другим районам побережья и арестовать всех, проходящих по следственным и агентурным материалам, как агентов переправщиков, явочников разведок. Всего намечено к аресту по этим операциям 450 человек, из которых 250 уже арестованы, остальные будут взяты в ближайшие 2-3 дня» [54, л. 48]. Для этой операции Успенский предварительно командировал в Николаев бригаду «оперативных работников во главе с начальником 3-го отдела наркомата». 16 июля 1938 г. нарком провел «оперативное совещание со всем чекистским составом аппарата управления НКВД и горрайотделений», настроив чекистов во главе с начальником УНКВД Карамышевым на то, чтобы «форсированно развернуть следствие по правотроцкистской агентуре японской, английской и других разведок, действующих на николаевских судостроительных заводах, и окончательно очистить эти заводы от вражеских элементов».

К концу июля начальник УНКВД по Ворошиловградской области Г. Коркунов также доложил о «вскрытии» шпионско-диверсионных, фашистско-штурмовых отрядов, шпионско-диверсионных резидентских агентур и агентов разведки, в ходе которого с 12 июня по 29 июля 1938 г. арестовали 200 человек. В телефонограмме А. Успенскому у ряда арестованных указано социальное происхождение «кулак» или «сын кулака», но причиной ареста названы шпионаж, активная подготовка к вооруженному восстанию в период предстоящей войны, подрывная работа в промышленности, сельском хозяйстве и на железнодорожном транспорте. Эти «составы преступления» соответствовали директиве Успенского от 3 апреля 1938 г. и волне арестов, проведенных накануне его посещения Запорожья и Николаева. В результате этого нажима Ежова и Успенского за время с 1 января по 1 августа в Украине по «немецкому шпионажу» по 1-й категории было репрессировано 4136 чел., по 2-й – 802 чел. и 91 чел. выслан за границу. Больше всех (1 930 чел. по обеим категориям), и это с большим отрывом, было репрессировано в Сталинской области.

Всего же по «немецкой линии» в соответствии с приказом НКВД СССР № 00439 за время с 1 октября 1936 г. по 1 июля 1938 г. было репрессировано 23036 чел. Из них до 1 июля 1938 г. «осуждено», т. е. репрессировано по 1-й и 2-й категориям, 11 748 чел., а остальные, по всей видимости, еще находились в тюрьмах в ожидании решения «двойки». Из арестованных по «немецкой линии» 23036 чел. НКВД инкриминировал 9100 чел. «германский шпионаж», остальным, т. е. более чем половине, – вредительство, диверсии, повстанческую контрреволюционную деятельность, контрреволюционную агитацию, террор или другие преступления. Но надо заметить, что эта справка не дает возможности вычислить, сколько же немцев было арестовано и репрессировано после появления приказа № 00439.

Не содержит разбивки по национальному признаку и объяснительная записка к этому цифровому отчету, который представлял собой итог деятельности наркомов Балицкого (арестован 7 июля 1937 г., приговорен к ВМН 27 ноября 1937 г. и расстрелян) и Леплевского (арестован 26 апреля 1938 г., расстрелян 28 июля 1938 г.). В записке внимание обращено на ликвидированный «Всеукраинский немецкий фашистский повстанческий центр, имевший свои областные повстанческие центры в Донбассе, Харькове, Одессе и Житомире». НКВД приписал этой фантомной организации 194 штурмовых отряда, 5629 участников которых, преимущественно немцы, были арестованы.

«Особые тройки НКВД»

Приказом НКВД СССР № 00606 от 17 сентября 1938 г. «в целях быстрее рассмотрения следственных дел» по «национальным линиям» были организованы «особые тройки» при областных УНКВД в том же составе, что и «тройки», существовавшие до этого времени [55]. В циркуляре № 189 от 21 сентября 1938 г. Берия разъяснял, что рассмотрению «особыми тройками» на местах подлежат дела «всех лиц польской, немецкой, латышской, эстонской, финской, болгарской, македонской, греческой, румынской, иранской, афганской и китайской национальностей, а также харбинцев и участников белогвардейских организаций..., арестованных до 1 августа 1938 г. и изблеченных в шпионской, диверсионной, террористической и иной антисоветской деятельности» [56, л. 84-86].

«Особая тройка» не имела права рассматривать дела на иностранных подданных, высоко квалифицированных специалистов, сотрудников НКВД и военнослужащих, которым присвоены специальные воинские звания [56, л. 84-86].

После приказа № 00606 «двойка» продолжала рассматривать дела на иностранных подданных, отчасти отменяя решения об их высылке из СССР с передачей права принятия иного решения органом НКВД по месту их нахождения в соответствии с приказом НКВД СССР.

17 ноября 1938 г. СНК СССР и ЦК ВКП(б) приняли совместное постановление «Об арестах, прокурорском надзоре и ведении следствия», за которым 26 ноября последовал приказ НКВД СССР № 00762. Этим приказом групповые аресты и выселения запрещались с переходом к арестам «в строго индивидуальном порядке», районные и городские отделения НКВД имели право арестовывать только с предварительной санкции вышестоящих органов НКВД. Приказы, циркуляры и распоряжения по «кулацкой» и «национальным» операциям объявлялись утратившими силу, а количество дел, направляемых на рассмотрение Особому совещанию при НКВД СССР, полагалось максимально сократить – впредь их должны были лично докладывать наркомы союзных и автономных республик, начальники краевых и областных УНКВД или их заместители. Дела, уже рассмотренные Особым совещанием или «тройками», но «приговоры» по которым еще не были приведены в исполнение, подлежали доследованию [57, л. 3526].

Начавшаяся после этого чистка сотрудников НКВД, однако, не получила размаха, соответствующего совершенным ими «нарушениям социалистической законности». Шифрограммой от 10 января 1939 г. И. Сталин дал пояснения секретарям обкомов, крайкомов, ЦК компартий союзных республик, наркомам внутренних дел, начальникам УНКВД: «ЦК ВКП(б) стало известно, что секретари обкомов-райкомов, проверяя работников УНКВД, ставят им в вину применение физического воздействия к арестованным, как нечто преступное. ЦК ВКП(б) разъясняет, что применение физического воздействия в практике НКВД было допущено с 1937 года с разрешения ЦК ВКП(б). При этом было указано, что физическое воздействие допускается, как исключение, и при том в отношении лишь таких явных врагов народа, которые, используя гуманный метод допроса, нагло отказываются выдавать заговорщиков, месяцами не дают показаний, стараются затормозить разоблачение оставшихся на воле заговорщиков, – следовательно, продолжают борьбу с Советской властью также и в тюрьме. Опыт показал, что такая установка дала свои результаты, намного ускорив дело разоблачения врагов народа. Правда, впоследствии на практике метод физического воздействия был загажен мерзавцами Заковским, Литвиным, Успенским и другими, ибо они превратили его из исключения в правило и стали применять его к случайно арестованным честным людям, за что они понесли должную кару» [58, с. 283].

Как видно по циркуляру заместителя наркома внутренних дел УССР А. Кобулова от 31 декабря 1938 г., к этому времени НКВД репрессии не прекратил. Напротив, в этом циркуляре «Об агентурно-оперативной работе по немецкой к[онтр]-р[еволюции]», адресованном всем начальникам УНКВД, утверждалось: «Не вся шпионско-диверсионная агентура немецкой разведки в промышленности нами вскрыта. Наша ближайшая задача – добиться вскрытия и очистки промышленных предприятий от этой агентуры. Немецкая разведка, несмотря на нанесенный ей нашими органами удар, за последнее время

перестроила свою роботу и в немецких колониях, и в промышленности Украины, не прекратила своей активной деятельности и продолжает свою подрывную работу. Лишь отсутствие агентуры не дает нам возможности вскрыть новые методы работы немецкой разведки на наших предприятиях, в колониях и др. объектах». Далее следовало указание: «Приступить к насаждению агентуры в немецких национальных районах; Учесть всех немцев, австрийцев и чехов, работающих в промышленности и заняться их глубокой агентурной разработкой; Восстановить учеты по основной базе немецкой контрреволюции, шпионажу и диверсии» [53, л. 374]. За этим следовал перечень 16-ти категорий учета, заканчивавшийся самой многочисленной группой: «лица, прошедшие по показаниям репрессированных по немецким делам, не репрессированные до сего времени, и др.» [53, л. 375]. Циркуляр завершался требованием: «К 25 января 1939 года вышлите подробный доклад о результатах Ваших агентурно-оперативных мероприятиях по работе среди немцев» [53, л. 376]. Известно, что доклады по «немецкой колонии» поступали за 1940 и 1941 гг., а накануне германо-советской войны и в первые ее месяцы аресты проводились именно по этим категориям учета [59].

Параллельно с «Большим террором» повсеместно проводилось сворачивание национальной политики, еще недавно оставлявшей для этнических групп возможность сохранения национальной культуры и идентичности. 24 января 1938 г. ЦК ВКП(б) принял постановление «О реорганизации национальных школ» в советские школы обычного типа, а 10 апреля 1938 г. ЦК КП(б)У принял аналогичное постановление для реализации вышеназванной директивы в Украине. Подготовительную работу по преобразованию всех школ, техникумов, Одесского немецкого пединститута и отделений, готовящих преподавателей для немецких, болгарских и польских школ с их переводом на украинский или русский язык преподавания, предписывалось закончить до 1 сентября 1938 г. [60, с. 255-256]. Вслед за постановлением ЦК ВКП(б) «О ликвидации национальных районов» как искусственно созданных (16 февраля 1939 г.) последовало постановление ЦК КП(б)У «О реорганизации национальных районов и сельсоветов» (5 марта 1939 г.) [60, с. 260-262], предписавшее ликвидировать в Украине 10 национальных районов на основании решения ЦК ВКП(б).

В 1939 г. небывалый размах приобретает работа архивных учреждений по заданиям оперативных органов НКВД. При приеме государственных архивов в ведение НКВД было установлено, что в них «остается неразработанным большое количество материалов, представляющих большой оперативный интерес для органов НКВД», которым априори было «известно, что многие антисоветские элементы, на которых имеются в архивах компрометирующие материалы, проживают на территории СССР и ведут вражескую работу». Снова были определены «контингенты политических окрасок» для первоочередного «взятия на карточный учет». Выявлению подлежали, кроме прочих, –

участники заговоров и мятежей против советской власти, агенты и разведчики иностранных государств. В 1940 г. проводилось выявление документов представительств германских фирм, германских концессионных предприятий и смешанных германо-советских акционерных обществ, существовавших в СССР до 1935 г. 23 октября 1940 г. появился приказ НКВД СССР № 001345 «Об использовании архивных материалов в оперативно-чекистской работе», в котором упор делался на республиканские, краевые и областные госархивы [27, с. 20, 21]. Накануне войны выявление «врагов народа» по архивным документам достигло невероятных размеров: в 1939 г. – 108694 чел., 1940 г. – 1399217 чел., среди которых члены антисоветских политических партий составили 623788 человек, шпионы и заподозренные в шпионаже – 61 832, участники контрреволюционных мятежей – 23627. Списки на выявленный «контрреволюционный элемент» передавались в оперативные отделы НКВД и УНКВД «для реализации их в оперативно-чекистской работе» [27, с. 22, 23].

После нападения Германии на СССР по этим спискам проводились аресты немцев, попавших в довоенные годы в поле зрения НКВД.

Список использованных источников и литературы

1. Гриневич В.А., Гриневич Л.В. Слідча справа М.А. Муравйова: Документована історія. – К., 2001. – 336 с.
2. Шама О. Красная гвардия. Как большевики впервые захватили Киев и три недели грабили и убивали местных жителей // Новое время. – 2015. – № 5. – С. 62-65.
3. Положение о национальных секциях при партийных комитетах РКП(б) // Известия ЦК РКП(б). – 1920. – № 25. – С. 3.
4. Шарапов Я.Ш. Национальные секции РКП(б). – Казань: Изд-во Казанского университета 1967. – 271 с.
5. Aus den deutschen Siedlungen Russlands // Wolgadeutsche Monatshefte. Monatsschrift für Kultur und Wirtschaft der Wolgadeutschen. Berlin. – 1922. – Nr. 1 (1. Juli). – S. 89-91.
6. Чеботарева В.Г. Наркомнац РСФСР: Свет и тени национальной политики 1917-1924 гг. – М.: Общественная академия наук российских немцев, 2003. – 851 с.
7. Чирко Б.В. Національні меншини в Україні (20-30 роки ХХ століття). – К.: Асоціація «Україно», 1995. – 215 с.
8. Чирко Б.В. Німецька національна меншина в Україні: етнополітичні та соціально-економічні процеси в умовах радянської політичної системи (перша половина ХХ століття). – К.: АМУ, 2015. – 248 с.
9. Государственный архив Одесской области. – Ф. П-3. – Оп. 1. – Д. 811.
10. Осташева Н.В. На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М.: Готика, 1998. – 253 с.
11. Циркулярное письмо Объединенного государственного политического управления № 7/37 (по контрразведывательному отделу). Москва, 1924 // РГАСПИ. – Ф. 76. – Оп. 3. – Д. 317.
12. Справка КРО ОГПУ СССР «Германская контрреволюционная работа в СССР», июль 1925 г. // РГАСПИ. – Ф. 76. – Оп. 3. – Д. 317.
13. Национальная политика ВКП(б) в цифрах. – М. Издательство Коммунистической Академии, 1930. – 290 с.
14. Müller A. 15 Jahre Oktoberrevolution im deutschen Dorfe. – Charkow-Kiew, 1932.
15. Плесская Э.Г. Подготовка национальных кадров для немецких школ Украины (1924-1938 гг.) // Немцы Одессы и Одесского региона. Сборник докладов, сделанных на

- международных научных конференциях в Гёттингене (Германия). – Одесса: Астропринт, 2003.
16. Хаустов В. Репрессии против советских немцев до начала массовой операции 1937 г. // Наказанный народ: Репрессии против российских немцев. Материалы Междунар. науч. конф., Москва, 18-20 нояб. 1998 г. / Ред.-сост. И.Л. Щербакова. – М., 1999.
 17. Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936 / Под ред. акад. А.Н. Яковлева; Сост.: В.Н. Хаустов, В.П. Наумов, Н.С. Плотникова. – М.: МФД, 2003. – 912 с.
 18. Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927-1939: Документы и материалы: В 5 т. – Т. 3. Конец 1930-1933 / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 1008 с.
 19. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 6.
 20. ОГА СБУ. – Ф. 13. – Д. 264.
 21. ОГА СБУ. – Ф. 13. – Д. 264.
 22. ОГА СБУ. – Ф. 13. – Д. 276.
 23. Ченцов В.В. Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы. – М.: Готика, 1998. – 208 с.
 24. Герман А.А. История Республики немцев Поволжья в событиях, фактах, документах. – М.: Готика, 2000. – 320 с.
 25. Мозохин О.Б. Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918-1953). – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.
 26. Мозохин О.Б. Репрессии в цифрах и документах. Деятельность органов ВЧК-ОГПУ-НКВД-МГБ (1918-1953 гг.). – М.: Вече, 2018. – 480 с.
 27. Корнеев В.Е., Копылова О.Н. Архивы на службе тоталитарного государства (1918 – начало 1940-х гг.) // Отечественные архивы. – 1992. – № 3. – С. 13-24.
 28. Хорхордина Т.И. История Отечества и архивы: 1917-1980 гг. – М.: РГГУ, 1994. – 356 с.
 29. ОГА СБУ. – Ф. 13. – Д. 111.
 30. ЦГАОО Украины. – Ф. 1. – Оп. 6. – Д. 396.
 31. Горбуров К. 3 історії українсько-польського прикордоння міжвоєнної доби ХХ ст.: Маршлевський польський національний район УСРР 1925-1935 рр. // Регіональна історія України. – Вип. 9. – Київ, 2015. – С. 119-140.
 32. Постановление СНК СССР № 776-120 СС «О выселении из УССР и хозяйственном устройстве в Карагандинской области Казахской АССР 15 000 польских и немецких хозяйств» от 28 апреля 1936 г. // Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.). Сб. документов: Архив Президента Республики Казахстан / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. – Алматы: Изд. дом «Казахстан», 2000. – С. 18-21.
 33. Архив временного хранения документов Управления СБУ в Харьковской области (далее – АВХ УСБУ в Харьковской обл.). – Д. 018769.
 34. Докладная записка В. Балицкого И. Сталину, апрель 1936 г. // ОГА СБУ. – Ф. 13. – Д. 408.
 35. Ориентировка по делу «Национальный союз немцев на Украине» // ОГА СБУ. – Ф. 13 – Д. 265.
 36. Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935-1937 гг.: Документы и материалы / Сост. А. Рублёв; Науч. ред. А. Айсфельд. – К.: ТОВ «Видавництво «Кліо»», 2016. – 608 с.
 37. ОГА СБУ. – Ф. Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. – Арх. № 156.
 38. Золотарев В.А., Степкин В.П. ЧК-ГПУ-НКВД в Донбассе: Люди и документы 1919-1941. – Донецк: Алекс, 2010. – 512 с.
 39. Ориентировка по делу ликвидированной в Ташкенте и Ленинграде шпионской и диверсионной резидентуры германской разведки // ОГА СБУ. – Ф. Учетно-архивный отдел КГБ при СМ УССР. – Арх. № 267.
 40. ОГА СБУ. – Ф. 9. – Д. 7-СП.

41. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937-1938 рр. У 2-х частинах / Упорядн.: С. Кокін, М. Юнге. Ред. кол.: О. Довбня, М. Юнге, Р. Біннер та ін. – Ч. I. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2010. – 614 с.
42. ОГА СБУ. – Ф. 9. – Д. 36 а.
43. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 190.
44. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 30 (1951 г.). – Д. 31.
45. ОГА СБУ. – Ф. 42. – Д. 32.
46. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 120.
47. Собрание законов СССР. – 1937. – № 66. – С. 297.
48. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 275.
49. Петров Н.В., Рогинский А.Б. «Польская операция» НКВД 1937-1938 гг. // Репрессии против поляков и польских граждан Исторические сборники «Мемориала». – Вып. 1 / Под ред. Гурьянова А.Е. – М.: Звенья, 1997.
50. Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – 366 с.
51. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 31 (1951 г.). – Д. 59.
52. ОГА СБУ. – Ф. 42. – Д. 36 (1938 г.).
53. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 313.
54. ОГА СБУ. – Ф. 16. – Оп. 1. – Д. 300.
55. ОГА СБУ. – Ф. 9. – Д. 8-СП.
56. ОГА СБУ. – Ф. 9. – Д. 10-СП.
57. ОГА СБУ. – Ф. 9. – Д. 8-СП.
58. Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1 / Ред. кол.: В.М. Демидко (гол.), В.П. Безродний та ін. – Донецьк: Видавництво КП «Регіон», 2004. – 648 с.
59. Айсфельд А., Мартыненко В. Филтрация и оперативный учет этнических немцев Украины органами НКВД-НКГБ-МВД-КГБ во время Второй мировой войны и в послевоенные годы // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. Науковий і документальний журнал. – 2010. – № 2(35). – С. 96-107.
60. Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Довідник. У 2 ч. – Ч. 2 / Упоряд.: І.О. Кресіна (керівник), В.Ф. Панібудьласка; За ред. В.Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – 704 с.

References

1. Hrynevych, V.A. & Hrynevych, L.V. (2001) *Slidcha sprava M.A. Muravyova: Dokumentovana istoriya* [Investigative case MA Muravyova: Documented history]. Kyiv. [In Ukrainian].
2. Shama, O. (2015) Krasnaya gvardiya. Kak bol'sheviki v pervyye zakhvatili Kiyev i tri nedeli grabili i ubivali mestnykh zhiteley [Red Guard. How the Bolsheviks first captured Kiev and robbed and killed local residents for three weeks]. *Novoye vremya* [New time], 5, 62-65. [In Russian].
3. Polozheniye o natsional'nykh sektsiyakh pri partiynykh komitetakh RKP(b) [The regulation on the national sections of the party committees of the RCP (b) (1920)]. *Izvestiya TSK RKP(b)* [Bulletin of the Central Committee of the RCP (b)], 25, 3. [In Russian].
4. Sharapov, Ya.Sh. (1967) *Natsional'nyye sektsii RKP(b)* [National sections of the RCP (b)]. Kazan': Izd-vo Kazanskogo universiteta. [In Russian].
5. Aus den deutschen Siedlungen Russlands (1922). *Wolgadeutsche Monatshefte. Monatsschrift für Kultur und Wirtschaft der Wolgadeutschen. Berlin, 1 (1. Juli)*, 89-91. [In German].
6. Chebotareva, V.G. (2003) *Narkomnats RSFSR: Svet i teni natsional'noy politiki 1917-1924 gg.* [People's Commissariat of the RSFSR: The Light and Shadows of National Politics 1917-1924]. Moskva: Obshchestvennaya akademiya nauk rossiyskikh nemtsev. [In Russian].

7. Chyrko, B.V. (1995) *Natsional'ni menshyny v Ukrayini (20-30 roky XX stolittya)* [National minorities in Ukraine (20-30 years of the XX century)]. Kyiv: Asotsiatsiya "Ukrayino". [In Ukrainian].
8. Chyrko, B.V. (2015) *Nimets'ka natsional'na menshyna v Ukrayini: etnopolitychni ta sotsial'no-ekonomichni protsesy v umovakh radyans'koyi politychnoyi systemy (persha polovyna XX stolittya)* [The German national minority in Ukraine: ethno-political and socio-economic processes in the Soviet political system (first half of the twentieth century)]. Kyiv: AMU. [In Ukrainian].
9. Gosudarstvennyy arkhiv Odesskoy oblasti [State archive of Odessa region]. F. P-3. Op. 1. D. 811. [In Russian].
10. Ostasheva, N.V. (1998) *Na perelome epokh... Mennonitskoye soobshchestvo Ukrainy v 1914-1931 gg.* [At the turn of the era ... Mennonite community of Ukraine in 1914-1931]. Moskva: Gotika. [In Russian].
11. Tsirkulyarnoye pis'mo Ob''yedinennogo gosudarstvennogo politicheskogo upravleniya No 7/37 (po kontrrazvedyvatel'nomu otdelu) [Circular letter of the United State Political Administration No. 7/37 (for counterintelligence department)]. Moskva, 1924. RGASPI. F. 76. Op. 3. D. 317. [In Russian].
12. Spravka KRO OGPU SSSR "Germanskaya kontrrevolyutsionnaya rabota v SSSR", iyul' 1925 g. [Certificate KRO OGPU USSR "German counter-revolutionary work in the USSR", July 1925]. RGASPI. F. 76. Op. 3. D. 317. [In Russian].
13. *Natsional'naya politika VKP(b) v tsifrah* [National policy of the CPSU (b) in numbers] (1930). Moskva: Izdatel'stvo Kommunisticheskoy Akademii. [In Russian].
14. Müller, A. (1932) *15 Jahre Oktoberrevolution im deutschen Dorfe*. Charkow-Kiew. [In German].
15. Plesskaya, E.G. (2003) Podgotovka natsional'nykh kadrov dlya nemetskiikh shkol Ukrainy (1924-1938 gg.) [Training of national personnel for German schools in Ukraine (1924-1938)]. *Nemtsy Odessy i Odesskogo regiona. Sbornik dokladov, sdelannykh na mezhdunarodnykh nauchnykh konferentsiyakh v Gottingene (Germaniya)* [Germans of Odessa and Odessa region. Collection of reports made at international scientific conferences in Gottingen (Germany)]. Odessa: Astroprint. [In Russian].
16. Khaustov, V. (1999) Repressii protiv sovetskikh nemtsev do nachala massovoy operatsii 1937 g. [Repression against Soviet Germans before the mass operation of 1937]. In Shcherbakova, I.L. (ed.) *Nakazannyi narod: Repressii protiv rossiyskiikh nemtsev. Materialy Mezhdunar. nauch. konf., Moskva, 18-20 noyab. 1998 g.* [Punished people: Repression against Russian Germans. Materials Intern. scientific conf., Moscow, November 18-20. 1998]. Moskva. [In Russian].
17. Yakovlev, A.N. (ed.) (2003) *Lubyanka. Stalin i VCHK-GPU-OGPU-NKVD. Arkhiv Stalina. Dokumenty vysshikh organov partynoy i gosudarstvennoy vlasti. Yanvar' 1922 – dekabr' 1936* [Stalin and the Cheka-GPU-OGPU-NKVD. Archive of Stalin. Documents of the highest bodies of party and state power. January 1922 - December 1936]. Moskva: MFD. [In Russian].
18. Danilova, V., Manning, R. & Viola, L. (eds.) (2001) *Tragediya sovetskoy derevni. Kollektivizatsiya i raskulachivaniye. 1927-1939: Dokumenty i materialy: V 5 t. T. 3. Konets 1930-1933* [The tragedy of the Soviet village. Collectivization and dispossession. 1927-1939: Documents and materials: In 5 vol. T. 3. The end of 1930-1933]. Moskva: "Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya" (ROSSPEN). [In Russian].
19. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 6. [In Russian].
20. OGA SBU. F. 13. D. 264. [In Russian].
21. OGA SBU. F. 13. D. 264. [In Russian].
22. OGA SBU. F. 13. D. 276. [In Russian].
23. Chentsov, V.V. (1998) *Tragicheskiye sud'by. Politicheskkiye repressii protiv nemetskogo naseleniya Ukrainy v 1920-1930-ye gody* [Tragic fate. Political repressions against the German population of Ukraine in the 1920-1930s]. Moskva: Gotika. [In Russian].

24. German, A.A. (2000) *Istoriya Respubliki nemtsev Povolzh'ya v sobyitiyakh, faktakh, dokumentakh* [History of the Volga Germans Republic in events, facts, documents]. Moskva: Gotika. [In Russian].
25. Mozokhin, O.B. (2006) *Pravo na repressii: Vnesudebnyye polnomochiya organov gosudarstvennoy bezopasnosti (1918-1953)* [Right to Repression: Extrajudicial Powers of State Security Agencies (1918-1953)]. Moskva: Kuchkovo pole. [In Russian].
26. Mozokhin, O.B. (2018) *Repressii v tsifrakh i dokumentakh. Deyatel'nost' organov VCHK-OGPU-NKVD-MGB (1918-1953 gg.)* [Repression in numbers and documents. The activities of the bodies of the Cheka-OGPU-NKVD-MGB (1918-1953)]. Moskva: Veche. [In Russian].
27. Korneyev, V.Ye. & Kopylova, O.N. (1992) *Arkhivy na sluzhbe totalitarnogo gosudarstva (1918 – nachalo 1940-kh gg.)* [Archives in the service of a totalitarian state (1918 – early 1940s)]. *Otechestvennyye arkhivy* [Domestic archives], 3, 13-24. [In Russian].
28. Khorkhordina, T.I. (1994) *Istoriya Otechestva i arkhivy: 1917-1980 gg.* [History of the Fatherland and archives: 1917-1980]. Moskva: RGGU. [In Russian].
29. OGA SBU. F. 13. D. 111. [In Russian].
30. TSGAOO Ukrainy. F. 1. Op. 6. D. 396. [In Russian].
31. Horburov, K. (2015) *Z istoriyi ukrayins'ko-pol's'koho prykordonna mizhvoyennoyi doby KHKH st.: Markhlevs'ky pol's'ky natsional'nyy rayon USSR 1925-1935 rr.* [From the history of the Ukrainian-Polish borderland of the interwar period of the XX century: Markhlev Polish national district of the USSR 1925-1935]. *Rehional'na istoriya Ukrayiny* [Regional history of Ukraine], 9, 119-140. [In Ukrainian].
32. Degitayeva, L.D. (ed.) (2000) *Postanovleniye SNK SSSR № 776-120 SS “O vyselenii iz USSR i khozyaystvennom ustroystve v Karagandinskoy oblasti Kazakhskoy ASSR 15 000 pol'skikh i nemetskikh khozyaystv” ot 28 aprelya 1936 g.* [Decree of the Council of People's Commissars of the USSR No. 776-120 SS “On the eviction of 15,000 Polish and German households from the Ukrainian SSR and the economic structure in the Karaganda region of the Kazakh Autonomous Soviet Socialist Republic” dated April 28, 1936]. *Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936-1956 gg.). Sb. dokumentov: Arkhiv Prezidenta Respubliki Kazakhstan* [From the History of Poles in Kazakhstan (1936-1956) . Sat documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. (pp. 18-21). Almaty: Izd. dom “Kazakhstan”. [In Russian].
33. AVKH USBU v Khar'kovskoy obl. D. 018769. [In Russian].
34. *Dokladnaya zapiska V. Balitskogo I. Stalinu, april' 1936 g.* [Memorandum to V. Balitsky to I. Stalin, April 1936]. OGA SBU. F. 13. D. 408. [In Russian].
35. *Oriyentirovka po delu “Natsional'nyy soyuz nemtsev na Ukraine”* [Guidance on the case “National Union of Germans in Ukraine”]. OGA SBU. F. 13 D. 265. [In Russian].
36. Rublov, A. (ed.) (2016) *Delo “Natsional'nogo soyuza nemtsev na Ukraine” 1935-1937 gg.: Dokumenty i materialy* [The case of the “National Union of Germans in Ukraine” 1935-1937: Documents and materials]. Kyiv: TOV “Vidavnistvo “Klio””. [In Russian].
37. OGA SBU. F. Uchetno-arkhivnyy otdel KGB pri SM USSR [Accounting and archival department of the KGB at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR]. Arkh. No 156. [In Russian].
38. Zolotarev, V.A. & Stepkin, V.P. (2010) *CHK-GPU-NKVD v Donbasse: Lyudi i dokumenty 1919-1941* [ChK-GPU-NKVD in the Donbass: People and documents 1919-1941]. Donetsk: Aleks. [In Russian].
39. *Oriyentirovka po delu likvidirovannoy v Tashkente i Leningrade shpionskoy i diversionnoy rezidentury germanskoy razvedki* [Orientation in the case of liquidated in Tashkent and Leningrad espionage and sabotage residency of German intelligence]. OGA SBU. F. Uchetno-arkhivnyy otdel KGB pri SM USSR [Accounting and archival department of the KGB at the Council of Ministers of the Ukrainian SSR]. Arkh. No 267. [In Russian].
40. OGA SBU. F. 9. D. 7-SP. [In Russian].

41. Dovbnya, O., Yunhe, M., Binner, R. et al. (eds.) (2010) *Velykyy teror v Ukraini. "Kurkul's'ka operatsiya" 1937-1938 rr. U 2-kh chastynakh* [The Great Terror in Ukraine. "Kurkuls'ka operation" 1937-1938 pp. In 2 parts]. Ch. I. Kyiv: Vyd. dim "Kyyevo-Mohylyans'ka akademiya". [In Ukrainian].
42. OGA SBU. F. 9. D. 36 a. [In Russian].
43. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 190. [In Russian].
44. OGA SBU. F. 16. Op. 30 (1951 g.). D. 31. [In Russian].
45. OGA SBU. F. 42. D. 32. [In Russian].
46. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 120. [In Russian].
47. (1937) *Sobraniye zakonov SSSR* [Collection of laws of the USSR], 66, 297. [In Russian].
48. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 275. [In Russian].
49. Petrov, N.V. & Roginskiy, A.B. (1997) "Pol'skaya operatsiya" NKVD 1937-1938 gg. [The 'Polish operation' of the NKVD 1937-1938]. In Gur'yanova, A.Ye. (ed.) *Repressii protiv polyakov i pol'skikh grazhdan Istoricheskiye sborniki "Memoriala"* [Repressions against Poles and Polish citizens. Historical collections of Memorial]. Vyp. 1. Moskva: Zven'ya. [In Russian].
50. Zolotar'ov, V.A. (2004) *Oleksandr Uspens'ky: osoba, chas, otochennya* [Oleksandr Uspensky: person, hour, otchennya]. Kharkiv: Folio. [In Russian].
51. OGA SBU. F. 16. Op. 31 (1951 g.). D. 59. [In Russian].
52. OGA SBU. F. 42. D. 36 (1938 g.). [In Russian].
53. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 313. [In Russian].
54. OGA SBU. F. 16. Op. 1. D. 300. [In Russian].
55. OGA SBU. F. 9. D. 8-SP. [In Russian].
56. OGA SBU. F. 9. D. 10-SP. [In Russian].
57. OGA SBU. F. 9. D. 8-SP. [In Russian].
58. Demydko, V.M., Bezrodnyy, V.P. et al. (eds.) (2004) *Reabilitovani istoriyeyu. Donets'ka oblast'* [Rehabilitated by history. Donetsk region]. Kn. 1. Donets'k: Vydavnytstvo KP "Rehion". [In Ukrainian].
59. Aysfel'd, A. & Martynenko, V. (2010) Fil'tratsiya i operativnyy uchet etnicheskikh nemtsev Ukrainy organami NKVD-NKGB-MVD-KGB vo vremya Vtoroy mirovoy voyny i v poslevoynnyye gody [Filtration and operational accounting of ethnic Germans of Ukraine by the NKVD-NKGB-MVD-KGB during the Second World War and in the postwar years]. *Z arkhiviv VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Naukoviy i dokumental'nyy zhurnal* [From the archives of VUCHK-GPU-NKVD-KGB. Scientific and documentary journal], 2, 96-107. [In Ukrainian].
60. Panibud'laska, V.F. (1997) *Natsional'ni protsesy v Ukraini: istoriya i suchasnist'*. *Dovidnyk. U 2 ch.* [National processes in Ukraine: history and modernity. Directory. In 2 vol.]. Ch. 2. Kyiv: Vyshcha shkola. [In Ukrainian].

Айсфельд А. Німці України в міжвоєнні роки (1918-1941 рр.)

У статті використанні документи, що висвітлюють процес підготовки і проведення органами НКВС УРСР масової «німецької операції» – складової «Великого терору» в СРСР у 1937-1938 рр. Розкриті історичні обставини появи наказу НКВС СРСР № 00439 від 25 липня 1937 р. та специфіка його виконання в УРСР. Характеризуються також методика відбору «контингенту», який репресували (жертв операції), технологія проведення у межах спецоперації масових репресій та їх трагічні наслідки для німецького населення України.

Оскільки операція швидко набирала обертів, розібратися в тому, що відбувалося в Україні, для німецьких дипломатів було непросто. Але, як впливає з телеграми Посольства Німеччини до Берліна від 7 серпня 1937 р., загальну ситуацію в СРСР дипломати бачили наскрізь. Арешти німецьких підданих вони напряму пов'язали «з відомими терористичними акціями, спрямованими проти всіх верств місцевого населення». Іншими словами, німецьку складову того, що потім назвуть «Великим терором», вони бачили і адекватно оцінювали з перших днів проведення німецької операції.

Документи, які використанні, підтверджують, що трагічним аспектом початку проведення операції стало спрощення і прискорення так званого слідства у «німецьких справах». Не відставали у темпах «роботи» і судові органи, зокрема військові трибунали, які безпосередньо не мали відношення до проведення німецької операції але займалися розглядом справ щодо людей, серед яких були і німці – громадяни СРСР. Обвинувачені за такими серйозними пунктами статті 54 КК УРСР, як зрада батьківщини, шпигунство, диверсія, терор. Санкція цієї статті майже в усіх випадках передбачала найвищу міру кримінального покарання – розстріл, що широко використовувався на практиці. Останньою крапкою в документальному оформленні репресій проти жертв цієї категорії були повідомлення органів НКВС відповідному військовому трибуналу про виконання вироку трибуналу.

Свій внесок у боротьбу з «ворогами» зробили органи прокуратури і, меншою мірою, Наркомат закордонних справ СРСР. Арешти деяких німецьких громадян погоджували з ними.

Ключові слова: німці України, німецька операція, «Великий терор», репресії, шпигунство.

Eisfeld A. Germans of Ukraine in the Interwar Years (1918-1941).

The article uses documents covering the process of preparing and conducting by the NKVD bodies of the Ukrainian SSR a massive “German operation” – an integral part of the “Great Terror” in the USSR in 1937-1938. The historical circumstances of the appearance of the order of the NKVD of the USSR No. 00439 of July 25, 1937 and the specifics of its implementation in the Ukrainian SSR are disclosed. They also characterize the methodology for selecting the “contingent” that was repressed (victims of the operation), the technology of conducting mass repressions within the framework of the special operation and their tragic consequences for the German population of Ukraine.

As the operation quickly gained momentum, it was not easy for German diplomats to figure out what was happening in Ukraine. But, as follows from the telegram of the German Embassy to Berlin on August 7, 1937, diplomats saw through the general situation in the USSR. They directly linked the arrests of German citizens “with well-known terrorist acts directed against all sections of the local population”. In other words, they saw and adequately evaluated the German component of what would later be called the “Great Terror” from the first days of the German operation.

The documents that were used confirm that the tragic aspect of the beginning of the operation was the simplification and acceleration of the so-called “German affairs” investigation.

The judiciary, in particular the military tribunals, which were not directly involved in the German operation but were involved in the consideration of cases against people, among whom were Germans – citizens of the USSR, did not lag behind the pace of “work, accused of such serious paragraphs of Article 54 of the Criminal Code of the Ukrainian SSR as treason, espionage, sabotage, terror. The sanction of this article in almost all cases provided for capital punishment – execution, which was widely used in practice. The last point in documenting the repressions against victims of this category was the NKVD bodies reports to the relevant military tribunal about the execution of the sentence of the tribunal.

The prosecution authorities and, to a lesser extent, the USSR People’s Commissariat for Foreign Affairs contributed to the fight against “enemies”. The arrests of some German citizens were coordinated with them.

Keywords: Germans of Ukraine, German operation, “Great Terror”, repression, espionage.

УДК: 314.151.3-054.73-054.5(430)](477)“1943/1944”

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-8>

Мартиненко В.Л.

ЕВАКУАЦІЯ НІМЕЦЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З ГЕНЕРАЛЬНОГО ОКРУГУ «ЖИТОМИР» (ЛИСТОПАД 1943 р. – БЕРЕЗЕНЬ 1944 р.)

Протягом осені 1943 р. з декількох окупованих регіонів України проходила масова евакуація німецького населення. Одним з них став генеральний округ «Житомир», де в той час проживало понад 40 тис. етнічних німців. На початок листопада 1943 р. його територія потрапила під удар наступаючих радянських військ. Це і стало поштовхом до евакуації місцевого німецького населення. Її головним ініціатором виступила цивільна адміністрація. Персонал СС зазвичай виконував допоміжну роль. Також помітну участь в даній операції, особливо з погляду транспортного забезпечення, брав вермахт. Для перевезення контингенту досить часто (а на початку 1944 р. виключно) використовувалися поїзди, що значно прискорювало евакуацію. Підводи та автотранспорт активно застосовувалися тільки під час її першої фази. Як свідчать документи, переважна більшість біженців евакуювалася добровільно, оскільки всерйоз побоювалася нових репресій з боку радянської влади. У той же час, мали місце випадки, коли окупаційний режим вдавався до погроз і силового тиску щодо осіб, які з тих чи інших причин вирішили залишитися. Основна маса біженців спочатку була вивезена в райони генерального округу «Волинь-Поділля». З січня 1944 р. їх евакуювали на територію округу «Білосток», де, згідно з початковими планами керівництва СС, їм в перспективі відводилася роль поселенців. Однак в березні 1944 р. даний контингент був повністю вивезений у Вартегау, де і знаходився до закінчення військових дій в Європі.

В межах даної статті на основі залучення документів архівних фондів Німеччини розглянуто організацію, перебіг та особливості евакуації німецького населення з території генерального округу «Житомир» в листопаді 1943 р. – березні 1944 р.

Ключові слова: етнічні німці, окупація, евакуація, генеральний округ «Житомир», Німеччина, округ «Білосток», Вартегау.

У роки Другої світової війни територія генерального округу «Житомир», як відомо, відігравала особливу роль в планах нацистської Німеччини, спрямованих на зміцнення її панування на Сході. Тут, починаючи з вересня 1942 р. її влада приступила до створення двох німецьких моноетнічних районів: «Хегевальд» та «Ферстерштадт». Перший з них згодом отримав навіть статус окремого гебітскомісаріату. Головним натхненником цього плану був, як прийнято вважати, рейхсфюрер СС Г. Гімmlер. Суть задуму полягала в поступовому заселенні окремих районів округу так званими «фольксдойче» – німецькими колоністами, котрі проживали в регіоні ще з часів Російської імперії. Місцеве українське населення підлягало депортації. Передбачалося, що в перспективі подібні поселенські анклави або, як їх ще називав Г. Гімmlер, «перлини» з'являться і на інших окупованих територіях, виконуючи роль опорних пунктів уздовж ключових транспортних магістралей. Водночас необхідність створення німецьких районів саме на території генерального округу «Житомир» була обумовлена ще одним мотивом – прагненням

убезпечити етнічних німців і персонал СС від партизанських нападів [1, s. 453-454]. Однак втрата Німеччиною стратегічної ініціативи на Східному фронті вже через рік фактично поставила на цих планах хрест. Тому наприкінці 1943 р. окупаційна влада була вимушена розпочати масову евакуацію німецького населення.

Тема германізації окремих районів, що входили до складу генерального округу «Житомир», знайшла часткове відображення в працях західних і вітчизняних авторів [2; 3]. Зазвичай, ці дослідження охоплюють досить широкий спектр питань, пов'язаних з особливостями функціонування окупаційного режиму на зазначеній території. Тому міграції німецького населення, які були ініційовані владою Німеччини, розглянуто лише в загальному тематичному контексті. Його евакуація в листопаді 1943 р. і роль у подальших планах Рейху й донині відносяться до числа маловідомих сторінок окупаційного періоду.

У даній статті здійснено спробу розкрити організацію, перебіг та особливості евакуації цивільного німецького населення з території генерального округу «Житомир» в листопаді 1943 р. – березні 1944 р.

З листопада 1943 р. війська 1-го Українського фронту почали Київську наступальну операцію, під час якої було завдано удару в напрямку Житомира. Такий стрімкий розвиток подій на фронті призвів до наростання панічних настроїв серед співробітників цивільної адміністрації й карального апарату (СС і поліції). Частина з них прагнула якомога швидше евакуюватися в західному напрямку, використовуючи для цього будь-які доступні транспортні засоби (поїзди, вантажівки, автомобілі та підводи). 11 листопада був змушений тікати і комісар генерального округу «Житомир» Е. Ляйзер [2, с. 233-234].

Втім, незважаючи на паніку та інші викликані радянським наступом складнощі, місцева адміністрація все ж приступила до активної розробки плану евакуації етнічних німців. Якщо вірити її звітам, то дане рішення значною мірою було прийнято під враженням від масового переміщення німецького населення з південних районів України. Деякий час німецька влада навіть мала намір розмістити кілька десятків тисяч біженців на території генерального округу «Житомир». Однак через стрімкий наступ радянських військ ця ідея невдовзі була відкинута [4, bl. 26-27].

Підготовку майбутньої акції курував голова відділу політики житомирського генерал-комісаріату П. Швагер. До роботи були також залучені очільники декількох округів, де проживало німецьке населення. Згідно з розпорядженням Е. Коха, основний потік біженців передбачалося евакуювати на підводах у райони Проскурова і Шепетівки. Інша ж частина контингенту підлягала відправці ешелонами до Ліцманштадта. Варто зазначити, що домовленість з Імперською залізничною дирекцією, яка на той момент перебувала у Вінниці, про виділення необхідної кількості вагонів була досягнута досить швидко. Активну участь в підготовці до евакуації брали й інші інстанції. Так, Націонал-

соціалістична служба з питань соціального забезпечення населення (Nationalsozialistische Volkswohlfahrt (NSV); далі – НСФ) розпорядилася роздати біженцям одяг, що зберігався на її складах. Головний відділ харчування рейхскомісаріату «Україна» (Reichskommissariat Ukraine (RKU); далі – РКУ) взяв на себе відповідальність за постачання контингенту харчами і кормом для худоби під час переходу. Менш злагоджено протікала взаємодія між цивільною адміністрацією і співробітниками Управління у справах етнічних німців (Volksdeutsche Mittelstelle (VoMi); далі – ФоМі), оскільки останні під час обговорення тих чи інших питань досить часто посилялися на відсутність відповідного наказу [4, bl. 26].

Варто також згадати про те, що не всі жителі колоній стали готуватися до евакуації – певна частина етнічних німців, які служили в загонах самооборони (Selbstschutz), в ті дні готувалася взяти активну участь в боях проти радянських військ. Так, наприклад, 8 листопада відповідно до наказу військового коменданта Житомира генерал-майора Штрака особовий склад охоронної роти «Хегевальд» (Wachkompanie Hegewald) був прикріплений до 31-го гренадерського навчального батальйону СС (SS-Grenadier-Ausbildungs-Bataillon 31). Вже на наступний день обидва підрозділи зайняли позиції на вулиці Київська в центральній частині міста [5, bl. 9092]. 12 листопада, вони увійшли в оперативне підпорядкування 42-го армійського корпусу вермахту. Відомо, що частина солдатів з охоронної роти «Хегевальд» потім була залучена до операції зі знищення комплексу будівель польової ставки Г. Гімmlера під Житомиром, навколо якої незабаром розпочалися запеклі бої [6, bl. 95]. На кінець листопада цей підрозділ почав відхід в район Проскурова [6, bl. 97].

Евакуація німців з генерального округу почалася не всюди. Очевидно, що в першу чергу окупаційна влада мали намір вивозити жителів тих районів, які перебували безпосередньо біля лінії фронту. Початком відліку операції можна вважати наказ цивільної влади від 7 листопада 1943 р., згідно з яким вже на наступний день варто було приступити до евакуації німецького населення з району Коростишева. Незабаром залізнична дирекція повідомила про готовність виділити ешелони для вивезення біженців, що проживали в районах Петрикова, Мозиря, Овруча, Олевська, Коростеня, Коростишева та Козятина [4, bl. 27].

На темпах операції, яка вимагала невідкладних рішень, досить негативно позначалася відсутність бюрократичної гнучкості в апараті РКУ і структурах СС. Наприклад, 7 листопада рейхскомісар відмовився віддати наказ про початок евакуації німецьких колоній Ферстерштадта і Хегевальда, оскільки його ще потрібно було узгодити з головним фюрером СС і поліції «Росія-Південь» Г. Прютцманом. Схожим і цілком передбачуваним чином в той же день відреагували також представники ФоМі. Вони не погодилися санкціонувати відправку німецького населення ешелонами з перерахованих

вище районів, посилаючись в черговий раз на відсутність вказівок з боку вищого керівництва [4, бл. 27].

Проте 8 листопада 1943 р. надійшла інформація про взяття радянськими військами Корнина і Попільні, хоча в дійсності вони перебували лише на підступах. У результаті цього житомирський генералкомісаріат вніс в свій план термінові корективи: був відданий наказ про першочергову евакуацію німецького населення не тільки з району Коростишева, але й Козятина. Результати спостереження, яке провів особисто П. Швагер, виявили додаткові складнощі технічного характеру. Зокрема, стало очевидно, що вивезти всіх біженців ешелонами вже не видається можливим. Крім цього, у багатьох колоністів відчувався брак гужового транспорту – більшу частину возів рекувізував вермахт. В окремих випадках військова адміністрація все ж надавала певну допомогу. Так, один з її представників зміг виділити 50 возів для евакуації німців з району Коростишева [4, бл. 28].

Зрештою вранці 9 листопада Г. Прютцман підписав наказ про евакуацію етнічних німців з території Хеґевальда і Ферстерштадта. Причина такого швидкого рішення була обумовлена не лише несприятливим перебігом подій на фронті, але і тиском з боку армійських чинів. Тоді ж послідував ще один наказ – відповідно до нього евакуації підлягало німецьке населення Житомира і його околиць. Оскільки залізнична дирекція не змогла виділити вагони для вивезення жителів міста, то транспортне забезпечення взяв на себе вермахт. Невдовзі з'ясувалося, що з подібною проблемою зіткнувся й гебітскомісаріат Коростеня. У зв'язку з цим він отримав вказівку вилучити вози на підконтрольній території, а потім приступити до евакуації етнічних німців, які проживали в місті та районі в цілому. Їм належало рухатися по маршруту Турчинка – Хорошів – Пулини на з'єднання з численним потоком біженців з Ферстерштадта [4, бл. 28-29]. Після цього, 11 листопада, почалася евакуація німецького населення з районів Звягеля (Новоград-Волинський), а 13 листопада – Хмільника, Бердичева та Вінниці [4, бл. 30-31].

Однак зволікання із рішенням про евакуацію все ж таки мало негативні наслідки. Наприклад, те, що дирекція Рейхсбана у Вінниці вже не могла з цілком об'єктивних причин надати необхідну кількість вагонів, оскільки багато ешелонів на той момент часу вже використовувалися для перевезення армійських частин або поранених. Ті деякі групи біженців, які все ж таки вдалося евакуювати залізничним транспортом, були відправлені до Ліцманштадта [4, бл. 32].

У першій половині листопада чимала частина біженців опинилася в зоні прориву радянських військ. Через це, наприклад, була зірвана евакуація німецьких колоній, які перебували на схід від Черняхова [4, бл. 32]. 11 листопада натиск радянських частин поставив також під загрозу рух обозів, що слідували з Коростеня. У результаті цього цивільна влада була змушена звернутися до армійського командування з проханням прикрити відхід біженців

[4, бл. 30]. Проте деякі обози все ж спіткала сумна доля. Так, в одному з донесень Г. Прютцмана повідомлялося, що в середині листопада 1944 р. одну з колон біженців чисельністю близько 600 осіб наздогнали між Звягелем і Ферстерштадтом радянські війська і знищили разом з озброєною охороною [6, бл. 92; 7, бл. 9088].

Певну свободу дій отримали деякі німецькі чиновники на місцях. Наприклад, гебітскомісар Хмільника міг в разі різкого погіршення фронтової ситуації самостійно організувати відхід місцевих німців [4, бл. 29].

Досить рішуче діяли органи військової адміністрації. Так, 9 листопада комендатура Житомира оголосила про термінову евакуацію персоналу різних окупаційних установ (йшлося про громадян Німеччини) і етнічних німців, що проживали в місті. Останні, як випливає з документів, були заздалегідь сповіщені по радіо. Зрозуміло, що з огляду на поспіх, з яким відбувалася підготовка до евакуації, багато з них встигли взяти з собою лише найнеобхідніше. Акція почалася в ніч на 10 листопада. Відповідно до плану, німецькі біженці виїхали чотирма колонами, до кожної з яких був приставлений відповідальний офіцер СС. Через два дні до них також приєднався один з представників ФоМі, оберштурмфюрер СС Малер. Охорону забезпечували два співробітника польової жандармерії (у ролі командирів), 30 бійців допоміжної поліції і близько 100 солдатів самооборони [5, бл. 9091]. Непоодинокими були випадки, коли деякі з них (як етнічні німці, так і українці), користуючись відсутністю повного контролю з боку своїх німецьких командирів, проявляли схильність до «грабунків та інших протиправних перевищень своїх повноважень» [2, с. 234].

Крім збройної охорони, при багатьох обозах перебували також сестри милосердя від НСФ, які займалися медико-санітарним обслуговуванням евакуйованих. Згідно з інструкцією, біженці, які вважалися тяжкохворими, а також жінки на пізніх термінах вагітності направлялися до шпиталів. Досить багато людей похилого віку після тривалого переходу знаходилося у вкрай ослабленому стані, тому вони були тимчасово розміщені в одному з таборів Проскурова. Як випливає зі звіту НСФ, санітарно-епідеміологічна ситуація серед біженців, евакуйованих з Хегевальда, характеризувалася насамперед зростанням застудних і шлунково-кишкових захворювань. У першу чергу до них були схильні люди похилого віку і маленькі діти [8, бл. 9105]. Водночас, згідно з даними НСФ, кількість хворих і померлих серед біженців залишалася порівняно невеликою [9, бл. 9109].

21 листопада 1943 р. адміністрація генерального округу «Житомир» повідомила бригаденфюрера СС Х. Хоффмейера про майже повне завершення евакуації волинських німців¹. Близько 30 тис. осіб (куди увійшли біженці з

¹ Термін «волинські німці» (нім. Wolhyniendeutsche) історично закріпився за німецьким населенням, яке мешкало в межах колишньої Волинської губернії (до 1917 р. вона включала

районів Житомира, Черняхова, Звягеля і Коростеня) були розміщені в селах навколо Шепетівки. Керував цією найбільш численною частиною контингенту гебітсгауптман Черняхова оберфюрер СС Е. Чімпке. Відразу після прибуття в район тимчасового розселення він розпорядився якомога швидше провести ремонт гужового транспорту, а заодно і пристосувати його до зимових умов. Ці заходи були необхідні на той випадок, якщо біженцям довелося б продовжити відхід через раптове погіршення фронтової ситуації. Розміщенням біженців займався Оперативний штаб «Хеншель» (Sonderstab Henschel), який прагнув здійснити його таким чином, аби жителі однієї колонії залишалися жити разом. Тим самим прибулий контингент зберігав свою структуру та організаційну згуртованість. За таким же принципом відбувалося й розселення 19 тис. етнічних німців з районів Коростишева, Радомишля, Хегевальда, Чуднова та Калинівки в селах поблизу м. Дунаївці [4, bl. 32]. У кожному селі, де були розміщені біженці, перебував представник СС і одна сестра милосердя НСФ. Забезпеченням евакуйованих продовольством займався районний керівник у справах сільського господарства [6, bl. 98].

На нових місцях багато з евакуйованих опинилися в досить скрутних житлово-побутових умовах. Наприклад, в селах на території Ярмолинецького гебітскомісаріату були зафіксовані випадки, коли в одній селянській хаті могло проживати до 20 осіб. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що в деяких місцевостях колодязі знаходилися на досить значній відстані від сіл. Це створювало проблеми не тільки для приготування їжі, але і для дотримання елементарних гігієнічних норм. Крім того, напередодні зими значна частина біженців гостро потребувала взуття [6, bl. 109; 8, bl. 9106-9106]. У цих же селах пліч-о-пліч з евакуйованими німцями проживали багатодітні сім'ї українських селян. До кінця листопада 1943 р. представники медичного персоналу НСФ доповідали про погіршення санітарно-епідеміологічної ситуації. За їхніми прогнозами, нестача води і засобів особистої гігієни (особливо мила) могла найближчим часом викликати спалах педикульозу. Ситуація ускладнювалася і тим, що більшість сіл ще до приходу німецьких біженців вже були охоплені висипним тифом [6, bl. 106; 9, bl. 9109].

Основне занепокоєння з боку цивільної адміністрації викликали німецькі обози, які опинилися в районі Вінниці. Через часті поломки гужового транспорту вони рухалися повільними темпами. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що серед біженців налічувалося досить багато хворих. Їх, згідно з рішенням окупаційної влади, тимчасово розмістили у Вінниці для подальшої відправки до Вартегау [4, bl. 32]. З документів відомо, що станом на 3 січня 1944 р. ці біженці вже були вивезені ешелонами до Ліцманштадта. Основну

масу становили жителі Коростеня, Овруча, Річиці, Брагіна, Мозиря, Петрикова, Олевська, Козятина і самої Вінниці [4, бл. 35].

Заходи з евакуації німецького населення з районів генерального округу продовжувались також під час контрнаступу вермахту в кінці листопада 1943 р. Однак цього разу мовилось про ті його групи, які з тих чи інших причин не змогли виїхати в першій половині листопада і залишилися проживати на відвойованих радянськими військами територіях. Наприклад, в декількох колоніях в районі Черняхова окупанти, на свій подив, виявили уцілілих жителів, які невдовзі були вивезені на армійських вантажівках в напрямку Грицева. Звідти, згідно з вказівками керівництва РКУ, вже в ешелонах, близько 600 чол. відбули до Ліцманштадта. До 12 грудня було евакуйовано ще 409 осіб [4, бл. 36]. Певна кількість німецьких сімей залишалася також в Житомирі. Це пояснювалося тим, що органи НКВС ще не встигли розгорнути в місті (як, втім, і в інших звільнених населених пунктах) свою репресивно-каральну діяльність, а армійські частини виконували зовсім інші завдання [4, бл. 37].

Командування 13-м армійським корпусом вермахту намагалося підтримувати не тільки транспортом, але й поширювало від імені Житомирського генералкомісаріату заклики про евакуацію. На початку грудня 1944 р. окупанти в досить категоричній формі закликали всіх етнічних німців негайно покинути район бойових дій. За допомогою друкованих оголошень вони попереджали: «Той, хто залишиться після 6 грудня, більше не буде вважатися німцем» [4, бл. 39]. Незважаючи на це, нечисленні випадки ухилення від евакуації все ж мали місце. Здебільшого подібні прояви спостерігалися з боку етнічних німців, які перебували в шлюбі з особами інших національностей і не бажали їх залишати. Тому, коли погрози не діяли, починався силовий тиск. Обґрунтовувалося це в першу чергу тим, що прояви саботажу могли негативно позначитися на авторитеті окупаційної влади і репутації самого німецького народу, однією з характерних рис якого традиційно вважався високий рівень дисципліни. Зокрема, до силових заходів вдавався глава СС і поліції Житомира оберштурмфюрер СС Гетце. Єдині, до кого вони не застосовувалися, – це жінки-німкені, що перебували у шлюбі з українцями. Чоловіків німецької національності, які були викриті в саботажі, наказувалося залучати до військової служби або до трудової повинності в Німеччині [4, бл. 36-37].

Наприкінці листопада 1943 р. нацистська влада ще не мала чіткого уявлення про подальшу долю німецьких біженців з генерального округу «Житомир». Втім, деякі роздуми з цього приводу були невдовзі висловлені бригадефюрером СС Х. Хоффмейером під час листування з одним із головних кураторів евакуації П. Швагером. У поточній ситуації, вважав він, мова могла йти лише про тимчасове розселення контингенту на певній території. Однак в перспективі Х. Хоффмейер все ж сподівався на його повернення в місце колишнього проживання – зрозуміло, в разі успішного контрнаступу вермахту –

або ж переселення в будь-який інший окупований регіон. Для цього потрібно було докласти всіх зусиль, щоб зберегти волинських німців як цілісну спільноту. У проміжний період вони могли проживати в збірних таборах і залучатися до сільськогосподарської діяльності. Будь-яким спробам відправити їх на роботу до Німеччини треба було рішуче протидіяти [4, бл. 34].

Проте, в середині грудня 1943 р. Г. Гімлер видав наказ про підготовку всіх німецьких біженців (150-160 тис. осіб), розміщених на території генерального округу «Волинь-Поділля» до подальшої евакуації. Більшість з них передбачалося направити до Генерал-губернаторства, інших, в кількості від 40 до 50 тис. осіб – в район Ломжі (округ «Білосток»). Головний фюрер СС і поліції «Росія-Південь» Прютцман запропонував переселити в Білостоцький округ близько 43 тис. волинських німців [10, бл. 9087]. Через деякий час гауляйтер Е. Кох висловив згоду прийняти на підконтрольній йому території до 50 тис. біженців [11, бл. 9080-9081].

На початку січня 1944 р. через подальше погіршення фронтової ситуації Г. Гімлер був змушений прискорити переговори з окружними адміністраціями про розміщення німців з СРСР. Через опір адміністрації Генерал-губернаторства його план зазнав деяких змін: цього разу більшу частину контингенту передбачалося розподілити між Вартегау, Верхньою Сілезією та Східними Судетами. Волинські німці підлягали евакуації в Білостоцький округ. Узгодити дане питання з гауляйтером Е. Кохом або його заступником П. Даргелем повинен був один з представників ФоМі [12, бл. 9076; 13, бл. 9077].

Невдовзі вийшов наказ бригадефюрера СС Х. Хоффмейєра, який визначав дату початку (10 січня 1944 р.) і механізм подальшої евакуації всіх німецьких біженців, які перебували в окрузі «Волинь-Поділля». Округ «Білосток» був позначений в ньому як регіон остаточного розселення 43 тис. волинських німців. Вивіз всього контингенту планувалося здійснити залізничним транспортом. Відповідальність за подачу та відправку ешелонів ніс вермахт. Відповідно до затвердженого плану, напередодні завантаження передбачалося забезпечити всіх біженців продуктовими пайками та, в міру можливості, провести дезінсекцію. До кожного ешелону був прикріплений комендант з числа співробітників зондеркоманди «Р», який контролював заповнюваність вагонів і відповідав за складання списків людей, які знаходилися в них. Дані списки допомагали уточнити не лише кількість евакуйованих, а й визначити необхідний для них обсяг харчів. До того ж, кожен комендант стежив за порядком і дисципліною під час проходження ешелону [14, бл. 1-2].

Відповідальними за прийом і розвантаження ешелонів на місцях були призначені чотири офіцери у званні гаупт- і оберштурмбанфюрерів СС, що підпорядковувалися прикомандированим співробітникам зондеркоманди «Р». Надалі вони мали перебувати в тісній координації з окружними представниками рейхскомісара у справах зміцнення німецької народності

(Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums (RKFDV); далі – РКФДФ) і виконувати їх вказівки [14, bl. 3-4].

Варто зазначити, що ще в середині грудня 1943 р. в Головному штабному управлінні РКФДФ були розроблені пропозиції щодо особливостей проведення фільтрації волинських німців на території Білостоцького округу, які згодом затвердив Г. Гімлер. Здійснювати її, як і раніше, повинні були виїзні комісії Центрального імміграційного відомства (Einwanderungszentralstelle (EWZ); далі – ЕВЦ). Однак суть полягала в тому, що переселенці, зараховані до 1-ї та 2-ї категорії реєстру етнічних німців України (Deutsche Volksliste der Ukraine (DVL); далі – ДФЛ України)¹, підлягали розселенню ще до початку фільтрації. Німці, які опинилися в 3-й категорії, відправлялися в табори ФоМі для подальшої перевірки. Така ж доля чекала й тих, хто, на думку колонізаційного штабу в Білостоці (Ansiedlungsstab Bialystok), були зараховані до перших двох груп ДФЛ України помилково та, відповідно, не підходили для поселення на анексованих східних територіях [15, bl. 50].

Однак плани керівництва СС було порушено самим гауляйтером Е. Кохом, який 10 січня 1944 р. видав окреме розпорядження про підготовку до розселення волинських німців в районі Білостока. У ньому він особливо підкреслив, що це є його прерогативою як шефа цивільної адміністрації округу. Біженців передбачалося тимчасово направити (в першу чергу для поліцейської перевірки) в три великі табори в околицях Білостока, Граєво і Ломжі. Через деякий час контингент підлягав розселенню в трьох зазначених містах. Керівну роль в його обслуговуванні спочатку повинні були грати місцеві структури НСДАП, які, за твердженням гауляйтера, найкраще підходили для цього. Органам поліції безпеки і СД відводилися лише функції, пов'язані з охороною таборів і перевіркою політичної благонадійності евакуйованих [15, bl. 33; 16, bl. 9069; 17, bl. 69]. Варто зазначити, що багато важливих приготувань до прийому біженців в Білостоцькому окрузі в цілому були завершені до 1 січня 1944 р. [18, bl. 9083]. Тому через кілька днів туди вже почали прибувати перші групи евакуйованих німців [11, bl. 9081]. У підсумку до кінця місяця на

¹ Реєстр «Етнічні німці України» (Deutsche Volksliste Ukraine) – процедура реєстрації осіб німецького походження на окупованій території України, яку було введено владою Німеччини навесні 1942 р. Відповідно до реєстру все німецьке населення поділялося на чотири категорії. Так, до 1 групи належали особи німецької національності, які народилися в моноетнічних сім'ях і зберегли німецьку мову та національний побут. До 2 групи, зазвичай, входили чистокровні німці, які були одружені з представниками інших національностей. До того ж, члени родин не німецького походження також могли бути віднесені до цієї групи, але лише в тому випадку, якщо дотримувалися німецького способу життя. До 3 групи зараховувалися асимільовані німці, які практично втратили ключові риси своєї національної ідентичності. Для 4 групи представників німецької національності вже не залишалося. Громадянство Німеччини надавалося особам, які належали до перших двох груп. Представники 3 групи отримували громадянство строком на 10 років, протягом якого вони повинні були виправдати виявлену довіру.

території округу перебувало 11 603 особи, переселені з околиць Житомира, Рівного, Ковеля, Луцька та Пінська. Багато з них пройшли перевірку в Білостоцькому таборі «Фронт і Батьківщина» («Front und Heimat»). У цілому німецька влада розраховувала завершити переселення німців у квітні або травні 1944 р. [15, bl. 31].

Дії Коха невдовзі викликали закономірний протест з боку Г. Гіммлера, який розцінив їх як самоуправство. Він заявив, що розселення німецьких біженців не відноситься до компетенції нацистської партії [19, bl. 9065]. Сам же гауляйтер намагався уникати прямих переговорів з Г. Гіммлером – наприклад, повідомляючи його представникам неправдиві відомості про своє місцезнаходження або посилаючись на зайнятість [15, bl. 26, 32].

Тим часом на території округу вже йшла активна підготовка до виконання вказівок Коха. Так, 11 січня в Білостоці відбулася нарада представників від місцевого партійного керівництва і органів цивільної адміністрації, де обговорювався план прийому та розміщення німецьких біженців. Відповідно до нього, відповідальними за проведення операції на місцях були призначені голови районних організацій НСДАП. У свою чергу, цивільна адміністрація обіцяла виділити необхідну кількість автотранспорту та обслуговуючого персоналу. Після прибуття весь контингент передбачалося розмістити в двох збірних таборах – в Білостоці та Граєво, шефство над якими взяв на себе голова окружного відділу соціального забезпечення Герлах. Речовим і харчовим постачанням біженців також займалася цивільна влада. І, нарешті, заходи, пов'язані з охороною і політичної перевіркою повинен був здійснювати уповноважений представник від окружного управління СС і поліції [15, bl. 5-6].

Наступна фаза плану передбачала поступове розселення біженців в низці населених пунктів на території Білостоцького округу. До середини лютого 1944 р. цивільна адміністрація мала намір повністю завершити підготовку житлового фонду до їх прийому [15, bl. 6]. Трохи менше половини всього контингенту повинно було осісти в самому Білостоці (25 тис. осіб) і його околицях (1 тис. осіб). Решту біженців планувалося зосередити в районі Більська (5 тис. осіб), Граєво (5 тис. осіб), Гродно (10 тис. осіб), Ломжі (7 500 осіб) і Сокулки (3 500 осіб) [15, bl. 31]. Потенційну нестачу порожніх приміщень влада округу збиралися вирішувати шляхом підселення німців в будинки місцевих жителів. Однак, з огляду на те, що ці заходи могли викликати широке невдоволення, їх варто було проводити без широкого розголосу. Поряд з розміщенням цивільна адміністрація відповідала за побутове облаштування переселенців. У даному випадку влада також покладалася не тільки на власні ресурсні можливості, але й на місцеве польсько-білорусько-українське населення, у якого за необхідності дозволялося за певну плату вилучати меблі і домашнє начиння. Під час розподілу житла між переселенцями зверталася увага на кількість членів в їх родинях і соціальне становище. Після закінчення розселення одна частина контингенту підлягала працевлаштуванню на

території округу, а інша, куди входили люди похилого віку, хворі, жінки з маленькими дітьми та ін., передавалася під опіку НСФ [15, bl. 6-7].

Втім, незважаючи на заявлену готовність окружної адміністрації прийняти і облаштувати біженців у встановлені терміни, виникли певні складнощі. Так, значна частина житлового фонду перебувала в незадовільному стані і потребувала термінового ремонту, до якого були залучені будівельні фірми і ремісничі майстерні. Крім того, в деяких населених пунктах – наприклад, таких як Граєво, Августів і Райгруд – гостро відчувався брак вільних житлових приміщень. Вельми показовою в цьому відношенні була ситуація в Граєво, де через розширення машинобудівного і ткацького виробництва більшість городян проживала в досить обмежених умовах. Тому варіант з підселенням німецьких біженців практично не розглядався [15, bl. 7-8].

Перебування евакуйованих в зазначених вище збірних таборах зазвичай займало кілька днів. Однак, як впливає з доповіді голови СС і поліції в Білостоці О. Гельвіха від 2 лютого 1944 р. перевірка контингенту нерідко ускладнювалася тим, що більшість потягів прибували без ешелонних списків. Крім цього, значна частина людей не мала при собі жодних документів, що засвідчують особу [15, bl. 31]. Будні багатьох з них були пов'язані в основному з прибиранням табірної території і приміщень. Мабуть, єдиним елементом дозвілля біженців став перегляд кінофільмів, які демонструвалися їм практично кожен день з культурно-пропагандистською метою. У деяких таборах було організовано невеликі дитячі садки, що знаходилися під опікою НСФ. Також досить активну діяльність розгорнула Імперська кредитна каса (Reichskreditkasse), яка проводила обмін окупаційних карбованців на рейхсмарки [15, bl. 8]. У вже згаданому таборі «Фронт і Батьківщина», розрахованому на одноразове перебування відразу декількох тисяч людей, діяла комендантська година. Виходити за його межі дозволялося лише за наявності відповідної перепустки, яку видавало табірне начальство [15, bl. 31].

У апараті РКФДФ наполягали на тому, що волинські німці після переселення не повинні були знаходитися в Білостоцькому окрузі у ролі сільськогосподарських робітників [15, bl. 35]. Тому закономірно постало питання про експропріацію господарств місцевого населення, основну масу якого складали поляки, білоруси та українці. Зробити це без значної шкоди власним інтересам в регіоні було надзвичайно складно. Примусове відчуження сільськогосподарської землі у місцевих жителів з метою подальшої передачі переселенням неминуче призвело б до зростання невдоволення і, як наслідок, підриву позицій німецької адміністрації. Тому на початку грудня 1943 р. у штабі РКФДФ запропонували діяти вибірково. У першу чергу було зазначено, що майбутня акція не повинна порушувати інтереси білоруського населення (другою за чисельністю етнічної групи, після поляків), значна маса якого, згідно з планами Г. Гімmlера, підлягала германізації. Його примусове виселення, по суті, поставило б на цьому проекті хрест. Крім того, білоруси в

більшості своїй вважалися більш лояльно налаштованими до німецької влади, ніж, наприклад, українці або литовці. У прикордонних з Генерал-губернаторством районах, де польсько-білоруський антагонізм відчувався найгостріше, їх проницецькі симпатії були особливо сильними. Цивільна адміністрація, в свою чергу, намагалася використовувати дану ситуацію. Також вельми сумнівним, з погляду подальших перспектив, виглядав варіант переміщення білорусів в порожні села на території генерального округу «Білорусь», оскільки багато хто з них згодом міг поповнити партизанські загони. Єдині, хто, на думку вищих функціонерів СС, підлягали депортації за межі Білостоцького округу, це особи, які не були визнані «расово цінними». Однак цей план відкладався на невизначений термін через ситуацію з партизанським рухом [15, bl. 36-37]. У підсумку на одній з нарад у Г. Гімmlера, яка відбулася 10 грудня 1943 р. було остаточно вирішено захистити білорусів від наслідків розселення етнічних німців в окрузі. Наділення біженців землею планувалося здійснити в основному за рахунок польських селян. Що стосується українців, то їх господарства також могли бути експропрійовані, але лише у тому випадку, якщо їм натомість надавали відповідні земельні наділи в окупованих регіонах України [15, bl. 30].

Розселення на території округу волинських німців відбувалося досить швидко, що, власне, визнавав і голова регіонального управління СС і поліції О. Гельвіх [15, bl. 12]. Завдяки тому, що керівництво акцією здійснювала цивільна адміністрація, переселенці перебували в таборах близько тижня. У той час як на території Вартегау це могло б тривати не один рік [20, s. 120]. На думку Гельвіха, такий стан речей був навіть на руку, оскільки злагоджені дії НСДАП з розселення німців практично не викликали ніяких нарікань, а найменші складнощі усувалися достатньо швидко. Водночас гауляйтер Е. Кох продовжував демонструвати небажання узгоджувати свої подальші кроки з СС. Наприклад, перебуваючи з 31 січня по 1 лютого 1944 р. в Білостоці, він не вважав за потрібне запросити на нараду керівників адміністрації, де обговорювалися питання прийому та розміщення біженців, представників від окружного управління СС і поліції та Оперативного штабу «Хеншель» [15, bl. 12]. Варто зазначити, що з формального погляду Кох все ж мав право повністю керувати перебігом операції, оскільки, наприклад, уповноважений РКФДФ в Кенігсберзі Герлах вже давно мав службові інструкції, що забороняли йому чинити будь-який вплив на переселенські акції в Білостоцькому окрузі [15, bl. 29].

Стосовно волинських німців Кох виявляв певну вибірковість. Він, зокрема, планував відокремити від загальної маси переселенців дві групи: послідовників Римсько-католицької церкви і тих, хто, маючи посвідчення про національну приналежність, не володів німецькою мовою. Їх, на думку Коха, через деякий час варто було передати у розпорядження генерального уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля [15, bl. 12].

Станом на 14 лютого 1944 р. в Білостоцькому окрузі знаходилося вже близько 30 тис. біженців. Їх, як того і вимагав Е. Кох, розселяли переважно в містах, незважаючи на те, що господарський уклад більшості з них був тісно пов'язаний з сільською місцевістю [15, bl. 79].

Тим часом в апараті РКФДФ продовжували розмірковувати над планом виселення поляків з сільських районів Білостоцького округу. З політичної точки зору найбільш сприятливим моментом для початку його реалізації повинні були стати значні успіхи військ Німеччини на Східному фронті – генеральний наступ або будь-які інші переможні операції. Таким чином, очевидно, передбачалося послабити моральну готовність польського населення до можливого опору і зміцнити позиції німецької влади в регіоні в цілому. Крім військово-політичної ситуації, враховувався й економічний фактор. Тому виселення поляків варто було здійснювати в період між весняною посівною кампанією і збиранням врожаю. Частина з них, як і до цього, планувалося розмістити в містах та працевлаштувати на промислових підприємствах. Решта після попереднього узгодження з Ф. Заукелем підлягала відправці до Східної Пруссії, в економіці якої на той момент часу вже була задіяна велика кількість поляків з Білостоцького округу, або інших регіонів Рейху [15, bl. 81].

Варто зазначити, що німецька влада раніше вже переселяла в адміністративному порядку частину поляків з сільської місцевості в деякі міста округу, де відчувалася нестача робочих рук на промислових підприємствах. Багато з них доволі швидко адаптувалося до нових умов, оскільки, працюючи в містах, вони отримували більш високу заробітну плату. Тому керівництво СС сподівалось, що заплановане переселення не призведе до широкого обурення серед польських селян [15, bl. 81].

Виходячи з попереднього досвіду, в Головному штабному управлінні РКФДФ вирішили, що кількість виселених польських сімей повинна бути співставною з кількістю сімей німецьких переселенців. Останні через відсутність необхідного досвіду вважалися недостатньо придатними до роботи у великих селянських господарствах. Тому об'єднання дрібних земельних наділів допускалося лише у виняткових випадках. Водночас трудовий потенціал волинських колоністів в порівнянні з німцями з південних регіонів України оцінювався досить високо, оскільки в їх сім'ях було набагато більше чоловіків. В окремих випадках переселенці могли також розраховувати на фінансову допомогу з боку німецької держави [15, bl. 81].

Необхідність розселення волинських німців в експропрійованих польських господарствах в апараті РКФДФ пояснювали тим, що ті ще зовсім нещодавно на території Хегевальда та інших поселенських районів мали свої земельні наділи. Тому статус сільськогосподарських робітників в якості можливої і нехай навіть тимчасової альтернативи міг негативно вплинути на настрої переселенців. Білостоцький округ в порівнянні, наприклад, з Вартегау вважався найбільш придатним регіоном для їх розміщення, оскільки саме тут

налічувалася достатня кількість середніх та дрібних селянських господарств. У разі виникнення будь-яких складнощів даний контингент міг бути відправлений в район Ціхенау (Східна Пруссія) [15, bl. 82].

Однак всі ці плани так і залишилися на стадії розробки. У кінці лютого 1944 р. Г. Гімлер за домовленістю з гауляйтером А. Грейзером віддав наказ про відправку всіх радянських німців у Вартегау [21, s. 219]. Як невдовзі з'ясувалося, дане рішення поширювалося і на тих біженців, котрі вже перебували в Білостоцькому окрузі. Відповідальним за їх подальше переміщення був призначений оберфюрер СС Е. Чімпе [15, bl. 11]. У підсумку відправка волинських німців у Вартегау зайняла майже місяць – вона тривала з 3 по 26 березня 1944 р. Туди ж згодом було вивезено і їх майно: близько 3 тис. коней, 300 голів великої рогатої худоби і велику кількість возів [22, bl. 49].

На території Вартегау всіх прибулих з СРСР німців чекала комплексна фільтрація по лінії ЕВЦ. Її результати визначали подальшу долю кожного біженця: ті, хто отримали німецьке громадянство, ставали поселенцями на анексованих польських територіях або відправлялися відбувати трудову повинність в так званий «старий рейх».

Евакуація етнічних німців з території генерального округу «Житомир» на тлі адміністративних переселень, які проходили в інших окупованих регіонах СРСР, мала свої особливості. Одна з них полягала в тому, що її проведенням майже до кінця зими 1944 р. опікувалися в основному чиновники цивільної адміністрації РКУ, а потім в Білостоцькому окрузі. Персонал СС виконував найчастіше допоміжну роль. Помітну участь в даній операції, особливо з погляду транспортного забезпечення, брав і вермахт. Крім того, для перевезення самого контингенту досить часто (а на початку 1944 р. виключно) використовувалися поїзди, що значно прискорювало евакуацію. Підводи і автотранспорт активно застосовувалися тільки під час її першої фази.

Список використаних джерел та літератури

1. Heinemann I. «Rasse, Siedlung, deutsches Blut»: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. – Göttingen: Wallstein Verlag, 2003. – 697 s.
2. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С. Коломійця, Є. Ровного. – К.: Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. – 368 с.
3. Стельникович С.В. Нацистський окупаційний режим на території Житомирсько-Вінницького регіону і місцеве населення: паралелі існування й боротьби (1941-1944 рр.). Дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 – історія України. Київ: Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. – Київ, 2016. – 522 с.
4. Bundesarchiv Berlin (далі – BAW). R 6/117.
5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (далі – IfZ-Archiv). MA 303/1. SS-Standortkommandantur “Hegewald” z. Zt. Dunajewce, den 28. Nov. 1943, Feldpost-Nr. 00175, Betr: Bericht der SS-Standortskommandantur und des Gebietes Hegewald über die Zeit vom

- 7.11. bis 24.11.1943, an SS-Obersturmannführer Dr. Brandt, Persönlicher Stab RF-SS, SS-Opernführer Jungkunz. Bl. 9091-9098.
6. BAB. NS 19/2656.
 7. IfZ-Archiv. MA 303/1. Geheim, Fernschreiben Nr. 416, Wolfsburg, 16.11.1943, Hoeh. SS u. Pol. Fhr. gez. Prützman SS-Obergruppenführer. Bl. 9088-9089.
 8. IfZ-Archiv. MA 303/1. NS Oberschwester Else Reinhart, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Betreuung des volksdeutschen Trecks Hegewald durch die NSV, Reinhart NS Oberschwester. Bl. 9105-9106.
 9. IfZ-Archiv. MA 303/1. Dr. Haeutle, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Bericht über die gesundheitlichen Verhältnisse während und nach dem Treck. Bl. 9109-9110.
 10. IfZ-Archiv. MA 303/1. Nr 771, 18/12, 9140, 19.12.43, An SS-Obersturmbannführer Brandt, Hohchwald, gez. Prützman SS-Obergruppenführer. Bl. 9087.
 11. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, An SS-Obersturmführer Berg, Stab Reichsführer SS, Feldkommandostelle Hochwald, Geheim, Betr.: Aufnahme von Volksdeutschen in den Bezirk Bialystok, Bezug: Fernmündliche Anfrage Oberstuf. Berg vom 6.1.44 abends, der SS-Upf. Bialystok gez. Hellwig. Bl. 9080-9081.
 12. IfZ-Archiv. MA 303/1. Rk. Stabshauptamt, Reichsk. f.d.f.d.v., Bln. Nr. 2689, 8.1.44, An den Reichsführer-SS, Feldkommandostelle, Vorg.: Ansetzung der aus Russland zurückgeführten Deutschen, Bezg.: Funkspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, der Chef des Stabshauptamtes gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 9076.
 13. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, 7.1.44, Dringend, 1. Reichsicherheitshauptamt III B, 2. Volksdeutsche Mittelstelle, gez. Brand SS-Obersturmbannführer. Bl. 9077.
 14. BAB. R 186/8. Abschrift, Stabsbefehl, gez. Hoffmeyer, SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei. Bl. 1-9.
 15. BAB. R 49/2546.
 16. IfZ-Archiv. MA 303/1. An den Reichsführer SS, Feldkommandostelle, Hochwald, Persönlich, der Gauleiter u. Chef d. Zivilverwaltung für den Bezirk Bialystok, Königsberg, 10. Januar 1944, Betr.: Ansatz der umgesiedelten Volksdeutschen aus der Ukraine im Bezirk Bialystok, gez. Koch. Bl. 9069-9070.
 17. BAB. R49/2407.
 18. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Rowno, Nr. 8, 1.1.44, An das RSHA Roem. 3 B, SS-Staf. Ehlich, Berlin, Betr.: Rückführung von Volksdeutschen. Bl. 9083.
 19. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Gauleiter Erich Koch, 14.1.44. Bl. 9065-9066.
 20. Gerlach C. Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944. – Hamburg: Hamburger Ed., 2000. – 1231 s.
 21. Fleischhauer I. Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt, 1983. – 257 s.
 22. BAB NS 19/842.

References

1. Heinemann, I. (2003) *“Rasse, Siedlung, deutsches Blut”*: Das Rasse- und Siedlungshauptamt der SS und die rassenpolitische Neuordnung Europas. Göttingen: Wallstein Verlag. [In German].
2. Lauer, V. (2010) *Tvorennya nacystskoyi imperiyi ta Holokost v Ukrayini* [Creation of the Nazi Empire and the Holocaust in Ukraine]. Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrayiny; Ukrayinskyj centr vyvchennya istoriyi Holokostu. [In Ukrainian].
3. Stelnykovych, S.V. (2016) *Nacystskij okupacijnyj rezhym na terytoriyi Zhytomyrsko-Vinnyckoho rehionu i misceve naseleennya: paraleli isnuvannya j borotby (1941-1944 rr.)* [The Nazi occupation regime in the Zhytomyr-Vinnytsia region and the local population: parallels of

- existence and struggle (1941-1944)]. Dys. ... d-ra ist. nauk: 07.00.01 – istoriya Ukrainy. Kyiv: Nacionalnyj pedahohichnyj universytet im. M.P. Drahomanova. [In Ukrainian].
4. Bundesarchiv Berlin (weiter – BAB). R 6/117. [In German].
 5. Archiv des Instituts für Zeitgeschichte – München (weiter – IfZ-Archiv). MA 303/1. SS-Standortkommandantur “Hegewald”, z. Zt. Dunajewce, den 28. Nov. 1943, Feldpost-Nr. 00175, Betr.: Bericht der SS-Standortskommandantur und des Gebietes Hegewald über die Zeit vom 7.11. bis 24.11.1943, an SS-Obersturmannführer Dr. Brandt, Persönlicher Stab RF-SS, SS-Opernführer Jungkunz. Bl. 9091-9098. [In German].
 6. BAB. NS 19/2656. [In German].
 7. IfZ-Archiv. MA 303/1. Geheim, Fernschreiben Nr. 416, Wolfsburg, 16.11.1943, Hoeh. SS u. Pol. Fhr. gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9088-9089. [In German].
 8. IfZ-Archiv. MA 303/1. NS Oberschwester Else Reinhart, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Betreuung des volksdeutschen Trecks Hegewald durch die NSV, Reinhart NS Oberschwester. Bl. 9105-9106. [In German].
 9. IfZ-Archiv. MA 303/1. Dr. Haeutle, Solobkowce, den 26. November 1943, an den Herrn Gebietshauptmann des volksdeutschen Siedlungsgebietes Hegewald, Betreff: Bericht über die gesundheitlichen Verhältnisse während und nach dem Treck. Bl. 9109-9110. [In German].
 10. IfZ-Archiv. MA 303/1. Nr 771, 18/12, 9140, 19.12.43, An SS-Obersturmbannführer Brandt, Hohwald, gez. Prützmann SS-Obergruppenführer. Bl. 9087. [In German].
 11. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, An SS-Obersturmführer Berg, Stab Reichsführer SS, Feldkommandostelle Hochwald, Geheim, Betr.: Aufnahme von Volksdeutschen in den Bezirk Bialystok, Bezug: Fernmündliche Anfrage Oberstuf. Berg vom 6.1.44 abends, der SS-Upf. Bialystok gez. Hellwig. Bl. 9080-9081. [In German].
 12. IfZ-Archiv. MA 303/1. Rk. Stabshauptamt, Reichsk. f.d.f.d.v., Bln. Nr. 2689, 8.1.44, An den Reichsführer-SS, Feldkommandostelle, Vorg.: Ansetzung der aus Russland zurückgeführten Deutschen, Bezg.: Funkspruch und fernmündliche Weisung vom 7.1.44, der Chef des Stabshauptamtes gez. Greifelt, SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei. Bl. 9076. [In German].
 13. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, 7.1.44, Dringend, 1. Reichsicherheitshauptamt III B, 2. Volksdeutsche Mittelstelle, gez. Brand SS-Obersturmbannführer. Bl. 9077. [In German].
 14. BAB. R 186/8. Abschrift, Stabsbefehl, gez. Hoffmeyer, SS-Brigadeführer und Generalmajor der Polizei. Bl. 1-9. [In German].
 15. BAB. R 49/2546. [In German].
 16. IfZ-Archiv. MA 303/1. An den Reichsführer SS, Feldkommandostelle, Hochwald, Persönlich, der Gauleiter u. Chef d. Zivilverwaltung für den Bezirk Bialystok, Königsberg, 10. Januar 1944, Betr.: Ansatz der umgesiedelten Volksdeutschen aus der Ukraine im Bezirk Bialystok, gez. Koch. Bl. 9069-9070. [In German].
 17. BAB. R49/2407. [In German].
 18. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Rowno, Nr. 8, 1.1.44, An das RSHA Roem. 3 B, SS-Staf. Ehlich, Berlin, Betr.: Rückführung von Volksdeutschen. Bl. 9083. [In German].
 19. IfZ-Archiv. MA 303/1. Fernschreiben, Gauleiter Erich Koch, 14.1.44. Bl. 9065-9066.
 20. Gerlach, C. (2000) *Kalkulierte Morde: die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941 bis 1944*. Hamburg: Hamburger Ed. [In German].
 21. Fleischhauer, I. (1983) *Das Dritte Reich und die Deutschen in der Sowjetunion*. Stuttgart: Deutsche Verlags – Anstalt. [In German].
 22. BAB NS 19/842. [In German].

Мартыненко В.Л. Эвакуация немецкого населения из генерального округа «Житомир» (ноябрь 1943 г. – март 1944 г.).

На протяжении осени 1943 г. из нескольких оккупированных регионов Украины проходила массовая эвакуация немецкого населения. Одним из них стал генеральный округ «Житомир», где в то время проживало более 40 тыс. этнических немцев. К началу ноября 1943 г. его территория попала под удар наступающих советских войск. Это и стало толчком к эвакуации местного немецкого населения. Ее главным инициатором выступила гражданская администрация. Персонал СС выполнял зачастую вспомогательную роль. Заметное участие в данной операции, особенно с точки зрения транспортного обеспечения, принимал и вермахт. Для перевозки контингента достаточно часто (а в начале 1944 г. исключительно) использовались железнодорожные составы, что значительно ускорило эвакуацию. Подводы и автотранспорт активно применялись только во время ее первой фазы. Как свидетельствуют документы, подавляющее большинство беженцев эвакуировалось добровольно, так как всерьез опасалось новых репрессий со стороны советской власти. В то же время, имели место случаи, когда оккупационные власти прибегали к угрозам и силовому давлению в отношении лиц, которые по тем или иным причинам решили остаться. Основная масса беженцев поначалу была вывезена в районы генерального округа «Волынь-Подолье». С января 1944 г. их эвакуировали на территорию округа «Белосток», где, согласно первоначальным планам руководства СС, им в перспективе отводилась роль поселенцев. Однако в марте 1944 г. данный контингент был полностью вывезен в Вартегау, где и находился до окончания военных действий в Европе.

В рамках данной статьи на основе привлечения документов архивных фондов Германии рассмотрены организация, ход и особенности эвакуации немецкого населения с территории генерального округа «Житомир» в ноябре 1943 г. – марте 1944 г.

Ключевые слова: этнические немцы, оккупация, эвакуация, генеральный округ «Житомир», Германия, округ «Белосток», Вартегау.

Martynenko V. Evacuation of the German Population from the Zhytomyr General District (November 1943 – March 1944).

During the autumn of 1943, a mass evacuation of the German population took place from several occupied regions of Ukraine. One of them was the Zhytomyr general district, where at that time more than 40,000 ethnic Germans lived. By early November 1943, its territory came under attack from the advancing Soviet troops. This was the impetus for the evacuation of the local German population. Its main initiator was the civil administration. SS personnel often played a supporting role. The Wehrmacht also took a noticeable part in this operation, especially from transport support. For transportation of the contingent, quite often (and at the beginning of 1944 exclusively), trains were used, which significantly accelerated the evacuation. Carts and vehicles were actively used only during its first phase. According to documents, the vast majority of refugees evacuated voluntarily, as they seriously feared new repressions by the Soviet government. At the same time, there were cases when the occupying authorities resorted to threats and forceful pressure against persons who, for one reason or another, decided to stay. The bulk of the refugees were initially transported to the General District of Volhynia and Podolia. Since January 1944, they were evacuated to the territory of the Bialystok district, where, according to the initial plans of the SS leadership, in the future, they were destined the role of settlers. However, in March 1944, this contingent was completely exported to Warthegau, where it remained until the end of hostilities in Europe.

In the framework of this article, based on attracting documents from German archival funds, the organization, the course, and features of the evacuation of the German population from the territory of the Zhytomyr General District in November 1943 – March 1944 are considered.

Keywords: ethnic Germans, occupation, evacuation, Zhytomyr General District, Germany, Bialystok district, Warthegau.

УДК 39+314.156

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-9>

Любчик І.Д.

ДЕПОРТАЦІЯ УКРАЇНЦІВ З ЕТНІЧНИХ ТЕРЕНІВ У ПОЛЬЩІ ТА СПОГЛЯДАЛЬНІСТЬ МІЖНАРОДНОЇ СПІЛЬНОТИ У 1944-1946 рр.

У статті автор робить спробу розглянути характер споглядальності міжнародної спільноти за депортаційними процесами українців з території етнічних земель у Польщі впродовж 1944-1946 рр. Реалізацію завдання автор виконує через архівну документалістику, яка певною мірою виправдовує об'ємні цитування. Нині тематика післявоєнного виселення для українців і поляків є неоднозначною, як у трактуванні так і політиці пам'яті. Депортація українців прикордоння є конфліктом історичної пам'яті обох народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. Про жахливі умови суспільної адаптації виселених з Польщі в УРСР довідуємось з епістолярію виселених, який надсилався ними за кордон в надії, що листи прочитають родичі. Однак вони були перехоплені Міністерством внутрішніх справ УРСР. Свідома частина місцевої інтелігенції регіону усвідомлювала пасивну позицію міжнародного політикуму та громадськості щодо невиправданого виселення українців-автохтонів, але щиро прагнула і очікувала її допомоги. Про це переконливо засвідчує аналіз Відкритого листа українців, які живуть за лінією Керзона під назвою «Всьому цивілізованому світу» написаного у жовтня 1945 р. Втративши надію на добровільне виселення цей лист був своєрідним рупором українців регіону до міжнародної спільноти, в очікуванні, що будуть почуті і підтримані. Автор робить висновок, що міжнародна спільнота не виправдала надій і сподівань українців, які опинилися у «війні після війни» втративши батьківські землі.

Депортація 1944-1946 рр., місцевого населення з Лемківщини, стала найтрагічнішим етнополітичним експериментом СРСР та Польщі, який доводилося пережити лемкам в новітню добу.

Ключові слова: Закерзоня, депортація, міжнародна спільнота, лемки, адаптація, українці-автохтони.

Серед трагічних сторінок вітчизняної історії новітньої доби, виокремлюється депортація українців з українсько-польського етнічного порубіжжя. Тема, яка останніми десятиліттями отримує то більший, то менший імпульс в обох країнах, серед наукової спільноти, громадськості та політикуму. Звичайно, що своєрідним регулятором актуальності тематичного дискурсу виступає національна політика пам'яті, яка дозволимо собі констатувати є неоднозначною в Україні. Тобто останніми роками ми ставали свідками та учасниками численних конференцій, круглих столів, все частіше чуємо про музеєфікацію тематики, фільмуємо та намагаємося зберегти живу історію у спогадах, однак коли справа кілька разів доходила до прийняття Закону про депортованих усі намагання ніби розбиваються. Власне ці сентенції і продовжують визначати актуальність обраної теми. У своїй статті вкотре прагнемо порушити весь трагізм населення, серед якого насамперед лемки,

холмщаки, підляшці і загалом усі представники так званого Закерзоння, які опинилися сам на сам із жорстокими радянсько-польськими тоталітарними забаганками, прирікши таким чином подібні регіони та їх населення на поступове знищення. Своїм завданням ставимо привідкрити завісу пасивної споглядальності міжнародної спільноти на ці події, а одночасно таке омріяне очікування допомоги самих лемків. Реалізацію цього завдання прагнемо виконати насамперед через архівну документалітику, яка певною мірою вважаємо буде виправдовувати наші об'ємні цитування.

Депортаційні акції ставали основою історіографічних наративів численних авторів у вітчизняних та польських джерелах. Аналізуючи окрему групу досліджень, доцільно виділити дисертаційні роботи В. Кіцака [1], Д. Байкеніча [2], Ю. Боднарчук [3], Р. Кабачія [4]. Проблеми дослідження соціальної адаптації українських виселенців в окремих областях УРСР стали предметом низки статейних публікацій Т. Пронь [5], Т. Гонтар [6], І. Любчика [7].

Певну зацікавленість тематика отримала і серед польських дослідників [8]. Водночас не поділяємо думку Б. Гальчака, коли він пише про депортованих лемків у 1940-х рр., вживаючи абсолютно невідповідні поняття лемки-емігранти, біженці [9].

У 2019 р. вперше на загальнодержавному рівні почали відбуватися заходи приурочені вшануванню депортованих. 2020 р. оголошений роком пам'яті і вшанування депортованих на Прикарпатті. Таким чином, це змушує вкотре повертатися до трагічних сторінок української історії, які визначали не українці, а радянсько-польські режими, а їх наслідки гіркотять життєву долю вже не одного покоління.

Після Другої світової війни, у зв'язку із вересневими радянсько-польськими домовленостями 1944 р. ситуація на землях західного пограниччя щодо українства значно ускладнилася. І хоча, у своїй основі, укладачі міжнародної угоди під словом евакуація насправді замаскували багато підступних норм, які стали очевидними одразу після початку так званого переселення. Попри усі маніпулювання термінологією у тексті самої Угоди про так звану евакуацію, вона мала яскраво виражений примус і насильство. Під час перемовин, та офіційних пунктах домовленостей були задіяні нові потужні політико-адміністративні та ідеологічні чинники, спрямовані проти місцевої людності. Депортація 1944-1946 рр., місцевого населення з Лемківщини, стала найтрагічнішим етнополітичним експериментом СРСР та Польщі, які доводилося пережити лемкам в новітню добу.

У своєму дописі маємо нагоду привідкрити завісу пасивної споглядальності міжнародної спільноти на злочинні депортаційні акції етнічних українців-автохтонів із етнічних теренів. Робимо це виключно через розшукані архівні джерела, які вперше публікуємо за матеріалами очікуваної своєї монографічної студії.

Процес виселення українців з лемківських теренів впродовж 1940-х рр. проходив в умовах особливого українсько-польського напруження. З початком виселення радянсько-польські власті плекали надії на так звану евакуацію методом «бліцкригу». Однак згодом стало зрозумілим, що вона затягнеться, а тому терміни її завершення кілька разів переносилися, а очікувана добровільна евакуація змінилася депортацією.

Під час масового виселення польська адміністрація робила видиму спробу виступити миротворцем, ініціювавши наприкінці серпня 1945 р. зустріч у Варшаві з делегацією від українців Лемківщини. Проте самих делегатів обирали волості і тільки один мав репрезентувати повіт. Повітових представників номінувала польська влада, які зрозуміло були надійними підібраними кандидатами. Про односторонній формат зустрічі засвідчує виступ перед делегатами представника тимчасового уряду із лаконічною заявою, що українське населення, на підставі договору, мусить добровільно виїхати до УРСР. Цікаво, що жоден з делегатів не передав бажань скривджених лемків. Таким чином очевидним був видимий і формальний характер лояльності з боку польської адміністрації, яка спільно з радянським урядом продовжували нівелювати інтереси населення.

На фоні трагічних подій пов'язаних з насильницьким брутальним виселенням, знаходимо замітки у тогочасній пресі за кордоном, яка писала, що «світ байдуже приглядається до всього, що діється тепер на наших землях. Все, що там діється, б'є по засадах міжнародної моралі й руйнує підставові поняття загальнолюдської етики і справедливості» [10]. Про складні життєві драми українських родин із-за Сяну писала і американська періодика, повідомляючи про книгу В. Душника, де він оповідав історію післявоєнної радянської жорстокості. За словами автора «коли українці з післявоєнної Польщі не послушали радянського заклику виїздити до Радянської України “варшавські маріонетки” Сталіна застосували проти них терор та нечувану жорстокість. Цілі села були підпалені артилерією з виразною метою знищити їх» [11]. Автор намагався донести до світового українства, що у багатьох місцевостях холоднокрівно вбивали чоловіків, жінок і дітей, тероризуючи таким чином населення, згадував трагічні січневі події 1946 р. у с. Завадка-Морохів Сяноцького повіту, дебуло вимордуване усе населення, оскільки не бажало виїжджати до УРСР.

Вельми цікавим виглядає прагнення місцевої інтелігенції регіону, усвідомлюючи свою безпорадність і заручництво ситуації, апелювати до міжнародної спільноти щодо невинного виселення українців-автохтонів. У зв'язку з цим, вважаємо доцільним об'ємне цитування «Відкритого листа українців, які живуть за лінією Керзона під назвою «Всьому цивілізованому світу» написаному у жовтня 1945 р. [12]. Його рядки проливають багато світла на сам процес насильного виселення, а не переселення та пасивний споглядальний характер міжнародної спільноти. На самому початку листа чітко

акцентовано увагу на свідомій національній приналежності мешканців краю «Ми українські жителі етнографічних територій, яка лежить на захід від р. Сян». Із його змісту стає зрозумілим, що адресований лист до найбільш впливових країн, політиків, громадських організацій та інституцій словами: «Звертаємося до представників та урядів Великобританії, США, Франції, Швеції, Швейцарії, Туреччини. Особисто до президента Трумена, прем'єра Етлі, інших міністрів закордонних справ, які розробили і підписали статут ООН, до всіх глав християнських церков та Міжнародного Червоного Хреста і до совісті всього прогресивного культурного людства з відкритим листом про насильства і безправ'я, яке допускає по відношенню до нас армія та органи польського правління, сліпо виконуючи інструкції і розпорядження Москви». Автори наголошують, що «місцеве населення не хотіло і не хоче ні при яких умовах залишити свої землі і свої теперішні села. Офіційно об'явлено що переселення являється добровільним... Однак представники польських і радянських урядів весь час від осені 1944 р. проводили не добровільне переселення, а примусове виселення всепереч усім правовим постановам. Коли не оправдалась широко задумана пропаганда за переселення, тоді представники польського правління і більшовицькі переселенські комісії почали організовувати озброєні банди, які нападали на українські села, грабували, палили, вбивали людей, щоб шляхом терору змусити українців до виїзду. Коли не вдалась спроба виселення українців за допомогою терору, польський уряд у серпні 1945 р. кинув регулярні війська для примусового виселення українців». Дуже важливо, що значна частина місцевого проводу розуміла і усвідомлювала, що «Вся ця маса безправ'я і нечуваних злочинів над нами здійснюється тоді коли на весь світ проголошені свободи президента Рузвельта, статут ООН, коли президент Трумен об'являє початок золотого віку свободи і щастя, а знатні мужі Великобританії завіряють, що будуть стояти на сторожі права і справедливості у всьому світі. До нас українців, які живуть за лінією Керзона, явно порушено не тільки обов'язок накладений статутом ООН, але знищені самі скромні основи християнської моралі». Завершальними акордом листа є очікування реакції світової громадськості «Ми звертаємося з цим відкритим листом до всього культурного світу з глибокою надією». Таким чином, практично втративши надію на добровільне виселення цей лист був своєрідним рупором українців регіону до міжнародної спільноти, в надії що будуть почуті і підтримані.

Про примусовий характер виселення лемків, за яким губиться надумана добровільність засвідчує інформативний звіт з рейду УПА по Криниччині з листопада до грудня 1945 р., де зауважується що «випадки примусового виселення деяких родин є щоденним явищем. Селяни ... бажаючи за всяку ціну остатися на місці, готові виконати все, коби лише вблагати ласки в уряді. Не мало є також, що готові кожної хвилини змінити обряд і національність, ради залишення на своєму старому місці» [13, с. 581].

Водночас радянське керівництво практично не переймалося долею насильно виселених, натомість за звичною метою, декларувала видиме піклування про інші народи. Показовим у цьому відношенні є виступ на засіданні комітету з соціально-гуманітарних питань члена української делегації на І сесії генеральної асамблеї ООН письменника М. Бажана у лютому 1946 р. З його змісту довідуємося, що предметом обговорення стали пропозиції англійської делегації у питаннях про біженців. У самому виступі радянського делегата пролунало: «Перш за все є люди, які й досі на жаль не можуть повернутися на батьківщину», до яких він зачисляв іспанських антифашистів та євреїв... Він заявляє, що треба полегшити долю цих людей» [14, арк. 1]. У заяві радянського делегата доля цинізму просто очевидна, адже згадуючи про усіх хто втратив батьківщину, він звичайно свідомо замовчував про українських виселенців з Польщі та їх складне соціальне становище, про яке переконливо засвідчує масові заяви та петиції до найвищих партійних очільників.

Про жахливі умови суспільної адаптації та й загалом побутування виселених з Польщі в УРСР передають листи від виселенців, які надсилалися ними за кордон в надії, що їх прочитають родичі. Однак вони були перехоплені Міністерством внутрішніх справ УРСР. В одному з таких листів лемко, який проживав у Сталінській (нині Донецька – І.Л.) області повідомляв знайомим у Польщу: «Якщо почуєте, що Вас повинні переселяти, Ви нікого не слухайте, майте свою голову на плечах...» [15, арк. 100]. А. Трохановський вже виселений у Кіровоградську область у листі до родичів в Канаду писав: «Наше життя тут погане . Такого життя як раніше вже не буде... Там ми працювали і знали за що, а тут працюємо і нічого не бачимо на цих колгоспних роботах» [15, арк. 101].

З архівних джерел відомо, що у 1940-х рр. в областях найбільшого скупчення лемківських родин (Тернопільська та Донецька області) перебували радянські уповноважені, які мали спілкуватися з виселеними лемками і вивчати умови їхнього поселення. Один з них Д. Вислоцький повідомляючи про організацію ними зборів згадував: «Біда в тому, що лемки мають в Америці половину свого населення і вони пишуть своїм родичам. Вони думали, що я повертаюся в Америку і надавали мені багато листів для своїх родичів. Якщо пустити ці листи в Америку то це матеріал для фашистської пропаганди» [15, арк. 61].

Благальні наміри лемків бачимо і у кількох віднайдених переважно анонімних листах, які вони давали Д. Вислоцькому з надією, що вони дійдуть до свого адресата. В одному з листів писаному у вересні 1946 р. виселеним із с. Довге Горлицького повіту читаємо: «Дорогі брати лемки в Америці. Хочу вам написати кілька слів про наше життя... Були ми у безвихідному становищі... Приїхали ми у Велику Україну в Кіровоградську область. Розвезли нас по 4-5 сімей у кожний колгосп, щоб народ не сходився один з одним... Коли хтось жалівся, то нас називали поляками і польськими буржуями... Тепер ми вернулися на Галицьку Україну і живемо по людях і просимо хліба. Дорогі

браття-лемки постарайтеся про нас. Щоб нас повернули на свою рідну землю інакше пропаде плем'я лемківське. Не можу вам про все наше життя розказати, тому що дуже важко» [15, арк. 80-81]. Аналогічну тональність віднаходимо в іншому анонімному вже колективному листі переданому у с. Микулино на Тернопільщині від виселених з Лемківщини: «Прохання до вас дорогі брати і сестри, які проживаєте в Америці... подайте нам руку допомоги... Коли ми були в наших Карпатах, то ми вважалися людьми, а тепер вважають нас гірше худоби... Зараз ми ходимо по людях і просимо на хліб. Живемо в голоді і холоді... І якщо ви відмовите у нашому проханні то наше лемківське плем'я на віки загине» [15, арк. 83]. Це ж саме читаємо і у листі лемка Яцевича із с. Веселівка: «У нас був сам Д. Вислоцький (Ваньо Гунянка)... Всі наші лемки просять, щоб ви там постаралися про нас, щоб ми всі повернулись додому» [15, арк. 84-85].

Аналізуючи документи, як і саму стенограму звіту уповноважених розуміємо, що владу цікавили листи проте іншого характеру. Зокрема представник влади Удовиченко цікавився «чи зустрічалися, фотографувалися з виселеними з Польщі, які віддали свою дочку за російського селянина». На його думку важливо щоб саме такі люди писали листи і «тоді кращої контрпропаганди вже бути не може» [15, арк. 64].

У цілому очевидним є, що влада дуже насторожено сприймала будь-які можливості щоб про характер виселення довідалася закордонна делегація. В архівних документах натрапляємо на повідомлення представників влади, що «у квітні 1946 р. у Сяноцький повіт прибули американці з метою перевірки принципу добровільності евакуації. Ми інформували про це Генерального уповноваженого польського правління у справах репатріації пана Вольського для прийняття ним мір, щоб делегація не була неправдиво інформована і своїми діями не перешкоджала евакуації» [15, арк. 99].

Натомість польські адміністративні кола, як довідуємось із аналогічних звітів, лукавили і вдавали, що ніколи не мали наміру зле відноситися до місцевого українського населення, водночас різко підкреслювали різницю між «русинами» і українцями, а останніх називали бандерівцями та відверто заявляли, що всі вони мусять виїхати до «раю» (тобто до УРСР – І.Л.).

У цьому контексті цікаво, що з документів датованих лютим 1946 р. довідуємося про посилення антирадянської пропаганди зі сторони осіб, які поверталися з УРСР назад у Польщу, до того ж повернення набувало масового характеру. Згідно архівних документів житель с. Боднарка Горлицького повіту С. Данило, який раніше був депортований у Харківську область нелегально повернувся до Польщі у рідне село і навіть вступив в ряди УПА та поширював серед населення антирадянську агітацію під час якої зазначав, що «евакуйовано разом зі мною 111 українських сімей не одержали житла, живуть дуже погано» [15, арк. 35]. Джерела також повідомляють про жителя Сяноцького повіту «М. Федака, який у грудні 1944 р. був депортований в Одеську область,

повернувся назад у Горлицький повіт вступив до УПА і активно проводив роботу на зрив евакуації, командував групою бійців з 200 чоловік на території Горлицького повіту, під псевдо “Лис”» [15, арк. 35-36]. Однак практика повернення додому після ознайомлення з радянською дійсністю, нелюдськими умовами поселення, насильницькою колективізацією, була тільки спочатку, коли ті хто прибув в УРСР підробляли документи, записуючись поляками, щоб тільки повернутися додому. Згодом, за допомогою адміністративного ресурсу влада закрила кордон і таким чином унеможливила повернення лемків у рідні села.

Проблема опору насильницькому виселенню одна з найскладніших для дослідників. Споглядаючи на рівень протестної активності лемків очима дослідника він вимальовується нам як не високий. В основному вона була вербальною – на рівні поодиноких протестів. У зв'язку з цим, можемо однозначно стверджувати, що явна регіональна катастрофа серйозного опору через протестні акції не викликала, до того ж як на локальному так і на міжнародному рівні. У світлі викладеного доречними є міркування, що індивід за наслідками радянсько-польських зговорів, як і загалом у радянській системі був поставлений перед дилемою: прийняти нав'язувані згори правила гри в ім'я виживання чи протестувати. Іншого було не дано, тому, що державний терор здебільшого був превентивним, залякуючим і атмосфера страху пронизувала усе суспільство згори донизу.

Водночас пасивна споглядальна позиція світової спільноти щодо подій жорстокого виселення впродовж 1944-1946 рр. дозволила польській владі провести найжорстокішу післявоєнну акцію проти місцевого українства, відому як «Операція Вісла» у квітні-липні 1947 р., яка безпідставно у мирний час мала своїм завданням не тільки переселити рештки українських родин (близько 148 тис. осіб), а затерти сліди їхнього національного образу. Доступні документи вказують, що задум виселення української людності виник осінню 1946 р., а в січні 1947 р. розпочалися інтенсивні приготування до його реалізації. У звіті заступника шефа Генерального штабу Війська польського генерала С. Моссора до міністра Народної оборони Польщі М. Жемеського у лютому 1947 р. повідомлялося: «При розгляді ситуації на терені Краківської округи виявилася проблема українських залишків. Чимало українських одиниць і цілих родин скрилися в лісах... становлячи базу для банд УПА. Позаяк Радянський Союз зараз уже не приймає тих людей, видається кінечним весною провести енергійну акцію переселення тих людей поодинокими родинами в розпорошенні на всіх “одзисканих” землях де швидко асимілюються» [16, с. 2]. З перспективи часу, як і самих документальних рядків стає зрозумілим, що польська влада не приховувала своїх завдань щодо прикорданних українських етнічних теренів та визнавали, що головною метою переселення осадників «Вісли» є їхня швидка асиміляція в нових умовах та докладали усіх зусиль. У зв'язку з цим ставилося завдання, представників інтелігенції розселити окремо,

заборонено спілкуватися українською мовою, збиратися гуртом і навіть уживати слово «українець». Польські спецслужби ретельно слідкували та всіляко перешкоджали будь-яким спробам українського духовництва організувати навколо себе українську громадськість.

Необхідно підкреслити, що і цього разу міжнародна спільнота пасивно повелася щодо означених подій, у зв'язку з чим україномовна періодика закордоном акцентувала на цьому увагу. Ніби слова докору на шпальтах газети «Наше життя» у Мюнхені лунало: «Трагедією, що її переживає наш народ, а зокрема в сучасну хвилину – повинні зацікавитися міжнародні чинники, принаймні ті, що сидять поруч із сьогоднішніми “найдемократичнішими” урядами з-за залізної завіси за одним столом в ООН» [10, с. 4]. Своїм дописом газета намагалася донести до громадськості, що Варшавський уряд проводить виселення 1947 р., порушуючи не тільки засади Атлантичної Хартії, яких Польща зобов'язана дотримуватися як член ООН, але й заперечуючи основні принципи власної конституції.

Нині тематика депортаційних процесів для українців і поляків є неоднозначною, як у трактуванні так і політиці пам'яті. Депортація українців прикордоння є конфліктом історичної пам'яті обох народів: українці хочуть пам'ятати історію, яку поляки воліють забути. Загалом автор робить висновок, що міжнародна спільнота не виправдала надій і сподівань українців, водночас коли останні переживаючи, за висловом проф. М. Литвина «війну після війни» поступово втрачали батьківські землі, де вони були автохтонами.

Список використаних джерел та літератури

1. Кіцак В. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. – Чернівці, 2003.
2. Байкеніч Д. Переселення українців із Польщі до Східних областей УРСР у другій половині 1940-х років. : дис... канд. іст. наук зі спеціальності 07.00.01 – Історія України. – Луганськ, 2013.
3. Боднарчук Ю. Шлях розпачу і надії. Соціально-економічні умови депортації та розселення на Тернопільщині українців із Польщі. – Тернопіль: «Економічна думка ТНЕУ», 2012. – 332 с.
4. Кабачій Р. Вигнані в степи. Депортація українців із Польщі на Південь України в 1944–1946 роках. – К.: Люта справа, 2019. – 624 с.
5. Пронь Т. «Евакуація» – депортація українського населення з території Польщі в Україну відповідно до укладеної угоди між урядами УРСР і ПР 9 вересня 1944 р. // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Історичні науки. – 2009. – Т. 94, Вип. 81. – С. 57-62.
6. Гонтар Т. Адаптація українських переселенців з Польщі у південних областях України у 1944–1946 рр. з позиції історії повсякденності // «Історія повсякденності: теорія та практика»: матеріали Всеукр. наук. конф., Переяслав-Хмельницький, 14-15 трав. 2010 р. / [Упоряд.: Лукашевич О.М., Нагайко Т.Ю.]. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 174-176.
7. Любчик І. Розселення та після воєнні реалії повсякденного життя переселенців із Закарпаття в Івано-Франківській області // Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. – 2015. – № 27. – С. 145-149.

8. Drozd R., Halczak B. Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921-1989 / Українське товариство історичне. – Zielona Góra – Słupsk, 2010. – 208 s.
9. Гальчак Б. Проблеми національної ідентичності лемків в Польщі // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – Вип. 26. – С. 21-28.
10. Більський Е. Трагедія Холмщини і Підляшшя // Наше життя. – 1947. – 28 липня. – Ч. 29. – С. 3-4.
11. «Смерть і знищення на лінії Керзона» // Промінь. – 1948. – 20 жовтня. – № 29. – С. 2.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 4959. – Оп. 1. – Спр. 28.
13. Літопис Української Повстанської Армії. – Т. 33. – Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина (Документи і матеріали) / Ред. П. Потічний та І. Лико. – Торонто – Львів: Вид-во «Літопис УПА», 2001. – 900 с.
14. Державний архів Львівської області. – Ф. 221. – Оп. 2. – Спр. 2084.
15. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2606.
16. Місило Є. Акція «Вісла» // Лемківщина. – 1992. – № 3. – С. 2.

References

1. Kitsak, V. (2003) *Deportatsiya ukrayintsv z Pol'shchi v URSS u 1944-1946 rr. ta yikh sotsial'no-ekonomichna adaptatsiya* [Deportation of Ukrainians from Poland to the USSR in 1944-1946 and their socio-economic adaptation]. Avtoref. dys. na zdobuttya nauk. stupenya kand. ist. nauk. Chernivtsi. [In Ukrainian].
2. Baykyenich, D. (2013) *Pereselelnya ukrayintsv iz Pol'shchi do Skhidnykh oblastey URSS u druhiy polovyni 1940-kh rokiv* [Resettlement of Ukrainians from Poland to the Eastern regions of the USSR in the second half of the 1940s]. Dys... kand. ist. nauk zi spetsial'nosti 07.00.01 – Istoriya Ukrayiny. Luhans'k. [In Ukrainian].
3. Bodnarchuk, Yu. (2012) *Shlyakh rozpachu i nadiyi. Sotsial'no-ekonomichni umovy deportatsiyi ta rozselelnya na Ternopil'shchyni ukrayintsv iz Pol'shchi* [The path of despair and hope. Socio-economic conditions of deportation and resettlement of Ukrainians from Poland in Ternopil region]. Ternopil': "Ekonomichna dumka TNEU". [In Ukrainian].
4. Kabachiy, R. (2019) *Vyhnani v stepy. Deportatsiya ukrayintsv iz Pol'shchi na Pivden' Ukrayiny v 1944-1946 rokakh* [Exiled to the steppes. Deportation of Ukrainians from Poland to the South of Ukraine in 1944-1946]. Kyiv: Lyuta sprava. [In Ukrainian].
5. Pron', T. (2009) "Evakuatsiya" – deportatsiya ukrayins'koho naselennya z terytoriyi Pol'shchi v Ukrayinu vidpovidno do ukladenoyi uhody mizh uryadamy URSS i PR 9 veresnya 1944 r. ["Evacuation" – the deportation of the Ukrainian population from Poland to Ukraine in accordance with the agreement between the governments of the USSR and the PR on September 9, 1944]. *Naukovi pratsi Chornomors'koho derzhavnoho universytetu im. Petra Mohyly kompleksu "Kyievo-Mohylans'ka akademiya". Ser.: Istorychni nauky* [Scientific Proceedings of the Black Sea State University. Petro Mohyla of the Kyiv-Mohyla Academy complex. Ser.: Historical Sciences], 94, (81), 57-62. [In Ukrainian].
6. Hontar, T. (2010) *Adaptatsiya ukrayins'kykh pereselentsiv z Pol'shchi u pivdennykh oblastyakh Ukrayiny u 1944-1946 rr. z pozytsiyi istoriyi povsyakdennosti* [Adaptation of Ukrainian immigrants from Poland in the southern regions of Ukraine in 1944-1946 from the standpoint of the history of everyday life]. In Lukashevych, O.M. & Nahayko, T.Yu. (eds.). "Istoriya povsyakdennosti: teoriya ta praktyka": *materialy Vseukr. nauk. konf., Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy, 14-15 trav. 2010 r.* ["History of everyday life: theory and practice": materials All-Ukrainian. Science. conf., Pereyaslav-Khmelnitsky, May 14-15. 2010]. (pp. 174-176). Pereyaslav-Khmel'nyts'kyy. [In Ukrainian].
7. Lyubchuk, I. (2015) *Rozselelnya ta pislya voyenni realiyyi povsyakdennoho zhyttya pereselentsiv iz Zakerzonnya v Ivano-Frankivs'kiy oblasti* [Resettlement and post-war realities of everyday life

- of migrants from Zakerzon in Ivano-Frankivsk region]. *Halychyna. Naukovyy i kul'turno-prosvitniy kraveznavchyy chasopys* [Galicia. Scientific and cultural-educational local lore journal], 27. 145-149. [In Ukrainian].
8. Drozd, R. & Halczak, B. (2010) *Dzieje ukraińców w Polsce w latach 1921-1989 / Ukraińskie towarzystwo historyczne*. Zielona Góra – Słupsk. [In Polish].
 9. Hal'chak, B. (2008) Problemy natsional'noyi identychnosti lemki v Pol'shchi [Problems of Lemko national identity in Poland]. *Etnichna istoriya narodiv Yevropy* [Ethnic history of the peoples of Europe], 26, 21-28. [In Ukrainian].
 10. Bil's'kyy, E. (1947) Trahediya Kholmshchyny i Pidlyashshya [The tragedy of Kholm and Podlasie]. *Nashe zhyttya* [Our life], 29, 3-4. [In Ukrainian].
 11. "Smert' i znyshchennya na liniyi Kerzona" ["Death and destruction on the Curzon line"]. (1948, 20 zhovtnya). *Promin'* [Ray], 29, 2. [In Ukrainian].
 12. Tsentral'nyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnya Ukrayiny [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. – F. 4959. – Op. 1. – Spr. 28. [In Ukrainian].
 13. Potichnyy, P. & Lyko, I. (eds.) (2001) *Litopys Ukrayins'koyi Povstans'koyi Armiyi. T. 33. Taktychnyy vidtynok UPA 26-yy "Lemko": Lemkivshchyna i Peremyshchyna (Dokumenty i materialy)* [Chronicle of the Ukrainian Insurgent Army. Vol. 33. Tactical section of the UPA 26th "Lemko": Lemko and Peremyshl (Documents and materials)]. Toronto – L'viv: Vyd-vo "Litopys UPA". [In Ukrainian].
 14. Derzhavnyy arkhiv L'vivs'koyi oblasti. F. 221. Op. 2. Spr. 2084. [In Ukrainian].
 15. TSDAHO Ukrayiny [State Archives of Lviv Region]. F. 1. Op. 23. Spr. 2606. [In Ukrainian].
 16. Misylo, Ye. (1992) Aktsiya "Visla" [Action "Vistula"]. *Lemkivshchyna* [Lemkivshchyna], 3, 2. [In Ukrainian].

Любчик И.Д. Депортация украинцев с этнических территорий в Польшу и созерцательность международного сообщества в 1944-1946 гг.

В статье автор делает попытку рассмотреть характер созерцательности международного сообщества по депортационным процессами украинцев с территории этнических земель в Польшу в течение 1944-1946 гг. Реализацию задачи автор выполняет через архивную документалистику, что в определенной мере оправдывает объемные цитирования. Сегодня тематика послевоенного переселения для украинцев и поляков является неоднозначной, как в трактовке так и политике памяти. Депортация с украинский приграничья является конфликтом исторической памяти обоих народов: украинцы хотят помнить историю, которую поляки предпочитают забыть. Об ужасных условиях общественной адаптации выселенных из Польши в СССР узнаем из эпистолярия выселенных, который направлялся ними за границу в надежде, что письма прочитают родственники. Однако они были перехвачены Министерством внутренних дел СССР. В этом ключе сознательная часть местной интеллигенции региона осознавала пассивную позицию международного политикума и общественности относительно неоправданного выселения украинцев-автохтонов, но искренне стремилась и ожидала ее помощи. Об этом убедительно свидетельствует анализ Открытого письма украинцев, живущих за линией Керзона под названием «Всемирному цивилизованному миру» написанного в октябре 1945 г. Потеряв надежду на добровольное выселение это письмо было своеобразным рупором украинцев региона к международному сообществу, в ожидании, что будут услышаны и поддержаны. Автор делает вывод, что международное сообщество не оправдало надежд украинцев, оказавшихся в «войне после войны» потеряв родительские земли, где они были автохтонами.

Депортация 1944-1946 гг., местного населения из Лемковщины, стала трагическим этнополитическим экспериментом СССР и Польши, который приходилось пережить лемкам в новейшее время.

Ключевые слова: Закерзонье, депортация, международное сообщество, лемки, адаптация, украинцы-автохтоны.

Liubchuk I. Deportation of Ukrainians from Ethnic Areas in Poland and Contemplation of the International Community in 1944-1946.

In the article, the author attempts to consider the nature of contemplation of the international community on the deportation of Ukrainians from ethnic lands in Poland during 1944-1946. The author implements this task through archival documentation, which to some extent justifies extensive quotations. Today, the subject of post-war resettlement for Ukrainians and Poles is ambiguous, both in interpretation and in the politics of memory. The deportation of Ukrainians of the borderlands is a conflict of the historical memory of both peoples: Ukrainians want to remember the history which Poles prefer to forget. We learn about the terrible conditions of social adaptation of Polish deportees in the USSR from the epistolary of deportees, which they had been sending abroad in hope that relatives would read the letters. However, the Ministry of Internal Affairs of the USSR had been intercepting those letters. In this sense, a conscious part of the local intelligentsia of the region was aware of the passive position of international politicians and the public on the unjustified eviction of autochthonous Ukrainians, but sincerely sought and expected its help. The analysis of The Open Letter of Ukrainians living behind the Curzon line entitled "To the whole civilized world" written in October 1945 convincingly evidences it. Losing hope of voluntary eviction, this letter was a kind of mouthpiece of Ukrainians in the region to the international community, hoping to be heard and supported. The author concludes that the international community did not live up to the hopes and expectations of Ukrainians who found themselves in a "war after war" and gradually lost their native lands, where they were indigenous.

The deportation of 1944-1946, the local population from Lemkovschina, became a tragic ethnopolitical experiment of the USSR and Poland, which Lemkos had to survive in modern times.

Keywords: *Zakerzonnia, deportation, the international community, Lemkos, adaptation, autochthonous Ukrainians.*

УДК 94:327+323(44)«1946/1958»
<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-10>

Мітрофанова О.О.

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОВНІШНЬОЇ ТА ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ФРАНЦІЇ (1946-1958 рр.)

Стаття присвячена дослідженню еволюції зовнішньої та внутрішньої політики Франції у повоєнний період. Вивчаються позиції лідерів провідних держав під час Ялтинської конференції та її наслідки для Франції. Досліджується загальна ситуація у Франції у післявоєнний час та боротьба різних політичних сил. Розкрито участь Франції у заснуванні ООН, отриманні статусу постійного члена Ради безпеки ООН та права вето. Виокремлюється концепція військової політики генерала Ш. де Голля, яка була послідовною доктриною та вже сформувалася в 1949-1955 рр. Аналізується Дюнkersька французько-британська угода про союз і взаємодопомогу від 4 березня 1947 р. Розглянуто чинник американської присутності у Франції та політика допомоги США Франції. Проаналізовано підходи французьких політиків щодо підписання Північноатлантичної угоди. Досліджено розпад французької колоніальної імперії та концентрація її зовнішньополітичної стратегії на розбудові суто європейських структур.

Доведено, що потенціал Франції, незважаючи на її складне післявоєнне соціально-економічне становище, спонукав союзників до врахування її позиції на світовому просторі. Втім, з іншого боку, залежність Франції від допомоги, зокрема, плану Маршалла, робила неможливим відсторонення Франції від участі у геополітичному протистоянні, яке дало початок «холодній війні» та схияло її визначитись з вибором. Підсумовано, що феномен швидкого відновлення потенціалу Франції після Другої світової війни, успішне поширення «голізму» є вельми показовими прикладами суттєвого успіху французької дипломатії та ролі особистості в історії, яка здатна досягати неочікуваних результатів. Хоча у ХХ ст. поступово відбувався занепад престижу французької мови як мови дипломатії, маневрування Франції за умов становлення біполярного світу надали цій країні особливо унікальне місце у світовій політиці.

Ключові слова: Франція, Ш. де Голль, Четверта Республіка, Ялтинська конференція, НАТО.

Французька система демонструє досить гнучку здатність до маневрування, навіть за несприятливих обставин. Феномен швидкого відновлення потенціалу Франції після Другої світової війни, успішне поширення «голізму» є вельми показовими прикладами.

Дослідженню зовнішньополітичної стратегії Франції на початку «холодної війни» присвячені праці різних науковців. Зокрема, виокремимо праці французького фахівця Фредеріка Бозо, який спеціалізується саме на дослідженні Франції часів «холодної війни». Професор новітньої історії університету Париж-VII, Анні Лакруа-Різ вивчає особливості взаємодії Ш. де Голля з політиками західного табору. Андре Ешет аналізує доктрину Ш. де Голля. Російський політолог О. Сидоров досліджує вплив особистого чинника французьких президентів на історію Франції. Польський фахівець С. Паржимес вивчає різноманітні аспекти зовнішньої політики та історії

Франції ХХ ст. Серед вітчизняних дослідників О. Лозовицький дослідив різні аспекти історії та політики Франції.

Метою статті є дослідження позиціонування Франції на початку «холодної війни» та її зовнішньополітичної та внутрішньополітичної стратегії з огляду на формування біполярного ладу.

Актуальність зумовлена тим, що на сучасному етапі за умов загострення криз у світовій політиці та російської агресії для України є нагальним вивчення досвіду країн, які за важких умов провадили власну самостійну політику, та досвіду представників закордонної еліти, які турбувалися не про власне збагачення, а про майбутнє Батьківщини, і яким це вдалося втілити на практиці та назавжди вписати своє ім'я в історію.

4-11 лютого 1945 р. в Ялті відбулася конференція за участі Й. Сталіна, У. Черчілля, Ф.Д. Рузвельта. Ш. де Голль не був запрошеним на конференцію. Історики висувають різноманітні пояснення цьому факту. Зокрема, почесний професор університету Париж I Пантеон-Сорбонна Роберт Франк вважає, що Рузвельт перебував під впливом французів, які жили тоді у США. На той період Франція не мала такої ж потуги як СРСР, США та Велика Британія. У сприйнятті американського президента Ш. де Голль прагнув відігравати роль Жанни д'Арк для збільшення ролі та ваги Франції, а на думку американських істориків, він був певним авторитарним диктатором для Ф.Д. Рузвельта [1].

Професор новітньої історії університету Париж-VII, Анні Лакруа-Різ вважає, що ворожнеча між Ф.Д. Рузвельтом і Ш. де Голлем витлумачується американською дипломатичною стратегією: США планували нав'язати Франції, як і переможеним у майбутньому країнам, статус протекторату, який скасував би весь суверенітет [1].

Водночас Франція отримала підтримку Великої Британії. Зокрема, напередодні Ялти державний секретар Едвард Рейлі Штетлініус написав, що у наших (британських) інтересах допомогти Франції відновити колишню позицію у справах світу ... і наш уряд, безсумнівно, отримає більше від ставлення до Франції, враховуючи її потенційну потугу і вплив, а не її сучасний розклад сил [1].

У. Черчілль, якого безсумнівно непокоїла перспектива опинитися в Європі на самоті проти СРСР, рішуче відстоював інтереси Франції разом зі своїм міністром закордонних справ Е. Іденом.

Цікавою є характеристика Ялтинської конференції Р. Арона, яка є, згідно нього, для французів «міфом первісного гріха» через те, що конференція освячує поділ Європи і залишення Східної Європи Радянському Союзові. Цей «міф про Ялту» впливає з підходу генерала Ш. де Голля, який образився, що Францію не запросили на конференцію, він турбувався про майбутній вплив Франції в Європі та світі. Цей підхід зустрічається, зокрема, у книзі А. Конте «Ялта або спільний світ», опублікованій у 1964 р. [2].

Втім, незважаючи на відсутність Ш. де Голля, Франція отримала в Ялті все, на що вона могла сподіватися: статус постійного члена майбутньої Ради безпеки ООН, окупаційну зону в Німеччині, місце в Об'єднаній контрольній раді Німеччини.

З 25 квітня по 26 червня 1945 р. у Сан-Франциско відбулася міжнародна конференція із заснування Організації Об'єднаних Націй. Франція зайняла ризиковану для свого статусу позицію, відмовившись бути запрошуючою стороною. Таким чином, чотири країни: Велика Британія, Китай, СРСР та США запрошували інші країни на захід. У конференції брали участь 50 країн. Втім, французька делегація виявилася однією з найактивніших, зокрема й у пропозиції поправок.

Участь Франції у заснуванні ООН, отриманні статусу постійного члена Ради безпеки ООН та права вето було суттєвою складовою зовнішньополітичної стратегії Франції.

Для післявоєнної Франції на порядку денному стояла нагальність повернення статусу великої держави. Отже, для Ш. де Голля це було першочерговим завданням. Неабияку значущість для представників Франції мало обстоювання статусу французької мови як робочої мови ООН. Французька мова – традиційна мова дипломатичного спілкування, почала втрачати свій престиж ще 1940 р. разом із блискавичним захопленням Франції гітлерівською Німеччиною. Для англо-саксонського світу використання англійської мови як єдиної мови майбутньої ООН було цілком прийнятним варіантом. У цьому питанні Франція знайшла підтримку СРСР, Канади, Чилі, Венесуели та Перу. СРСР запропонував 5 офіційних мов ООН. Французька отримала статус робочої мови.

26 червня 1945 р. було підписано Устав ООН, що знаменувало кінець конференції у Сан-Франциско. Тимчасовий уряд Франції на чолі з Ш. де Голлем та міністром закордонних справ Ж. Бідо ратифікував Устав.

Згідно аналізу французького науковця А. Гроссера, у цілому підсумок був сприятливим для Франції: через п'ять років після розгрому, через рік після звільнення, Франція стала однією з п'яти великих держав з правом вето в ООН [3, с. 62].

Франція є країною Західної Європи, колискою демократії, отже, на початку «холодної війни» між Заходом та Сходом вибір Франції обумовлювався й її історичною належністю до Заходу, ця країна була а-пріорі західною потугою. До того ж, у 1945-1946 рр. усвідомлення радянської загрози поряд із небезпекою гіпотетичного відродження німецької загрози з'являється у французьких політичних колах та в оточенні Ш. де Голля.

У 1944-1946 рр. у Франції триває Тимчасовий режим до прийняття нової конституції. Новий коаліційний Тимчасовий уряд було утворено 9 вересня 1944 р. Ш. де Голлем, який і мав значну владу.

20 січня 1946 р. Ш. де Голль подав у відставку через те, що не погоджувався на пропозицію соціалістів скоротити на 20% військові витрати. Головою уряду став соціаліст Ф. Гуен. У 1947 р. Ш. де Голль створив політичну партію «Об'єднання французького народу» та керував нею.

Четверта Республіка у Франції протривала з 1946 по 1958 рр. У 1946 р. проект Конституції було опрацьовано комісією Установчих зборів, та він обговорювався кілька місяців. Зрештою, 13 жовтня 1946 р. Конституцію було схвалено на референдумі.

Встановлювався парламентський режим, де двопалатний парламент, який складався з Національних зборів та Ради республіки, мав законодавчу владу. Комуни та департаменти обирали верхню палату – Раду республіки, яка рекомендувала поправки до законопроектів. Нижня палата – Національні збори, мала законодавчу владу. Всезагальні прямі вибори обирали Національні збори, які мали право затверджувати бюджет, оголошувати війну, заключати мир, висловлювати довіру та недовіру урядові.

Дві палати парламенту обирали президента, який мав переважно представницький статус. Призначення ним міністрів було можливим за умови попереднього схвалення Національними зборами. Втім, президент був головнокомандувачем армії та головував у Вищій Раді національної оборони.

У першій статті Конституції Францію було оголошено «неподільною, світською, демократичною та соціальною республікою». Виборчі права надавалися повнолітнім громадянам Франції обох статей. Права людини, закріплені у Декларації прав людини та громадянина 1789 р., підтверджувалися у Конституції 1946 р. До того ж, фіксувалися права на страйки та створення профспілок, рівноправність чоловіків та жінок. Гарантувалися певні права, такі як право на безкоштовну світську освіту, працю, матеріальне забезпечення, відпочинок. Різноманітні форми дискримінації було заборонено.

Серед основних політичних діячів Четвертої Республіки виокремлюються президенти Венсан Оріоль (1947-1954 рр.), Рене Коті (1954-1959 рр.), прем'єр-міністри Рене Плевен, Гі Молле, Антуан Піне, Робер Шуман.

Жорж-Огюстен Бідо, який отримав керівництво зовнішньою політикою у складі Тимчасового уряду Ш. де Голля з серпня 1944 р., також був прем'єр-міністром Франції з 23 червня по 28 листопада 1946 р. Маючи пріоритетом обстоювання національної незалежності він намагався провадити політику рівноваги відносно Заходу та Сходу. Втім, це ставало все більш та більш складним з огляду на посилення радянсько-американського суперництва. Партії коаліції уряду Франції хотіли забезпечити незмінність зовнішньої політики, проте постали перед проблемою розходжень щодо основних викликів зовнішньої політики, серед яких: відносини з СРСР, питання Німеччини, відносини з англо-саксонським світом.

Події у Франції у 1947 р. відбулися на тлі радикалізації міжнародної ситуації та початку справжньої «холодної війни». 1947 р. був одним з найважчих років у

новітній історії Франції. Деякі історики називають його «жахливим роком»; чи «роком усіх небезпек». Війна тільки що закінчилася, залишивши країну частково зруйнованою. Виробництво скорочувалося, грошей було мало. За один рік роздрібні ціни подвоїлися. Для того, щоб продовжувати працювати, державні підприємства значно збільшили свої ставки. Країна жила тільки за рахунок купівлі зернових і вугілля в США, використовуючи свої останні грошові резерви. Дефіцит торгового балансу подвоївся з 1945 по 1947 рр.

16 січня 1947 р. соціаліст Вінсент Оріоль був обраний Президентом Республіки. На початку 1947 р. політична система Франції базувалася на розподілі влади між трьома партіями: соціалістичною СФІО (SFIO, скорочення від франц. Section Française de l'Internationale Ouvrière — Французька секція робочого Інтернаціоналу), християнською МРП (скорочення від франц. Le Mouvement républicain populaire — Республіканський Народний Рух) та Комуністичною партією, які брали участь у владі.

Втім, у трипартійній системі виникли проблеми через різні погляди на зовнішньополітичну стратегію Франції. Прем'єр-міністр Поль Рамадє переконував уряд погодитися на план Маршалла, висував підтримку «доктрині Трумена», але міністри-комуністи були проти цього курсу. До того ж, різні погляди на вирішення соціально-економічних проблем поглибили протистояння.

Врешті, декрет усунув з уряду міністрів-комуністів, а парламент підтримав це більшістю. Конфлікт загострився. Віце-прем'єр уряду Четвертої республіки комуніст Моріс Торез оголосив, що на часі створення демократичного уряду, з провідною роллю робітничого класу.

У результаті страйки вибухнули в усій Франції, а економічна та соціальна ситуація ще більше погіршилася, розповсюджувалося насилля. Були атаковані телефонні станції на Монмартрі і Маркадеті в Парижі, а також у Безьє.

Каталізатором виступають певні історичні події 1947 р., які посилили наявні тенденції розподілу та протистояння Заходу та Сходу. 12 березня 1947 р. була оприлюднена президентом США Г. Труменом доктрина, спрямована на «стримування» СРСР у світі. У її розробці взяли участь Д. Кеннан, А. Даллес, Л. Хендерсон, Д. Ачесон. Доктрина допомоги країнам, яким загрожував комунізм з погляду Заходу, підтримка антикомуністичних режимів цілком вписувалася у логіку зринаючої «холодної війни». 10 березня – 24 квітня 1947 р. у Москві відбулася четверта сесія Ради міністрів закордонних справ. Представники Франції відчували погіршення відносин Заходу зі Сходом та його наслідки для Франції. Конференція була провальною. Французи відчували відсутність радянської підтримки у своїх вимогах щодо Саару. Отже, це підштовхувало Францію до взаємодії з англо-саксонськими союзниками у вирішенні німецького питання.

4 березня 1947 р. у Дюнкерку було підписано французько-британську угоду про союз і взаємодопомогу. Метою було опрацювання в рамках колективної

безпеки, на основі Статуту Організації Об'єднаних Націй, взаємних і спеціальних гарантій для запобігання відродженню небезпеки Німеччини за умови її можливого об'єднання під егідою СРСР. На момент підписання Договору міністри закордонних справ Франції та Великої Британії висловили бажання, щоб ця гарантія була затверджена шляхом укладання чотиристоронньої угоди з умовами і способами роззброєння і демілітаризації Німеччини [4]. Пакт вступив в дію 8 вересня 1947 р.

Втім, є підходи, згідно яких головною турботою країн Заходу була радянська загроза, а ця угода показала занепокоєння керманців Заходу небезпекою зі Сходу.

Французький дослідник Ф. Бозо зазначив, що більш, ніж «західний вибір» еволюція зовнішньої та внутрішньої політики Франції протягом 1947 р. показує усвідомлення невідворотного характеру протистояння блоків та неможливість для Франції уникнути цієї нової геополітичної реальності [5, с. 24].

Аналізуючи вибір Францією табору у «холодній війні» необхідно мати на увазі вплив США на Францію через певні обставини, серед яких неабияку значущість відіграла економічна ситуація в останній.

У післявоєнні роки важливим був чинник американської присутності у Франції та політика допомоги США Франції. Зокрема, більш ніж 2 млн. американських солдат знаходилися на території Франції до закінчення війни, деякі з них були там до середини 1947 р. США надавали Франції довготермінові позики. Голова Тимчасового уряду Французької Республіки Леон Блюм під час перемовин у Вашингтоні наголошував: «необхідно, щоб ви зрозуміли, що, якщо Франція не отримає фінансової та матеріальної допомоги від США, то вона внаслідок матеріального зубожіння та відчуваючи повну відсутність моральної підтримки опиниться у такому стані, відносно еволюції якого неможливо висловити втішні розумні прогнози» [6, с. 149].

Робер Шуман від Франції підписав Північноатлантичну угоду 4 квітня 1949 р. у Вашингтоні. Таким чином розпочалася історія Франції в якості члена НАТО, який згодом став провадити «особливу» політику щодо НАТО, яку пересічні громадяни не зовсім розуміли; і до теперішнього часу деякі французи не в змозі відповісти на запитання: чи є Франція членом НАТО. На початковому етапі становлення Північноатлантичного альянсу певні французькі політики мали значні очікування зиску для Франції від членства у блоці. Наприклад, секретар виконавчої комісії партії радикалів Жан Кутар оголосив під час доповіді у листопаді 1949 р. на з'їзді партії у Тулузі: «Я стверджую, що цей пакт захищає не тільки Францію, він захищає також нашу Північну Африку!» [7, с. 175].

На тому ж заході партії радикалів доповідач з питання національної оборони Лоран-Ейнак підкреслював: «Чи можна уявити таку країну, як наша, автономною у військовому відношенні? Це неможливо економічно. Самостійні військово-повітряні сили потребують атомних бомб, ми їх не маємо! Звідси

впливає, що наші власні засоби повинні бути доповненими у рамках Брюссельської угоди та Атлантичного пакту технічною допомогою, без якої немислимою є військова коаліція» [7, с. 175]. Втім, згодом перебіг подій показав, що саме Франція є цілком здатною опанувати повний ядерний цикл та посісти місце третьої ядерної потуги світу.

Варто зазначити, що окремих політиків непокоїла гіпотетична можливість міжнародної напруги через підписання угоди Північноатлантичного альянсу. Зокрема, депутат МРП Буле заявив, що «система союзів вже призвела до двох війн. Я побоююсь, що ця угода знов призведе до нової війни. Атлантична угода вводить нас у замкнуте коло озброєного миру і знов викликає гонку озброєння... Якщо Атлантичну угоду буде ратифіковано, то знов поглибитися міжнародне напруження. І навпаки, якщо Франція відмовиться підписати її, народ зітхне з полегшенням та звільниться від занепокоєння» [7, с. 177]. Згідно оцінки вітчизняного дослідника О. Лозовицького Франція, вступивши до атлантичної спільноти, на тривалий час відмовилася від незалежного зовнішньополітичного курсу, йдучи у фарватері глобальної політики США. Ця орієнтація була зумовлена потребами повоєнної Франції в економічній підтримці та координації відносно протидії національно-визвольним рухам. О. Лозовицький вважає, що це призвело до втрати зовнішньополітичної самобутності, а згодом – до розміщення американських військ на території Франції. В період «холодної війни» подібні заходи містили військову небезпеку й значно погіршували взаємини з Радянським Союзом. Цьому також сприяла і беззастережна підтримка Францією нової республіканської адміністрації США на чолі з Д. Ейзенхауером, що взяла курс на створення блоків [8].

У Франції розроблялися плани створення європейських оборонних структур. Зокрема, прем'єр-міністр Рене Плевен 24 жовтня 1950 р., виступаючи перед парламентом Франції, запропонував план «європейської армії», у розробці якого взяв участь Жан Моне. Передбачалося, що невеликі національні підрозділи будуть об'єднуватися у великі змішані формування. Політичні інститути об'єднаної Європи будуть пов'язаними з європейською армією. Р. Плевен запланував створення Європейського оборонного співтовариства з об'єднаними збройними силами Франції, ФРН, Італії, Бельгії, Нідерландів та Люксембургу, з Радою міністрів, Асамблеєю та міністром оборони. Втім, Велика Британія піддала проект критиці [9].

Важливим для розуміння зовнішньополітичної стратегії Франції часів «холодної війни» є аналіз позиції Ш. де Голля, яка формувалася, між іншим, і в ті роки, коли він не був при владі.

Концепція військової політики генерала Ш. де Голля була послідовною доктриною, яка вже сформувалася в 1949-1955 рр. Ш. де Голль у 1951 р. представив свою політичну та військову концепції, якими він буде керуватися, отримавши владу. Однією з причин промов генерала було його бажання запобігти небезпеці американського військового усунення з Європи.

Згідно Ш. де Голля США були єдиною потугою, здатною захищати Європу, але європейські союзники повинні були зберігати свою незалежність і її основоположний елемент – національну оборону, втім беручи на себе відповідальність за спільну оборону. На його думку, ці принципи потрібно було застосувати до Атлантичного альянсу, тобто для захисту Європи потрібно було організуватися на основі національних держав, а не створювати армію без громадянства, тобто таку собі модель військового Вавилону.

Наріжним каменем була ідея, що Франція знову повинна стати першою військовою силою в Європі; було засуджено проєкт «Європейського оборонного співтовариства», який передбачав створення європейської армії під наднаціональним командуванням, армії, що підпорядковувалася вищому командуванню Альянсу. Те, чого генерал не сприймав у проєктах Європейського оборонного співтовариства, була роль, надана вищому командуванню НАТО, тобто, насправді, США. Отже, основні концепції генерала Ш. де Голля про національну оборону, стратегічне становище Франції та Європейське оборонне співтовариство були викладені в його промовах у 1951 р. [10].

Генерал Ш. де Голль у своїх геополітичних концепціях вважав за доцільне та корисне становлення Європи як окремої потуги. В умовах становлення біполярного ладу він прагнув до певного об'єднання європейських країн та їхньої незалежної позиції. Свідченням цього є його висловлювання, зокрема: «Підвести до політичного, економічного та стратегічного союзу держави, розташовані вздовж Рейну, біля Альп та Піренеїв. Перетворити цю організацію в одну з трьох світових потуг, та, якщо це колись знадобиться, в арбітра між двома таборами – радянським та англо-саксонським. Усе, що я робив та про що говорив з 1940 року, мало на меті підготувати втілення цього плану. Зараз, коли Франція знов стала на ноги, я повинен був постаратися втілити його в життя» [6, с. 143].

Специфікою поглядів Ш. де Голля було те, що він вважав, що Франція має стати керманічем табору західноєвропейських країн. Він наполягав на союзі з Англією та зробив нарис майбутнього економічного об'єднання. Згідно нього «Західна Європа має всі необхідні засоби, достатні для створення спільного економічного цілого. Голландія, Бельгія, Італія, Іберійський півострів, а також інші країни мають тенденцію до економічної та культурної співпраці з Францією та Англією» [6, с. 143].

Російський незалежний військовий політолог О. Сидоров вважає, що Франція після Другої світової війни намагалася не лише брати участь в інтеграції, а й визначати її спрямованість та ставити на службу національним інтересам. А метою найбільш поважних президентів Франції Ш. де Голля та Ф. Міттерана, які мали глобальний погляд на політику, було перетворення європейського угруповання на «трамплін» для посилення впливу Франції. Обидва в різних історичних умовах та з різними результатами спиралися на

французько-німецьку вісь. Отже, згідно О. Сидорова для післявоєнного керівництва Франції визначальним став європоцентричний підхід, який мав адаптивний характер. Серед об'єктивних характеристик цього підходу була зміна зовнішніх та внутрішніх умов, трансформація старих та формулювання нових цілей політики. А серед суб'єктивних – залежність від характеристик влади, тобто від лідера. О. Сидоров вважає, що спадкоємність зовнішньої політики Франції у європейських справах, переважання інтеграційних тенденцій пояснювалося особистими проєвропейськими установками Ж. Бідо та Р. Шумана, які у 1946-1954 рр. керували зовнішньою політикою Франції [11, с. 115-116].

9 травня 1950 р. вважається важливою датою для розбудови об'єднаної Європи. Міністр закордонних справ Франції Р. Шуман висунув ідею створення спільного ринку вугільної і сталеливарної продукції Франції, ФРН та інших західноєвропейських країн. На порядку денному тоді стояла нагальність унеможливлення у майбутньому війн Франції з Німеччиною та досягнення стійкого миру між цими державами.

Меморандум Ж. Моне, генерального комісара Франції з питань планування був направлений 3 травня 1950 р. міністру закордонних справ Р. Шуману, цей документ став основою Декларації Шумана.

Окремими складовими були ідеї створення об'єднаної федеративної Європи заради розбудови миру. Ж. Моне наголошував, що варто послідовно створити між європейцями широкі зони спільних інтересів, які керуються за допомогою демократичних інститутів.

Економіка повинна була стати основою проєкту. Саме через розвиток економіки покращився б рівень життя населення європейських країн, що відповідало б національним інтересам держав. Для Франції було дуже важливим збереження національного суверенітету у царині національної безпеки, оборони, зовнішньої політики.

Передбачалося, що інтеграція у сфері економіки стала б осердям розбудови спільного європейського проєкту та пройшла б через певні стадії розвитку: зона вільної торгівлі; митний союз; спільний ринок; єдиний внутрішній ринок; економічний та валютний союз; політичний союз.

Для втілення проєктів необхідно було створити наддержавні, наднаціональні органи влади, які б діяли в інтересах усієї об'єднаної Європи, а не лише окремих її компонентів. Безперечно, на майбутнє поставало питання передачі традиційних прав наднаціональним структурам, які мали б функції публічної влади: законодавчої, виконавчої, судової. Безумовно, це могло б сприйматися як певна загроза національному суверенітету та ставити питання: в яких саме сферах національні держави будуть готовими передати повноваження у спільні інститути, а в яких – ні; а окремі політичні діячі мали б свої погляди з цього приводу.

Для втілення проекту в життя необхідно було розробити правову основу об'єднання, отже, створити систему європейського права та спільних інститутів, які провадили б політику у сфері європейської інтеграції та ухвалювали б рішення, які б виконувалися державами-членами об'єднання [12].

18 квітня 1951 р. Франція, ФРН, Італія, Бельгія, Нідерланди, Люксембург підписали Договір про створення Європейського співтовариства вугілля і сталі, який містив преамбулу та сто статей. Після ратифікації всіма парламентами 26 липня 1952 р. договір вступив у силу.

Стаття перша цього Договору створювала Європейське співтовариство вугілля і сталі на основі «спільного ринку, спільних цілей та спільних інституцій». Договір було укладено на 50 років, тобто до 2002 р., це рік, який знаменував собою закінчення дії Договору та початок Європейського Союзу.

Допоки у світі формувалася біполярний лад та «холодна війна», на зовнішньополітичне позиціонування Франції впливав суттєвий чинник, а саме: колоніальна війна у В'єтнамі. Хоча генерал Ш. де Голль наголошував на потребі становлення Європи як третього незалежного центру сили, втім Франція отримувала значну допомогу США.

З другої половини XIX ст. В'єтнам перебував у складі колоніальної імперії Франції. 2 вересня 1945 р. відбулося проголошення незалежної Демократичної Республіки В'єтнам. У грудні 1946 р. Франція розпочала війну у В'єтнамі. За чотири роки – з 1950 по 1954 рр. Франція отримала військову допомогу від США на 3 млрд. дол. Тобто США фактично сплачували переважну більшість коштів на війну, за умов, коли у самій Франції війна проти В'єтнама була непопулярною. Поразки французів у битві при Дьєнб'єнфу 13 березня – 7 травня 1954 р. призвели до капітуляції Франції та підписання 21 липня 1954 р. Женевських угод. В'єтнам підлягав тимчасовому розподілу на дві частини по 17-й паралелі. В'єтнамська народна армія перегрупувалася на північ, а на півдні розміщувалися сили Французького Союзу.

Необхідно звернути увагу на наявність антиамериканських настроїв у Франції. Розглянемо підходи відомого польського дослідника Франції С. Паржимеса, який серед причин французького антиамериканізму виокремлює деякі історичні події, які передували «холодній війні» та мали місце під час «холодної війни». Зокрема, він наголошує, що Франція вже на початку XX ст. почала відчувати загрозу для свого позиціонування як великої держави через посилення ролі США у міжнародних подіях, між іншим президент США В. Вільсон на паризькій мирній конференції 1919 р. провадив активну діяльність. Далі, легковажність президента США Ф.Д. Рузвельта до проводиря Вільної Франції Ш. де Голля та відсутність американської згоди на його участь у конференціях Великої трійки у Ялті та Потсдамі у 1945 р. посилили антиамериканські настрої у Франції серед політичних еліт та суспільства. До того ж, у 1958 р. США не погодилися створити в НАТО американсько-британсько-французьке керівництво [13, с. 67].

Утворення біполярного ладу змушує Францію визначитися з табором. Втім, інші важливі міжнародні проблеми піддають випробуванню зовнішньополітичну стратегію Франції. Формування європейських структур та НАТО спричиняють питання національного суверенітету. Яким чином новоутворені колективні структури гіпотетично могли б його обмежити? Для Ш. де Голля незалежність та національні інтереси Франції завжди знаходилися на першому місці. Північноатлантичний альянс, в якому США були провідною потугою, самим своїм існуванням викликав бурхливі дискусії у Франції щодо відносин з цією організацією. Ці дискусії затягнулися на десятиріччя, і різні французькі політики і фахівці матимуть різні погляди. Зовнішньополітична стратегія Франції відносно НАТО залежатиме, у першу чергу, від рішень президента, особливо, коли на зміну Четвертій республіці прийде П'ята, за якої влада президента посилиться. До того ж, рух деколонізації спровокує значні зміни у французькій політиці. Деколонізація буде настільки визначальним чинником французької політики, що в результаті з війною в Алжирі призведе до закінчення існування Четвертої республіки з її парламентським режимом та встановленням П'ятої з міцною президентською владою.

Певним висновком може бути визнання факту, що зовнішньополітична стратегія Четвертої республіки зазначала невдачі, насамперед через деколонізаційний рух. Провал Четвертої республіки означав й провал її дипломатії.

Четверта республіка була доволі нестабільним утворенням, свідченням чому є той факт, що було змінено 25 кабінетів міністрів з 1946 по 1954 рр. У другій половині 50-х рр. ХХ ст. політична криза запанувала у Франції. Імперія розвалювалася.

Врешті, Конституція 1958 р. започатковувала П'яту республіку з широкими повноваженнями президента. Президентська республіка змінила режим парламентської республіки. Президент став незалежним від парламенту, згодом, з 1962 р. його обирають прямим голосуванням. Ш. де Голль став головою уряду й найбільш визначним та яскравим президентом Франції ХХ ст., аналіз феномену якого захоплює істориків усього світу й досі.

Недарма Конституція 1958 р. збільшила права колоній, надавши їм повноваження в усіх внутрішніх справах. Врегулювання відносин з колишніми колоніями було питанням закладення міцного фундаменту для зовнішньополітичної стратегії П'ятої республіки.

Таким чином, феномен швидкого відновлення потенціалу Франції після Другої світової війни, успішне ширення «голлізму» є вельми показовими прикладами суттєвого успіху французької дипломатії та ролі особистості в історії, яка здатна досягати неочікуваних результатів. Особа Ш. де Голля викликала та викликає зацікавленість істориків та політологів, які прагнуть зрозуміти, як йому вдавалося маневрувати на зовнішньополітичній арені таким чином, щоб з ним рахувалися лідери провідних держав світу.

Франція після Другої світової війни опинилася в дуже складному становищі, до того ж війна у В'єтнамі обтяжувала загальний стан. Втім, майстерна французька дипломатія та особисто Ш. де Голль наполегливо обстоювали статус великої держави для Франції. При створенні ООН Франція спромоглася стати постійним членом Ради безпеки ООН, отримати право вето та статус робочої мови для французької. Велика Британія поклала значні сподівання на гіпотетичну підтримку Франції, свідченням чому є британська позиція на Ялтинській конференції та підписання Дюнкеркської угоди у 1947 р. Потенціал Франції, незважаючи на її складне післявоєнне соціально-економічне становище, спонукав союзників до врахування позиції Франції на світовому просторі. Втім, з іншого боку, залежність Франції від допомоги, зокрема, плану Маршалла, робила неможливим відсторонення Франції від участі у геополітичному протистоянні, яке дало початок «холодній війні» та спонукало Францію визначитись з вибором.

Аналіз політики Франції періоду «холодної війни» у черговий раз підкреслив актуальність проблеми особистості в історії. Певні післявоєнні успіхи Франції відбулися саме завдяки діяльності генерала Ш. де Голля. Хоча у ХХ ст. поступово відбувався занепад престижу французької мови як мови дипломатії, маневрування Франції за умов становлення біполярного світу надали цій країні особливо унікальне місце у світовій політиці. З одного боку, відбувався розпад французької колоніальної імперії та концентрація французької зовнішньополітичної стратегії на розбудові суто європейських структур. З іншого боку, ознайомлення з розташуванням французьких заморських територій на світовій мапі, навіть після закінчення «холодної війни», ставить під питання зацікавленість Франції суто європейським простором та відсутність у цієї країни певних глобальних амбіцій.

Список використаних джерел та літератури

1. Février R. Churchill, Roosevelt et Staline à Yalta: mais où est donc de Gaulle? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nouvelobs.com/photo/20150716.OBS2679/churchill-roosevelt-et-staline-a-yalta-mais-ou-est-donc-de-gaulle.html>
2. Morand V. La guerre froide dans les manuels scolaires français des années soixante à nos jours: une recomposition douloureuse de l'histoire de l'Europe et du monde. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://journals.openedition.org/trema/837>
3. Розанцева Н. Франція в ООН (1945-1950). – М.: Наука, 1984. – 223 с.
4. Communiqué des gouvernements français et britannique (Dunkerque, 4 mars 1947). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/026961fe-0d57-4314-a40a-a4ac066a1801/5d5a64ab-9c7c-4e19-b528-9e53f9ce937b/Resources#0d35387a-c5ae-4131-a861-4869fbde32a7_fr&overlay
5. Voza F. La politique étrangère de la France depuis 1945. – Paris: Flammarion, 2012. – 310 p.
6. Антюхина-Московченко В. Шарль де Голль и Советский Союз. – М.: Книга, 1990. – 288 с.
7. Молчанов Н. Внешняя политика Франции. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1959. – 404 с.

8. Лозовицький О. Франко-американські взаємовідносини як системний подразник розвитку військово-політичної стратегії п'ятої республіки Франції. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=30696
9. Орловський Р., Яковюк І. Європейське оборонне співтовариство: витoki становлення інтеграції в оборонній сфері // Проблеми законності. – 2017. – Вип. 139. – С. 264-277. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_139_28
10. Eshet A. Aspects stratégiques de la politique étrangère gaullienne. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.openedition.org/iheid/1992>
11. Сидоров А. Европейское строительство и Франция: личностный фактор (от де Голля до Миттерана) // Современная Европа. – 2018. – № 3. – С. 115-124.
12. План Монне-Шумана 1950 р. та його основні положення. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studies.in.ua/ru/istoriya-gosudarstva-i-prava-zar-h-stran-shpargalk/3772-plan-monne-shumana-1950-r-ta-yogo-osnovn-polozhennya.html>
13. Parzymies S. Polityka zagraniczna Francji po zimnej wojnie. – Warszawa: Dialog, 2017. – 598 s.

References

1. Février, R. (2015) Churchill, Roosevelt et Staline à Yalta : mais où est donc de Gaulle ? [Online] L'OBS. 16 juillet. Available from: <https://www.nouvelobs.com/photo/20150716.OBS2679/churchill-roosevelt-et-staline-a-yalta-mais-ou-est-donc-de-gaulle.html> [Accessed: 22nd May 2019]. [In French].
2. Morand, B. (2008) La guerre froide dans les manuels scolaires français des années soixante à nos jours : une recomposition douloureuse de l'histoire de l'Europe et du monde. [Online] Tréma 29. p. 49-62. Available from: <https://journals.openedition.org/trema/837> [Accessed: 30th April 2019]. [In French].
3. Rozantseva, N. (1984) *Frantsiya v OON (1945-1950)* [France at the UN (1945-1950)]. Moskva: Nauka. [In Russian].
4. CVCE (2013) Communiqué des gouvernements français et britannique (Dunkerque, 4 mars 1947) [Online] Available from: https://www.cvce.eu/education/unit-content/-/unit/026961fe-0d5f-4314-a40a-a4ac066a1801/5d5a64ab-9c7c-4e19-b528-9e53f9ce937b/Resourc#0d35387a-c5ae-4131-a861-4869fbde32a7_fr&overlay [Accessed: 11th April 2019]. [In French].
5. Bozo, F. (2012). *La politique étrangère de la France depuis 1945*. Paris: Flammarion. [In French].
6. Antyukhina-Moskovchenko, V. (1990) *Sharl' de Goll' i Sovetskiy Soyuz* [Charles de Gaulle and the Soviet Union]. Moskva: Kniga. [In Russian].
7. Molchanov, N. (1959) *Vneshnyaya politika Frantsii* [French foreign policy]. Moskva: Gosudarstvennoye izdatel'stvo politicheskoy literatury. [In Russian].
8. Lozovyts'kyu, O. (2013) Franko-amerykans'ki vzayemovidnosyny yak systemnyy podraznyk rozvytku viys'kovo-politychnoyi stratehiyi p'yatoyi respubliky Frantsiyi [Franco-American relations as a systemic stimulus for the development of the military-political strategy of the Fifth Republic of France]. [Online] Experts.in. Available from: http://www.experts.in.ua/baza/analitic/index.php?ELEMENT_ID=30696 [Accessed: 22nd September 2019]. [In Ukrainian].
9. Orlovs'kyu, R. & Yakovyuk, I. (2017) Yevropeys'ke oboronne spivtovarystvo: vytyky stanovlennya intehratsiyi v oboronniy sferi [The European Defense Community: the origins of the integration of defense]. [Online] Problemy zakonnosti. Pp. 264-277. Available from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pz_2017_139_28 [Accessed: 30th May 2019]. [In Ukrainian].
10. Eshet, A. (1992) Aspects stratégiques de la politique étrangère gaullienne. [Online] Openedition. Pp. 75-84 Available from: <https://books.openedition.org/iheid/1992> [Accessed: 15th December 2019]. [In French].

11. Sidorov, A. (2018) Yevropeyskoye stroitel'stvo i Frantsiya: lichnostnyy faktor (ot de Gollya do Mitterana) [European construction and France: personality factor (from de Gaulle to Mitterrand)]. *Sovremennaya Yevropa* [Modern Europe], 3, 115-124. [In Russian].
12. Plan Monne-Shumana 1950 r. ta yoho osnovni polozhennya [Monne-Schumann plan of 1950 and its main provisions]. [Online] Studies. 2015. Available from: <http://studies.in.ua/ru/istoriya-gosudarstva-i-prava-zar-h-stran-shpargalk/3772-plan-monne-shumana-1950-r-ta-yogo-osnovn-polozhennya.html> [Accessed: 19th May 2019]. [In Ukrainian].
13. Parzymies, S. (2017) *Polityka zagraniczna Francji po zimnej wojnie*. Warszawa: Dialog. [In Polish].

Митрофанова О.А. Эволюция внешней и внутренней политики Франции (1946-1958 гг.).

Статья посвящена исследованию эволюции внешней и внутренней политики Франции в послевоенный период. Изучаются позиции лидеров ведущих государств во время Ялтинской конференции и ее последствия для Франции. Исследуется общая ситуация во Франции в послевоенное время и борьба различных политических сил. Раскрыто участие Франции в основании ООН, получении статуса постоянного члена Совета безопасности ООН и права вето. Выделяется концепция военной политики генерала Ш. де Голля, которая была последовательной доктриной и уже сформировалась в 1949-1955 гг. Анализируется Дюнкерское французско-британское соглашение о союзе и взаимопомощи от 4 марта 1947 г. Рассмотрены фактор американского присутствия во Франции и политика помощи США Франции. Проанализированы подходы французских политиков к подписанию Североатлантического договора. Исследован распад французской колониальной империи и концентрация ее внешнеполитической стратегии на развитии сугубо европейских структур.

Доказано, что потенциал Франции, несмотря на ее сложное послевоенное социально-экономическое положение, побудил союзников к учету ее позиции на мировом пространстве. Впрочем, с другой стороны, зависимость Франции от помощи, в частности, плана Маршалла, делала невозможным отстранение Франции от участия в геополитическом противостоянии, которое дало начало «холодной войне» и располагало ее определиться с выбором. Подытожено, что феномен быстрого восстановления потенциала Франции после Второй мировой войны, успешное распространение «голлизма» есть весьма показательными примерами существенного успеха французской дипломатии и роли личности в истории, которая способна достигать неожиданных результатов. Хотя в XX в. постепенно происходил упадок престижа французского языка как языка дипломатии, маневрирования Франции в условиях становления биполярного мира предоставили этой стране особенно уникальное место в мировой политике.

Ключевые слова: Франция, Ш. де Голль, Четвертая Республика, Ялтинская конференция, НАТО.

Mitrofanova O. The Evolution of France's Foreign and Domestic Policy (1946-1958).

The article is devoted to the study of the evolution of the foreign and domestic policies of France in the post-war period. The position of heads of leading states during the Yalta Conference and its implications for France are studied. The general situation in France in the post-war period and the struggle of various political forces are investigated. The participation of France in the founding of the UN, the status of a permanent member of the UN Security Council and the veto is disclosed. The concept of the military policy of General C. de Gaulle is highlighted, which was a consistent doctrine and was already formed in 1949-1955. The article analyzes the Dunkirk French-British agreement on alliance and mutual assistance of March 4, 1947. The factor of the American presence in France and the policy of US assistance to France are considered. The approaches of French politicians to the signing of the North Atlantic Treaty are analyzed. The collapse of the French colonial empire and the

concentration of its foreign policy strategy on the development of purely European structures are investigated.

It is proved that the potential of France, despite its difficult post-war socio-economic situation, prompted the Allies to take into account its position in world space. However, on the other hand, France's dependence on assistance, in particular, the Marshall Plan, made it impossible to exclude France from participating in the geopolitical confrontation, which gave rise to the Cold War and made clear its choice. It is summarized that the phenomenon of the rapid restoration of France's potential after the World War II, the successful spread of "gaullism" are very indicative examples of the significant success of French diplomacy and the role of the individual in history, which is capable of achieving unexpected results. Although in the twentieth century. the prestige of the French language as a language of diplomacy was gradually declining, the maneuvering of France in the setting up of a bipolar world provided this country with a particularly unique place in world politics.

Keywords: *France, C. de Gaulle, Fourth Republic, Yalta Conference, NATO.*

ІСТОРИЧНИЙ ПОРТРЕТ

УДК 930.1(100+477)1975/1992(092)

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2020-10-11>

Венгер А.Г.

ДНІПРОПЕТРОВСЬКІ «ВСЕСВІТНИКИ» ПІЗНЬОРАДЯНСЬКОГО ЧАСУ У СПОГАДАХ СЕРГІЯ ПЛОХІЯ

Розвиток вітчизняної історичної науки привертає пильну увагу сучасних дослідників, адже дослідження «коріння» дозволяє зрозуміти сучасний стан речей в історичній науці. Вивчення окремих корпорацій істориків за напрямками їх досліджень дає можливість проаналізувати внутрішній розвиток вітчизняної та світової історичної науки. Дані дослідження можливо здійснювати завдяки залученню та синтезу широкого кола джерел. Вивчення корпорації українських радянських істориків відкриває перед дослідником додаткові перспективи у розширенні джерельної бази, а саме сприяє створенню нових джерел – спогадів. У даній публікації наведено спогади українсько-американського історика Сергія Плохія про цех дніпропетровських «всесвітників». У дніпропетровський період життя історик входив до його складу та деякий час його очолював. Спогади введені до наукового обігу, викладені автором із декількох перспектив – як студента і співробітника, а пронизує ці дві перспективи третя – автобіографічна.

З студентської перспективи Сергій Плохій пояснює чому почав спеціалізуватися за кафедрою всесвітньої історії, характеризує свої стосунки з науковим керівником Юрієм Мициком, відзначає яку роль у його науковій біографії відіграв завідувач кафедри всесвітньої історії 1940-1950-х рр. Яків Рубін. Дає характеристику викладачам кафедри, зокрема професору Василю Сиротенко. Перспектива працівника показує стосунки у середині викладацького колективу кафедри, особливо між різними поколіннями. Дає характеристику своїм науковим зацікавленням та досвіду викладацької і адміністративної роботи. Веде мову про зародження нового дослідницького напрямку кафедри всесвітньої історії – історія німецької діаспори та початок підготовки дисертаційних досліджень з цього напрямку. Відзначає причини з яких довелося залишити Дніпропетровський університет та розпочати академічну кар'єру на Заході.

Ключові слова: Дніпропетровськ, історики, всесвітня історія, викладачі, наука.

Вивчення професійних спільнот істориків неодноразово опинялося у полі зору історіографів. У даній публікації наводяться спогади відомого історика Сергія Плохія про дніпропетровських істориків-«всесвітників» 1970-х – початку 1990-х рр., об'єднаних у межах кафедри загальної історії Дніпропетровського державного університету.

Під час вивчення спільноти дніпропетровських істориків-«всесвітників» я у 2014 р. розпочав переписку з професором Гарвардського університету Сергієм Плохієм, який у 1975-1980-х рр. був студентом історичного факультету Дніпропетровського Ордена Трудового Червоного Прапора державного університету імені 300 річчя возз'єднання України з Росією (далі ДДУ), на

кафедри всесвітньої історії розпочав наукові дослідження історії Польщі та латиномовних хронік, згодом навчався в аспірантурі на кафедрі історіографії та джерелознавства ДДУ. А з 1983 р. по 1992 р. його викладацька і наукова діяльність була пов'язана з кафедрою всесвітньої історії, на якій він пройшов усі щаблі академічного зростання: викладач, доцент, завідувач кафедри, професор. Запропоновані спогади написані з декількох перспектив: студентської (так би мовити сторонній погляд на цех «всесвітників») та з перспективи співробітника кафедри. Пронизує вище перелічені перспективи третя – автобіографічна.

Для кращого розуміння тексту спогадів коротко зупинимося на дніпропетровському періоді біографії їх автора.

Штрихи до університетської біографії Сергія Плохія (дніпропетровський період)

Основні віхи біографії Сергія Плохія неодноразово було висвітлено у низці довідникових та ювілейних видань [1; 2]. Важливим джерелом до вивчення інтелектуальної біографії історика стало розгорнуте інтерв'ю з С. Одинець [3].

У запропонованій біографії я фокусує увагу на дніпропетровському періоді життя ученого. Для реалізації задуму було застосовано документальні джерела: особові справи історика (аспірантська [4] та викладацька [5; 6]), які зберігаються в архіві Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, спогади про вченого його однокурсників, колег, студентів, зрештою надруковані спогади теж залучено для виконання поставленого завдання.

Студентство й аспірантські роки

У своїй автобіографії, вміщеній в особовій справі в архіві ДНУ ім. Олеся Гончара, Сергій Миколайович зазначав: «Я Плохий Сергей Николаевич родился 23 мая 1957 г. в городе Горький в семье инженера. В том же году семья переехала в г. Запорожье. После окончания СШ № 11 г. Запорожья я начал трудовую деятельность в качестве рабочего кирпично-черепичного завода в 1974 году» [6, арк. 4]. Привертають увагу рядки, що стосуються трудової діяльності майбутнього історика відразу ж після школи. Сам історик в одному із своїх листів до автора цих рядків прокоментував це так: «... я вступав на істфак Запорізького педа, після спеціалізованої англійської школи. Мені поставили трійку, бо я не вмів вживати артиклі. Тобто зрізали. Хоча формально було правильно» [7]. Невдача, що спіткала юнака, була для нього доленосною, адже через рік він подав документи на історичний факультет ДДУ і з того часу на довгі роки його життя нерозривно було пов'язане з Дніпропетровськом.

У 1975 р. вступні іспити на історичний факультет ДДУ було успішно складено й вчорашній абітурієнт став студентом курсу II - 75. Як зазначає однокурсниця Сергія Миколайовича Лідія Передерій: «Курс з самого початку

був особливий. Навіть викладачі нам про це говорили. По-перше, нас набирали за вступним експериментом: набираєш 9 балів за два екзамени – і ти студент. По-друге, набрали 75 чоловік, тоді як раніше – по 50. По-третє, майже пів-курсу були хлопцями (до нас переважали дівчата), до того ж дорослі, віком за 20 років, після армії з кар'єрними амбіціями (партійні та комсомольські функціонери, правоохоронці «кагебісти» тощо)» [8].

До гуртожитку Сергія Плохія не поселили, оскільки передусім поселяли студентів, батьки яких мали низькі зарплати. Тому він був змушений винаймати житло. Відома приказка говорить, що справжнім студентом був лише той, хто жив у гуртожитку. І це зрозуміло, адже саме там відбувалися найцікавіші події для молодих людей: неформальне спілкування, самостійне подолання перших труднощів, визрівання самостійності. Л. Передерій зазначає: «Не дивлячись на те що він не жив у гуртожитку, йому завжди хотілося бути у гущі подій. Тому користуючись своєю, трохи сором'язливою посмішкою він проникав на танцювальні та новорічні вечори у гуртожиток» [8].

Із першого курсу почав спеціалізуватися по кафедрі загальної історії під керівництвом тоді доцента Ю.А. Мицика. Як зазначає історик, «Спеціалізуватися мене по кафедрі всесвітньої історії запросив саме Юрій Андрійович. Це був вересень 1975 року, перша поїздка до колгоспу на помідори. Я добре підготувався для праці на колгоспних ланах, взявши з собою мій новенький VEF – джерело музики та натхнення. Згодом стало зрозуміло, що з VEF-ом в одній руці, другою багато помідорів не збереш, і приймач, який розривався піснями прийшлося передати викладачеві, яким виявився Юрій Андрійович. Після прогулянок по полю з VEF-ом, він якось підійшов до мене і спитав, що привело мене на істфак. Я сказав, що закінчив спеціалізовану школу з англійською мовою викладання і хотів би займатися історією міжнародних відносин. На що я почув не дуже заохочуючу відповідь: Ви поступили не до того університету, треба було їхати до Москви. Я дійсно збирався поступати до Московського університету, але потім передумав і вважав, що не може бути усе так безнадійно у Дніпропетровську, адже я приїхав із Запоріжжя, де був тільки пединститут, а тут цілий університет, і такі цікаві викладачі. Тут Юрій Андрійович трошки подумав і змиловився. Він тільки-но закінчив писати на замовлення молодіжного туристичного бюро «Спутник» якусь брошуру для молоді, яка мала їхати до Югославії, і прямо тут на помідорному полі запропонував мені тему: «Політика Британії по відношенню до Югославії на початку Другої Світової війни». Я погодився. З колгоспу я повертався у піднесеному настрої: тепер у мене була і чудова тема і дуже симпатичний керівник» [9]. Утім перебування у колгоспі принесло студенту не тільки позитивні емоції. В один із днів сталася неабияка прикрість. Професор С.Й. Бобилєва, яка того року разом із студентами була на колгоспних полях, пригадує, що одного дня до неї підійшов розгублений першокурсник і поскаржився, що у нього вкрали годинник [10]. Цим першокурсником був

С. Плохій, який зазначав, що для нього це була велика трагедія, адже годинник подарували батьки [7].

Повернувшись із колгоспу, студент пішов до бібліотеки і розпочав збирати матеріали на курсову роботу. Але для запропонованої теми джерел та необхідної літератури в бібліотеках Дніпропетровська було недостатньо. З одного боку, це було добре, адже її написання не потребувало складних інтелектуальних маніпуляцій і передбачало звичайну компіляцію. Така ситуація могла б задовольнити посереднього студента. З іншого ж боку, молодий історик, відчувши незадоволення від результатів своєї першої наукової роботи, вирішив змінити тему. Імовірніше це було обумовлено симпатією до Юрія Андрійовича та бажанням ближчого інтелектуального спілкування з ним, що, судячи з усього, було взаємним. І він за порадою наукового керівника переключився на історію Польщі. Мицик пояснив йому як читати польські тексти і з цього моменту розпочалася більш серйозна наукова робота. Освоєння латини відкрило перед юнаком нові горизонти в опрацюванні джерел. Він почав досліджувати латиномовну хроніку Пасторія, у якій йшлося про визвольну війну Б. Хмельницького. Наполегливість, із якою студент взявся розробляти дану тему, не могли не помітити науковий керівник та інші викладачі. Ю.А. Мицик став «хрещеним батьком» Сергія Миколайовича у науці. У своєму інтерв'ю С. Одинець Плохій зазначав: «Наведу тільки один приклад посвяти Юрія Мицика своїм студентам: моя перша студентська публікація була тільки до міри мого авторства. Бо написана за мене була власне професором Мициком. Матеріал був мій, але перший варіант був дуже недолугий, то ж він сів і просто переписав її на друкарській машинці повністю, подавши її тільки під моїм ім'ям. Сподіваюся, за це зізнання мене не позбавлять всіх моїх звань (сміється). Погодьтеся, це багато говорить про людину, атмосферу, в якій я формувався як історик. Підтримка його була стовідсотковою і в науці, і в житті. Оскільки він перед подіями Солідарності стажувався у Польщі, то до його літератури, привезеної звідти, я цілком мав доступ. Цей дослідник і поставив мене на шлях історика» [3].

Згодом стало зрозуміло, що з таким інтелектуальним доробком відкрито шлях до аспірантури. Але Юрій Андрійович на той час не міг керувати аспірантами, а ті викладачі кафедри всесвітньої історії, хто мали право керувати, займалися дослідженням ранньосередньовічної Європи та Німеччини ХХ ст., тому, щоб не змінювати тему, в дослідженні якої так багато було зроблено, Ю.А. Мицик звернувся до свого колишнього наукового керівника доцента кафедри історіографії та джерелознавства М.П. Ковальського із проханням, щоб той взяв студента на п'ятому курсі під «своє крило» писати дипломну роботу, із «прицілом» у аспірантуру [9]. Ведучи мову про роль Ю.А. Мицика у своєму житті, Сергій Миколайович зазначає таке: «Юрій Андрійович Мицик, людина абсолютно унікальна. Його віддача студентам, безкорисна самопосвята була гідною подиву. Він навіть одягався

дуже нетипово, демократично, не по-професорськи. На мене справив дуже велике враження, біля нього хотілося бути. У нього я писав курсові, але вже на диплом він передав мене своєму вчителю Миколі Павловичу Ковальському. Ми залишалися з ним досить близькими, але формально він не керував моєю кандидатською роботою» [3].

Будучи студентом п'ятого курсу Сергій Плохій за свою наукову роботу став лауреатом премії ім. Г.І. Петровського [4, арк. 6]. У 1980 р. захистив дипломну роботу на тему: «Освещение освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. в работах И. Пастория».

Після закінчення університету він влаштувався викладачем історії та суспільствознавства до ПТУ № 6 м. Дніпропетровська [4, арк. 22]. Пропрацювавши декілька місяців у цьому закладі, звільнився, оскільки вступив до аспірантури під керівництво М.П. Ковальського. Про свою співпрацю з Ковальським Сергій Миколайович говорить так: «Це все була школа Ковальського, яка формувалася в Дніпропетровську. Вона відрізнялася від решти академічного світу передусім типом стосунків, які там склалися. Люди, які туди потрапляли, були дуже не випадковими, це не були так звані «позвоночники», яких брали по дзвінку від начальства згори. Людей набирив Микола Павлович сам, запрошував тільки тих, які цікавилися у першу чергу наукою і хотіли нею займатися. В цьому розумінні це була абсолютно дивовижна академічна атмосфера, порівняно з іншими університетами в Україні. Ні про які хабарі чи щось таке я ніколи не чув. Я не хочу сказати, що це не стосувалося решти історичного факультету, проте в цій групі все було дуже прозоро і ясно» [3].

26 листопада 1982 р. в Університеті дружби народів ім. Патріса Лумумби достроково захистив кандидатську дисертацію на тему: «Латиноязычные сочинения середины XVII века как источник по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг» [4, арк. 5].

Миколу Павловича Ковальського з більшістю своїх учнів поєднували не лише ділові, але і дружні стосунки. У своїй розмові з автором цих рядків донька науковця І.М. Ковальська-Павелко зазначала, що батько жив роботою, а аспіранти були частиною життя. С.М. Плохій не був винятком, він нерідко бував у квартирі свого учителя, приятелював із ним. Зі слів І.М. Ковальської-Павелко, її батько вважав С.М. Плохія одним з своїх кращих і перспективних учнів. Під час захисту докторської дисертації М.П. Ковальським у Москві у 1984 р. Сергій Миколайович був разом зі своїм керівником та допомагав йому в організаційних моментах. Згодом, коли останній опинився за кордоном, учитель із цікавістю стежив за його академічними успіхами.

Дніпропетровський період життя характеризувався не лише досягненням фаху, але і створенням родини та народженням дітей. Товариш С.М. Плохія по аспірантським та викладацьким рокам проф. О.Б. Шляхов зазначає, що двері будинку родини Плохіїв завжди були відкриті для гостей, у них нерідко

збиралися за гостинним столом. Саме за тим столом молоді історики не лише пригощалися, але і критично оцінювали радянську дійсність, вели дискусії на суспільно-політичні теми. Ще одним приводом для зібрання у цьому будинку було те, що згодом у господарів з'явився відеомагнітофон – справжня дивина для того часу! У кабінеті завідувача кафедри української історії та етнополітики проф. О.Б. Шляхова й нині висить картина, яку йому в день захисту кандидатської дисертації подарував С. Плохій [11].

Викладацька й адміністративна кар'єра

Після дострокового захисту дисертації постало питання подальшого працевлаштування, адже тримати в аспірантурі здобувача, що вже захистив дисертацію, було неможливим, тому Сергій Миколайович ризикував «опинитися на вулиці». Ковальський планував залишити молодого дослідника у себе на кафедрі, але там не було місць. Утім ситуацію вирішив щасливий випадок. Доцент кафедри всесвітньої історії Т.Г. Медовара посеред навчального року переїхала до Запоріжжя. М.П. Ковальський звернувся до завідувача кафедри всесвітньої історії А.С. Зав'ялова з проханням, щоб той взяв молодого історика на вакантне місце й останній не відмовив.

Із того часу розпочалася трудова діяльність на кафедрі загальної історії. Специфікою викладацької роботи на кафедрі було те, що доводилося викладати історію різних країн чи континентів, що часто не збігалось з науковими інтересами викладачів. Тому це було подвійним чи потрійним навантаженням, адже нерідко доводилося «з нуля» освоювати нові дисципліни. Перший викладацький досвід для С. Плохія не був простим. Найскладнішим для молодого викладача виявилось психологічне налаштування на роботу з аудиторією та безперервне говоріння на заняттях, яке виснажувало. Сам історик, говорячи про свої перші кроки у викладанні, зазначає: «Чимало студентів були старші за мене. Це також додавало стресу. Особливо важко було викладати дві ленти підряд. Мій перший подібний досвід був на самому початку викладання, у заочників. Після першої ленти я прийшов абсолютно виснажений на кафедру і сидів мовчки, начебто накопичуючи запас слів на наступні дві годин. Між тим, мої колеги, які мали подібне навантаження, жваво спілкувалися один з одним. Я не міг зрозуміти де вони беруть слова та енергію і був вражений, як нерозумно розкидаються одним і другим. Тоді подумалося: п'ять років мовчання на лекціях і конспектування в університеті та більше двох років писання в аспірантурі, виявляється були підготовкою до кар'єри безперервного говоріння» [9]. У різні часи історик викладав такі курси: «Історія середніх віків (другий період)», «Історія країн Азії та Африки у середні віки», «Історія Англії», спецсеминар «Культурні зв'язки народів Східної Європи в новий час», спецкурс «Політика Ватикану у Східній Європі в XVI-XVII ст.». Трохи «обтершись» на кафедрі Сергій Миколайович поєднав академічні інтереси з окремими курсами. Дослідження політики Ватикану стосовно українських земель XVI-XVII ст. стало основою спецкурсу та збігалось з

окремими проблемами другого періоду історії європейського середньовіччя XVI-XVII ст. які він викладав.

*м. Дніпропетровськ середини 1980-х рр. зліва на право тоді доценти кафедри всесвітньої історії, а зараз професори Ю.А. Мицик, В.М. Калашиников, С.М. Плохій.
(Фото з домашнього архіву С.М. Плохія).*

Крім власного наукового пошуку вчений відразу ж розпочав наукову підготовку студентів і результат не забарився. У 1985 р. студентську роботу М. Кулінського «Русско-германские культурные связи XVI-XVII вв.» відзначено медаллю Мінвузу СРСР [6]. Окремі її елементи було покладено в основу наукової статті «Космографія німецького історика XVII в. Г. Горна як источник по истории Германии и славянских народов» [12].

У 1988 р. С.М. Плохія присвоєно вчене звання доцента за спеціальністю 07.00.03 – «Всесвітня історія». В архіві університету збережено протокол обговорення його відкритої лекції на тему: «Население стран Западной Европы в XVI-XVII вв». Розумію певну ритуальну формальність подібного роду документів, але все ж у них міститься певний «дух» факультету тих часів. Завідувач кафедри всесвітньої історії проф. А.С. Зав'ялов дав високу оцінку лекції: «Особенностью прочитаной лекции является ее проблемный характер. Лектором подобран интересный материал, который излагается доходчиво, что, однако, не шло в разрез с научными целями лекции. Следовало бы увязать

излагаемый материал со школьной программой. Замечания, однако, носят органический характер. Лекция достигла поставленной цели, может быть одобрена кафедрой. Считаю возможным одобрить работу С.Н. Плохия в качестве доцента кафедры всеобщей истории и рекомендовать его к представлению ученого звания доцента» [5, арк. 16]. Профессор В.Т. Сиротенко зауважував: «... лектор свободно владеет достаточно сложным материалом, акцентирует внимание слушателей на наиболее сложных для восприятия вопросах. Следует отметить, что в лекции были использованы, в том числе, результаты самостоятельных исследований С.Н. Плохия. Вместе с тем необходимо было четче указать на численность населения в разных странах Западной Европы. Поддерживаю предложения о рекомендации Плохия С.Н. для представления к ученому званию доцента» [5, арк. 17]. Стосовно цієї ж лекції на засіданні вченої ради історичного факультету тоді доцент, а зараз професор Г.К. Швидько зазначила таке: «Лекція прочитана на должном уровне. Достаточно интенсивно использовалась карта, новые для студентов имена и географические названия записывались на доске. Положительным следует считать так же то, что план лекции и список литературы были отпечатаны и розданы студентами. Несколько ускоренным был темп изложения. В дополнительном разъяснении нуждался также понятийный аппарат. В целом считаю, что лекция прочитана на высоком уровне» [5, арк. 18-19].

Професор Наталія Венер, колишня студентка та аспірантка Сергія Плохія, так згадує лекції свого наставника: «Первое знакомство с С.Н. Плохием случилось во втором семестре второго курса. В связи с вынужденным отсутствием проф. В.Т. Сиротенко его молодой коллега приступил к преподаванию истории средних веков. Помнится, что содержание лекций Сергея Николаевича было связано со вторым периодом средневековья. Великие географические открытия, Реформация, Тюдоры, Людовики... – беспрюиришний вариант. Средневековые сюжеты, события, «населённые» множеством ярких исторических личностей, априори вызывали интерес. После занятий В.Т. Сиротенко (известного ученого-медиевиста и знатока периода) лекции С.Н. Плохия были не менее впечатляющими и профессиональными. Сергей Николаевич был хорошим лектором, а с высоты своего настоящего опыта я бы назвала его добросовестным. Его стиль преподавания, возможно, был менее эксцентричным, чем свободная манера подачи материала, которой следовал Василий Трофимович, однако отличалась логикой, последовательностью, основательностью, более размеренным темпом, позволявшим студентам вести систематические конспекты. Он был и в меру остроумным, и в меру серьезным, академичным. Более понятными для студентов были требования молодого преподавателя относительно объема зачетного материала. Это несколько разнилось с требованиями В.Т. Сиротенко, который ожидал от студентов знания «всего, что находится под солнцем». Последнее, следует признать, нередко оказывалось основным препятствием для

успешной сдачи экзамена у Василия Трофимовича, которого, несомненно, любили и уважали. С Сергеем Николаевичем мы почувствовали себя более уверенно» [13]. В архіві університету зберігся документ який засвідчує оцінку, яку отримав викладач С.М. Плохій від студентів другої половини 1980-х рр., його лекції набрали 8,7 балів із 9 можливих [5, арк. 2-3].

У другій половині 1980-х рр. у СРСР відбувалося переосмислення викладання історії, з цього приводу писалися чисельні статті та монографії, проводилися конференції. У 1990 р. у ДДУ пройшла всесоюзна науково-методична конференція «Перестройка исторического образования в ВУЗах страны: опыт, проблемы, поиск», на якій Сергій Миколайович поділився роздумами про деякі аспекти викладання реформаційного руху. Він наголошував, що під час перебудови історичної освіти варто переглянути існуючі стереотипи, уставлені догми та схеми. Також Плохій зауважував, що історичні дисципліни стали жертвою соціологізованого підходу. Не виключенням стала і Реформація, яку у вузівському курсі «Історії середніх віків» прийнято вважати першою загальноєвропейською революцією. Далі вчений зазначав: «Оценка роли различных лагерей реформации, принятая в нашей литературе и освященная автором «Крестьянской войны в Германии», а на самом деле в значительно большей степени детерминированная нормативностью «Краткого курса», по прежнему составляет основу подхода к проблеме реформации в рамках вузовского курса истории средних веков. Это же можно сказать о чуть ли не «первородном грехе» Мартина Лютера как политического деятеля, об идеализации Томаса Мюнцера и его сторонников» [14, с. 58].

Пізньорадянський період відкрив для університету та його співробітників нові можливості. Дніпропетровський університет був союзного підпорядкування, що давало значно більше можливостей, починаючи від матеріальних і закінчуючи закордонними академічними стажуваннями. Багато хто з викладачів факультету скористався цією можливістю. Особливо це стосувалося дослідників всесвітньої історії та джерелознавців. Не став винятком і С. Плохій. У 1986-1987 рр. він 9 місяців був на стажуванні у Колумбійському університеті. У 1989 р. у складі делегації від університету відвідав США, того ж року був у науковому відрядженні в Італії, де працював над докторською дисертацією. У 1990 р. взяв участь у роботі міжнародного історичного конгресу у м. Мадрид, де виступав на засіданні комісії з порівняльної історії церкви. У 1990 р. у складі делегації ДДУ відвідав Дальнянський педагогічний університет, де ознайомився з роботою кафедр історичного факультету [5, арк. 4].

Закордонні відрядження ученого позитивно впливали не лише на його академічну кар'єру, а й визначили академічне «обличчя» кафедри загальної історії на наступні 30 років. Мова йде про те, що під час відрядження до США історик довідався, що свого часу на Півдні України існувала ціла мережа

німецьких поселень. Тема була фактично нерозробленою в тогочасній історіографії. А зважаючи на той факт, що значна частина членів кафедри вивчала історію НДР, учений вирішив, що нова тема може стати логічним продовженням вивченням німецької історії, до того ж соціалістичний табір «тріщав по швах» і вивчення історії НДР втрачало свою актуальність. Сам дослідник у розмові з автором цих рядків зазначав, що вагався озвучити свою пропозицію на засіданні кафедри, не знав як вона буде сприйнята колегами [15]. Але все пройшло добре й ідея сподобалася частині кафедральних германістів, окрім того відразу розпочалася робота із підготовки студентів та аспірантів у цьому напрямку. Досить часто трапляється так, що після того, як генератор ідей покидає те чи інше інтелектуальне середовище, розроблюваний ним напрямок поступово згасає. У випадку з ідеєю Сергія Миколайовича – вивчати німецькі колонії Півдня Російської імперії та України – сталося по іншому. Тема дослідження колонізаційних процесів, життя громад колоністів розвивалася і після від'їзду з України С. Плохія і протягом 30 років і визначала міжнародне обличчя не лише історичного факультету, але і вітчизняної історичної науки. До вивчення теми німецької та менонітської колонізацій історик залучив не лише старше покоління кафедри: С. Бобилєва, Н. Бочарову, Л. Тутік та інших, але й почав залучати студентів та аспірантів. І у цьому випадку він зробив правильний вибір, адже інтегровані ним у дослідження студенти та аспіранти згодом стали визнаними у світі фахівцями: М. Ісмаїлов, Н. Осташева (Венгер), О. Безносова. У своїх спогадах його учні високо оцінюють ту атмосферу, яку утворив довкола себе їх керівник, атмосферу пошуку, взаємодопомоги й толерантності, коли слово наставника не було істиною в останній інстанції, а молоді дослідники могли відстоювати свою думку. Оксана Безносова згадує: «Свою [курсору] роботу пішла писати до нього, оскільки він займався конфесійною історією, але саме в тому дискурсі, до якого я також мала схильність: порівняльна історія конфесій у контексті всесвітньої історії. Його головною науковою настановою було: не сприймайте наукові твердження як аксіоми та беззаперечні догми, перевіряти факти, на яких вони побудовані, джерелами, робить власні висновки» [16].

Ведучи мову про школу, яку молодим науковцям довелося пройти у С. Плохія, зараз доктор історичних наук. М. Ісмаїлов, колишній аспірант вченого, зауважує: «Школа С.Н. Плохія дала хороший толчок в науку и в профессиональном росте, но в скором Сергей Николаевич уехал в командировку, начал тот звездный путь через тернии к звездам. Н. Осташева [Венгер] и я понимали ответственность первых «птенцов» Сергея Николаевича, чувствовали особое внимание, которое усилилось в продолжительность командировки нашего научного руководителя и старались его не подводить. Я много ездил по архивам Киева, Ленинграда, Москвы, Одессы, Херсона, Николаева, Каменец-Подольска, Днепропетровска и т.д. Собирал материал и четко понимал, что предстоит тяжелая работа. ... Особо

хочу отметить поддержку Сергея Николаевича в лихие 90-ые годы. Он прекрасно понимал ситуацию и поддерживал нас своими письмами, которые храню до сих пор, в них он давал ощущение того, что мы можем добиться успеха и прививал уверенность, подчеркивая наши успехи. Они здорово мне помогали и поддерживали» [17].

У 1989 р. на кафедрі почали вирувати передвиборчі пристрасті. Попередній завідувач проф. Зав'ялов переходив на посаду професора, а отже, керівна посада залишалася вакантною. Бажання її посісти виявили доктор історичних наук, професор В.М. Калашников та кандидат історичних наук, доцент С.М. Плохій. Симпатиків і в одного і в іншого виявилося порівну і лише з перевагою в один голос Сергій Миколайович здобув перемогу. Отже, будучи наймолодшим працівником кафедри, він став її завідувачем. Пояснити такий результат можна тим, що після досить авторитарного керівництва кафедрою А.С. Зав'яловим колектив прагнув змін і міг розглядати молодого колегу як потенційно м'якшого керівника, ще без власного управлінського стилю. Того ж року історик став на ще одну сходинку університетської управлінської кар'єри, був назначений деканом по роботі з іноземними студентами. В академічному середовищі керував держбюджетною темою на кафедрі всесвітньої історії «Роль народних мас в історії країн Європи та Америки в Новий та Новітній час», був науковим керівником лабораторії «Історичні зв'язки України з країнами Центральної та Південно-Східної Європи».

У кінці 1970-х – 1980-х рр. кафедра всесвітньої історії переживала справжній інтелектуальний бум. Більша половина її викладачів сіла за написання докторських дисертацій, задум майже вдалося втілити у життя: А.С. Зав'ялов, Л.В. Скрипникова, В.М. Калашникова, Ю.А. Мицик, В.В. Підгаєцький, К.А. Марков. Сергій Плохій, попри молодий вік, «не пас задніх» і теж активно взявся за написання докторської дисертації. Предметом свого дослідження обрав політику Ватикану на українських землях у XVI-XVII ст. За темою наукового дослідження опублікував 20 наукових робіт, зокрема одну монографію, навчальні посібники та статті [18, с. 34]. 12 травня 1990 р. у спецраці Київського державного університету ім. Т.Г. Шевченка успішно захистив докторську дисертацію.

Завдяки своїм роботам дослідник отримав широке визнання науковців не лише в Україні, але і за її межами: з 1990 р. він брав участь у роботі комісії істориків СРСР-Польща, Міжнародній асоціації українців, Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. У 1990 р. йому присвоєно звання професора кафедри всесвітньої історії. На громадських засадах став директором історичного музею ДДУ та головою товариства охорони пам'яток університету [5, арк. 24].

Аналізуючи біографію історика, мимоволі напрошується паралель між ним і ще одним дніпропетровським істориком 1940-1970-х рр. Яковом Рубінім [19]. Між собою історики ніколи не були знайомі, у рік вступу Сергія Плохія до

університету Яків Рубін помер. Але складається враження, що між ними існувала «невидима перекличка». Адже тему наукових досліджень молодого історика визначила зустріч Юрія Мицика та Якова Рубіна, під час якої останній показав молодому колезі латиномовну книгу Пасторія. Згодом, коли Сергій Плохій поцікавився у свого керівника, чому з багатьох латиномовних книг про Хмельниччину той запропонував досліджувати Пасторія, Ю. Мицик розповів, що вперше цю книгу йому показав колишній завідувач кафедри всесвітньої історії Я. Рубін. Також можна прослідкувати спільність у розробці сюжетів, пов'язаних із папством ранньонового часу. Так само як і Я. Рубін, С. Плохій стане завідувачем кафедри всесвітньої історії та очолить музей університету, створений 1940-1950-х рр. Рубіним.

Адміністративні посади, які обіймав Сергій Миколайович, крім можливостей створювали і великі проблеми, адже під їх тиском складно займатися наукою та належати самому собі. «У мене була піврічна академічна відпустка (ФПК). Френк Сисин отримав посаду в Канаді, ми списалися, і в мене було два варіанти. Перший – я хотів їхати у Санкт-Петербург, щоб продовжувати працювати з матеріалами архіву уніатських митрополитів. Другий – запрошували на викладання на один семестр до Канади. Я пішов до ректора, а він мені каже: ти ж декан, куди ти поїдеш. Я був абсолютно шокований цією відповіддю: мені здавалося, що я змушений був тягнути цей деканський віз, але сенс існування був у тому, що я науковець. Жертвувати наукою заради посади я був не готовий. Я не пригадую як вдалося в кінці це поладити, ректор таки мене відпустив, але мене це вразило» [3].

Під час відрядження С.М. Плохія до Канади ректор університету проф. В.Ф. Прісняков вимагав від нього негайно повернутися на роботу в ДДУ, мотивуючи це тим, що С.М. Плохій самовільно поїхав на роботу до Канади. У листі до ректора Сергій Миколайович писав, що винним себе у висунутих звинуваченнях не вважає, а винен лише в тому, що, оформлюючи поїздку, особисто не повідомив про це ректора і не тримав його у курсі справи. Стосовно вимоги ректора негайно повернутися у листі йшлося: «Мои билеты в Канаду и назад были заказаны Канадским институтом украинских студий. Дата обратного выезда 16 июня. Отменять этот билет невозможно, т.к. он заказан на очень льготных условиях и не подлежит обмену. Институт отказывается еще раз оплатить обратную дорогу. Сам я таких денег (1,5 тыс. дол. только на один билет) сейчас найти не могу.

К сожалению, сейчас не могу выполнить Ваш приказ и немедленно возвратиться в ДГУ. Я понимаю, что это значит в сложившейся ситуации, вижу только один выход. К этому письму я прилагаю свое заявление об увольнении.

Прошу не считать это каким-либо демаршем и т.д. Я искренне признателен университету. И Вам лично за оказанное мне доверие и поддержку. Я старался, где это было возможным быть полезным для университета. Если моя помощь будет принята, был бы рад быть полезным и в дальнейшем. Я возвращаюсь в

Днепропетровск во второй половине июня и, если Вы меня сможете принять, был бы рад встретиться и поговорить лично» [6, арк. 68-68зв]. 22 березня 1992 р. ректор видав черговий наказ по університету, у якому доктора історичних наук, професора, завідувача кафедри всесвітньої історії С.М. Плохія звільнили з займаної посади за власним бажанням [6, арк. 74]. Згадуючи про звільнення з університету, Сергій Миколайович зазначає: «Для мене особисто це стало не тільки шоком, але й поштовхом для початку академічної кар'єри у Північній Америці, яка дозволила реалізувати багато наукових задумів та проєктів. Найважчим було залишати аспірантів. Тут я знову хотів би подякувати моїм колегам по кафедрі, які не залишили їх сам на сам із проблемами наукового становлення. Те, що нині активно працюють у науці і відомі далеко поза межами Дніпропетровського університету Магомед Ісмаїлов, Наталія Венгер-Осташева та Оксана Кудінова, це заслуга у першу чергу як їх самих, так і викладачів кафедри, які допомогли їм у нелегкі 90-і роки» [9].

Отже, дніпропетровський період життя Сергія Плохія характеризувався освоєнням професії історика, створенням родини. З 1975 по 1992 рр. він пройшов більшість можливих академічних та адміністративних сходів, які можна було пройти в університеті. Саме у Дніпропетровську було сформовано наукові інтереси історика, які разом із знанням іноземних мов дозволили стати затребуваними у дослідних центрах за межами України. Як свого часу прикрість провалених вступних іспитів до Запорізького педагогічного інституту відкрила йому шлях до школи дніпропетровських істориків, так і гіркота звільнення з ДДУ «відкрила двері» до північноамериканського інтелектуального співтовариства. Нині досягнення Сергія Плохія у світовій історіографії незаперечні, ним багато зроблено не лише для суто академічного середовища, але і для популяризації історії України та Східної Європи у всьому світі.

До сторіччя Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара біля першого корпусу університету було відкрито інсталяцію «Лекторій» один із стільців якої присвячено професору Гарварду Сергію Плохію.

*Фрагмент інсталяції «Лекторій» біля корпусу № 1 ДНУ ім. Олесь Гончара. Один із стільців «професор Гарварду» присвячено Сергію Плохю.
(Фото А. Венгера)*

Всесвітники: спогади про кафедру та кафедралів (1975-1991)

У середині сімдесятих, а я поступив на історичний факультет як раз посередині десятиліття, кафедра всесвітньої (тоді загальної) історії переживала неабиякий бум. Це було пов'язано у першу чергу з кількістю молодих, енергійних та досить амбітних викладачів, які прийшли на кафедру у цей час. Факультет ріс – додавалися студентські місця на усіх формах навчання, а значить збільшувалася кількість ставок і з'являлася можливість набирати молоді кадри. Можна було, звичайно, набирати будь-які, але тодішній завідуючий, він же на той час проректор університету Анатолій Сергійович Зав'ялов¹ набирав молодь. Майже без виключень це були продукти та носії міської культури та люди ширших зацікавлень, адже знали іноземні мови та

¹ Зав'ялов Анатолій Сергійович (1927-2002), працював на кафедрі 1968 з по 2002 р. – старший викладач, доцент, професор. З 1973 р. по 1989 р. – завідуючий кафедрою загальної історії, до 2002 р. – професор кафедри. У 1968 р. захистив кандидатську дисертацію з теми «Строительство социализма и многопартийная система в ГДР (к вопросу о политике союза СЕПГ с демократическими партиями и демократическими слоями населения в 1961-1966 гг.)». У 1983 р. захистив докторську дисертацію «Сотрудничество демократических партий ГДР в социалистическом строительстве». Читав курс «Сучасної історії», провів спецкурс з проблем історії Німецької Демократичної Республіки.

вивчали не радянську історію, а невідомий, а через це покритий налітом романтики та нон-конформізму Захід.

До тодішньої кафедральної молоді належали Світлана Бобильова¹, Юрій Мицик² та Наталя Бочарова³. Згодом до них долучилися Віктор Калашников⁴, Карло Марков⁵, Людмила Тутік⁶. Середнє покоління

¹ Бобилева Світлана Йосипівна 1947 р.н., працювала на кафедрі з 1973 р. по 2018 р. – старший викладач, доцент, професор кафедри всесвітньої історії. У 1980 р. захистила кандидатську дисертацію з теми «Рабочий класс и социальная политика юнкерско-буржуазного блока Германии в 1900-1914 гг.» З 1998 р. по 2007 р. – завідувача кафедрою всесвітньої історії. Директор Інституту українсько-німецьких досліджень 1997-2017 рр. З 1995 р. – відповідальний редактор збірника наукових праць кафедри всесвітньої історії «Вопросы германской истории». Заступник голови редколегії енциклопедії «Немцы России», член Міжнародної асоціації дослідників історії та культури німців Росії, член АН Російських німців. Читала лекції і проводила семінарські заняття з дисциплін: «Історія нового часу країн Європи та Америки», «Історія Німеччини», «Соціальна історія країн Європи та Америки ХІХ ст.».

² Мицик Юрій Андрійович 1949 р.н., працював на кафедрі всесвітньої історії працював з 1974 р. по 1989 р. – викладачем, старшим викладачем, доцентом. У 1975 р. захистив кандидатську дисертацію за темою «Кройника» Феодосия Сафоновича как исторический источник и памятник украинской историографии XVII вв.». У 1989 р. захистив докторську дисертацію за темою «Источники по истории освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг.». Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Історія південних та західних слов'ян», «Новітня історія країн Азії та Африки».

³ Бочарова Наталя Василівна 1950 р.н., працювала на кафедрі з 1975 р. по 1999 р. – викладач, доцент. У 1980 р. захистила кандидатську дисертацію з теми «Уильям Коббет – представитель английского мелкобуржуазного радикализма XIX в.». Читала лекційні курси і проводила семінарські заняття з дисциплін: «Історія нового часу країн Європи та Америки», «Всесвітня історія», «Новітні тенденції розвитку зарубіжної історіографії», «Історія Англії», «Історія Франції», «Сучасний зарубіжний парламентаризм».

⁴ Калашников Віктор Михайлович 1946 р.н., працював на кафедрі з 1975 р. по 1989 р. – викладачем, доцентом, професором. У 1977 р. захистив кандидатську дисертацію «Борьба индейских племен Северной Америки против американских колонизаторов (1775-1814 года)». У 1987 р. захистив докторську дисертацію «Освободительная борьба индейских племен Северной Америки против европейской колониальной экспансии (XVII-XVIII столетия)». Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Історія країн Азії і Африки у середні віки та нового часу», «Історія Стародавнього світу».

⁵ Марков Карло Анатолійович 1943 р.н., працював на кафедрі з 1978 р. по 1992 р. – викладачем, доцентом, професором. У 1979 р. захистив кандидатську дисертацію «ХДС/ХСС и неонацистские силы в ФРГ в борьбе против «новой восточной политики» правительства СДПГ/СВДП 1969-1976 гг.», У 1993 р. захистив докторську дисертацію на тему «Организация немцев переселенцев в ФРГ: место в партийно политической структуре». Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Сучасна історія країн Європи та Америки», «Історія країн Азії та Африки», «Історія країн Східної Європи».

⁶ Тутік Людмила Семенівна 1943 р.н. працювала на кафедрі з 1977 р. по 2007 р. – викладачем, доцентом. У 1979 р. захистила кандидатську дисертацію «Протестантская церковь и рабочий класс ФРГ (1949-1969гг.)». Читала лекції і проводила семінарські заняття з дисциплін: «Історія країн Азії і Африки у середні віки, новий та новітній час», «Релігієзнавство», «Історія середніх віків», «Історичні портрети», «Історія Китаю», «Історія Японії».

представляли Лідія Скрипнікова¹, Микола Мартинов² та Лідія Кондратюк³. Старші – Анатолій Зав'ялов та Микола Ковальський⁴, яких незважаючи на відмінність походження, характерів, темпераменту та наукових зацікавлень єднала певна солідарність, базована, між іншим, на кількох роках проведених разом на викладацькій роботі в Острозі – ще неповні радянізованому українському заході кінця 40-х – початку 50-х рр. У середині 70-х рр. Микола Ковальський був деканом заочного факультету – у безпосередньому підпорядкуванні проректора з заочного та вечірнього навчання Зав'ялова. Кафедра загальної історії була куратором нашого курсу, і ми студенти ближче познайомилися з нашими опікунами: Мартиновим, Бочаровою та Калашниковим. Не можу сказати про інших, але мені, який прийшов в університет з надією займатися історією міжнародних відносин, приваблювала і сама кафедра і її викладачі. Це усе було новим, цікавим, відкритим до ширшого світу та ідей. Здавалося, що між офіційною догмою та нами знаходилися ці молоді та відкриті до світу люди, які прикривали нас собою від того, що згодом стало відомо як брежневський застій, та відкривали вікно у інші світи.

Найбільш колоритним викладачем кафедри був її єдиний на той час професор Василь Трофимович Сиротенко⁵, найстарший за віком та наймолодший за стажем працівник кафедри – він переїхав до Дніпропетровська

¹ Скрипнікова Лідія Василівна 1933 р.н. працювала на кафедрі з 1968 р. по 1980 р. – викладачем, доцентом. У 1972 р. захистила кандидатську дисертацію «Британський колоніальний режим в Вест-Індії в першій третині XIX в. и освободительное движение рабов». У 1987 р. захистила докторську дисертацію «Британская Вест-Индия (Проблемы исторического развития карибских колоний Великобритании)». Читала лекції і проводила семінарські заняття з дисципліни «Історія середніх віків».

² Мартинов Микола Дмитрович 1938 р.н., Працював на кафедрі з 1969 р. по 1998 р. старшим викладачем, доцентом. З 1992 р. по 1998 р. – зав. кафедрою всесвітньої історії. У 1970 р. захистив кандидатську дисертацію з теми «Ф. Лассаль и лассальянство в западно-германской историографии». Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Історія середніх віків», «Історія нового часу країн Європи та Америки».

³ Кондратюк Лідія Федорівна 1938 р.н., працювала на кафедрі з 1971 р. по 1999 р. – старший викладач, доцент кафедри. У 1976 р. захистила кандидатську дисертацію «Борьба социалистических держав у Комитеті 18-ти за роззброєння. 1962-1968 рр.». Читала лекції і проводила семінарські заняття з дисциплін: «Новітня історія країн Європи і Америки», «Сучасна історія країн Заходу», «Історія міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР».

⁴ Ковальський Микола Павлович (1929-2006), працював на кафедрі з 1975 р. по 1977 р. – доцент. З 1976 р. по 1977 р. – зав. кафедрою загальної історії. У 1958 р. захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук «Зв'язки західноукраїнських земель з Російською державою (друга половина XVI-XVII ст.)». Читав лекції і проводив семінарські заняття з «Історії західних та південних слов'ян».

⁵ Сиротенко Василь Трохимович (1915-2006), працював на кафедрі з 1976 р. по 1997 р. професором. У 1954 р. захистив кандидатську дисертацію «Взаимоотношения с Византией племён и народностей Северного Причерноморья и Подунавья в IV-VI вв», у 1969 р. захистив докторську дисертацію «Международные отношения в Европе в IV-VI вв». Читав курс лекцій з «Історії середніх віків»; спецкурс «Генезис феодалізму в Європі», «Утворення ранньофеодальних держав у Європі», «Джерелознавство європейської історії».

з Пермі, де також, як і у Дніпропетровську, викладав середні віки. Студенти захоплювалися його вільним стилем викладання, жартами та були заскочені спробами цілувати студенткам руку. Згодом, деякі студенти (і викладачі) помітили, що жарти повторювалися, але тепер, після багатьох років викладання, я розумію, що деякі повтори просто неминучі. Сиротенко додавав до нон-конформістського духу кафедри, хоча і у свій досить незвичний, фестивально-бутафорський спосіб. Він був молодшим за багатьох молодих і давав нам усім зрозуміти, що можна бути іншим. Університет, навіть університет радянський, таки мав місце для ексцентриків.

Дуже швидко моїм улюбленим викладачем став Юрій Андрійович Мицик, який у нас викладав Історію Давнього Сходу (здатність викладачів кафедри читати майже усе, включно з Історією Азії та Африки, якою ніхто ніколи у Дніпропетровську не займався вражали та продовжують вражати мене дотепер). Молодий, він тільки що захистив дисертацію, завжди відкритий до контактів з студентами, Юрій Андрійович читав лекції з гумором, і дозволяв студентам ставити не завжди політкоректні питання – привілей, яким я користувався не раз. Для мене Юрій Андрійович став провідником у ширший світ життя, наукового, і не тільки. Він багато читав і залюбки ділився книжками, статтями, а ще більше ідеями. Від нього я довідався не тільки про польські хроніки та українські літописи, але також про телевізійну трансляцію фестивалів польської пісні у Сопоті – одне з небагатьох доступних радянським глядачам вікон у світ західної культури, та почув про гурт АВВА. Так як і інші молоді кафедрали він був культурно зорієнтований на Захід, але на відміну від них, поєднував це з глибоким зацікавленням українською історією та українським патріотизмом.

Спеціалізуватися мене по кафедрі всесвітньої історії запросив саме Юрій Андрійович. Це був вересень 1975 року, перша поїздка до колгоспу на помідори. Я добре підготувався для праці на колгоспних ланах, взявши з собою мій новенький VEF – джерело музики та натхнення. Згодом стало зрозуміло, що з VEF-ом в одній руці, другою багато помідорів не назбираєш, і приймач, який розривався піснями прийшлося передати викладачеві, яким виявився Юрій Андрійович. Після прогулянок по полю з VEF-ом, він якось підійшов до мене і спитав, що привело мене на істфак. Я сказав, що закінчив спеціалізовану школу з англійською мовою викладання і хотів би займатися історією міжнародних відносин. На це я почув не дуже заохочуючу відповідь: Ви поступили не до того університету, треба було їхати до Москви. Я дійсно збирався поступати до Московського університету, але потім передумав і вважав, що не може бути усе так безнадійно у Дніпропетровську, адже я приїхав із Запоріжжя, де був тільки педінститут, а тут цілий університет, і такі цікаві викладачі. Тут Юрій Андрійович трошки подумав і змилювався. Він тільки-но закінчив писати на замовлення молодіжного туристичного бюро «Спутник» якусь брошуру для молоді, яка мала їхати до Югославії, і прямо тут на помідорному полі запропонував мені тему: «Політика Британії по

відношенню до Югославії на початку Другої Світової війни». Я погодився. З колгоспу я повертався у піднесеному настрої: тепер у мене була і чудова тема, і дуже симпатичний керівник.

Балканістом, або фахівцем з історії Британії я так і не став. Юрій Андрійович був правий, для таких тем треба було поступати до МДУ. У Дніпропетровську першоджерел не було, а переписувати з кількох радянських книжок було нудно, і до кінця року я свою югославську тему покинув. Проміняв її на Польщу – тему краще забезпечену джерелами та майже рідну моєму науковому керівникові. На першому курсі я писав про Хроніку Мацея Стрийковського – чистий плагіат перефразований з книжки московського дослідника, якого я пізніше запізнав, Олександра Рогова¹, але Юрій Андрійович, який знав книжку Рогова² майже напам'ять поставив мені авансом п'ятірку. На другому курсі я писав вже сам, про Йоахіма Лелевеля та його Історію Русі, тобто України та Білорусії. Урок польської тривав не більше п'яти хвилин – Юрій Андрійович показав мені як читати польські буквосполучення, щоб вони звучали по-українськи. На третьому курсі прийшла черга латини – з Москви, відділу рідкісних книг Бібліотеки імені Леніна, я привіз за порадою Юрію Андрійовича мікрофільм латиномовної Війни скіфо-козацької Йоахіма Пасторія. Пізніше я спитав Юрію Андрійовича чому з кількох латиномовних книжок про Хмельничину він порадив мені саме Пасторія, на що він відповів, що книжку Пасторія показав йому свого часу колишній завідувач кафедри (всесвітньої історії – А.В.) на прізвище Рубін³. Книжку подарував йому студент-заочник незабаром після кінця війни. Трофейний Пасторій визначив мою долю – саме йому була присвячена моя дипломна робота, а потім, добра частина кандидатської дисертації.

З кафедрою загальної історії мені прийшлося тимчасово попрощатися на п'ятому курсі. Юрій Андрійович передав мене своєму колишньому науковому керівникові Миколі Павловичу Ковальському, який на той час вже керував кафедрою джерелознавства та історіографії. Анатолій Зав'ялов не був у захваті, але оскільки перехід був з прицілом на аспірантуру, погодився. З добрим заділом, який я зробив у студентські роки, аспірантуру я закінчив достроково, захистивши дисертацію на початку третього року навчання, у Москві. Що робити зі мною було не дуже ясно. Аспірантура мене тримати і платити стипендію більше не могла. Микола Павлович Ковальський хотів би залишити мене на своїй кафедрі, але вакансій не було – період бурхливого росту

¹ Рогов Олександр Іванович (1935-1996) радянський історик-славіст. У 1957-1960 рр. входив до складу Археографічної комісії. З 1960 р. по 1996 р. працював в Інституті слов'янознавства.

² Мова йде про книгу Рогов А.И. Русско-польские культурные связи в эпоху Возрождения (Стрийковский и его «Хроника»). – М.: Наука, 1966. – 310 с.

³ Рубін Яків Гаврилович (1900-1975). Працював на кафедрі з 1943 р. по 1960 р. – доцент, з 1945 р. по 1956 р. – завідувач кафедрою загальної історії, у 1956-1960 рр. – завідувачий навчально-методичним відділом при кафедрі. Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Історія середніх віків», «Методика викладання історії».

факультету та кафедр уже закінчився. І тут цю ілюстрацію до приказки «поспішиш людей насмішиш» привів до хеппі-енду щасливий випадок. Викладачка кафедри всесвітньої історії, Тамара Георгіївна Медоварова¹ вийшла заміж та переїхала до Запоріжжя, створивши несподівану вакансію на кафедрі посередині навчального року. Після нетривалих переговорів між двома завкафедрами, Ковальським та Зав'яловим, мене було «повернуто» на кафедру загальної історії.

Моїм неформальним ментором на кафедрі став інший випускник кафедри джерелознавства та історіографії Віталій Підгаєцький², який з великою приязню привітав молодшого колегу та пояснив правила гри. Атмосфера для роботи була дуже добра, вчитися правилам «доброго тону» прийшлося недовго. Мене прийняли дуже добре усі кафедрами, включно з довголітньою секретаркою кафедри Світланою Громовою³. Це допомогло справитися з дуже непростим першим семестром викладання, де усі предмети, включно з Історією Азії та Африки, а пізніше набагато ріднішою для мене Історією європейської ранньомодерної доби (другий період середніх віків за тодішньою періодизацією) прийшлося брати з нуля. На момент, коли я закінчував лекцію мої знання і знання студентів часто вирівнювалися. Перед наступною лекцією я набирав знову висоту. Чимало студентів були старші за мене. Це також додавало стресу. Особливо важко було викладати дві ленти підряд. Мій перший подібний досвід був на самому початку викладання, у заочників. Після першої ленти я прийшов абсолютно виснажений на кафедру і сидів мовчки, начебто накопичуючи запас слів на наступні дві годин. Між тим, мої колеги, які мали подібне навантаження, жваво спілкувалися один з одним. Я не міг зрозуміти де вони беруть слова та енергію і був вражений, як нерозумно розкидаються одним і другим. Тоді подумалося: п'ять років мовчання на лекціях і конспектування в університеті та більше двох років писання в аспірантурі, виявляється були підготовкою до кар'єри безперервного говоріння.

Взагалі, про кафедру 80-х та відносини на ній згадується тільки позитивне. Розумію, що так не могло бути, але так воно пригадується сьогодні.

¹ Медоварова Тамара Георгіївна (1938-2015). Працювала на кафедрі з 1972 р. по 1983 р. – викладач, доцент. У 1980 р. захистила кандидатську дисертацію «Борьба Польской рабочей партии за радикализацию крестьянского движения в годы немецко-фашистской оккупации (I.1942 – V.1945 гг.)». Читала лекції і проводила семінарські заняття з дисциплін: «Історія Стародавнього світу», «Історія південних та західних слов'ян».

² Підгаєцький Віталій Васильович (1951-2004). Працював на кафедрі з 1978 р. по 1986 р. – викладач, доцент кафедри загальної історії. У 1982 р. у захистив кандидатську дисертацію з теми «Источники об участии рабочего класса в деятельности горсоветов (по материалам юго-восточных областей УССР) 1921-1925 гг.» Читав лекції і проводив семінарські заняття з дисциплін: «Історія США», «Історія Англії», «Історія середніх віків», «Історія країн Азії та Африки». Читав спецкурс «Органи державної влади і робітничий клас соціалістичних країн Південно-Східної Європи».

³ Громова Світлана Миколаївна у 1980-1990-х рр. лаборант кафедри всесвітньої історії.

Віталій Підгаєцький у своїх вступних лекціях для мене був правий: на кафедрі було легко працювати, бо великий тягар безкінечної «громадської роботи», опіки над студентами, суботників, які відбувалися незалежно від дня тижня, формалізму звітів партійних, профспілкових організацій та шеругу пожежних, спасіння на водах та інших «добровільних» товариств лягав на працівників кафедри більш-менш рівномірно. Крім того, була атмосфера взаємодопомоги, коли колеги брали на себе лекції інших, якщо тим приходилося їхати у відрядження, відвідувати конференцію, або працювати у бібліотеках та архівах – «всесвітникам» треба було робити це доволі часто. Мені завжди вдавалося знайти порозуміння з моїм студентським шефом Юрієм Мициком та колишньою кафедральною молоддю, а тепер моїми старшими колегами, Калашниковим, Марковим, Підгаєцьким. Усі вони активно працювали над докторськими дисертаціями. Перед вели Калашников та Мицик. Мені та іншим було на кого рівнятися.

Навесні 1989 року кафедра проголосувала за призначення мене завідуючим. А.С. Зав'ялов за віком переходив на професорську посаду. За статусом та «вислугою» на кафедру мав набагато більше прав і шансів Віктор Михайлович Калашников, який як раз захистив докторську. Але більшість кафедралів з різних причин проголосувало за мене. Так як і колись п'ятірка за першу курсову, яку мені поставив Юрій Андрійович Мицик, це був аванс. Докторську я захистив тільки наступного року, був наймолодшим за віком та стажем викладання працівником кафедри, та і умовний «костюм» завідуючого, який перед тим так упевнено та елегантно носив Анатолій Зав'ялов, був мені явно на виріст. Того самого року додалася нова посада – декан по роботі з іноземними студентами. Треба було з нуля створювати новий деканат, відкривати для світу колись закрите місто та засекречений університет. Крім того, були обов'язки директора університетського музею, ну і, звичайно, викладання. Без допомоги кафедралів та щирого ставлення і тих, хто голосував за мене, і тих, хто був проти, кафедру б я просто не потягнув. Особливо важливим стала підтримка та поради Анатолія Зав'ялова та повсякденна допомога Світлани Йосипівни Бобильової, яка з ентузіазмом, але також з тактом та витримкою взяла на себе, як заступник молодого та недосвідченого завідуючого, тягар копіткою повсякденної роботи – велике їй за це спасибі.

Моє коротке керівництво кафедрою (1989-1992 рр.) прийшлося на цікаві часи. Перебудова, яку, хоч і не під таким іменем і не у такій формі, усі на кафедрі давно чекали, прийшла разом з не менш бажаною гласністю та часто непередбачуваними змінами у поглядах на історію. У музеї університету ми змогли нарешті почати відкривати імена репресованих ректорів та професорів університету. На кафедрі з'явилися нові викладачі, зокрема, переведений з кафедри наукового комунізму американіст Сергій Жук¹, який попав в опалу

¹ Жук Сергій Іванович 1958 р.н. працював на кафедрі з 1989 р. до 1997 р. – викладачем, доцентом. У 1987 р. – захистив кандидатську дисертацію «Социальные противоречия в колонии

через публічну критику Леніна та ленінізму. Падіння Берлінської стіни та переоцінка досвіду Німецької демократичної республіки, з історії якої спеціалізувалася створена при кафедрі науково-дослідна лабораторія, викликали розгубленість та необхідність пошуку нових тем та підходів. Українське культурне відродження перших років перебудови принесло нові виклики та нову тематику, збільшилася роль Києва як науково-координаційного центру та більш інтенсивними стали контакти з київськими вченими. Усе далі відсувалася Москва.

Це був непростий, а для декого просто болючий, період в історії кафедри – початок переходу від «загальної» історії до «всесвітньої», який, крім зміни назви кафедри приніс також можливість багатьом науковцям нарешті вийти у ширший «світ» і перетворити «загальні» знання про країни та проблеми, які вони досліджували на цілком конкретні, та головне, безпосередні та власні. Мені надзвичайно пощастило, що тодішні мої зусилля та зусилля моїх колег по формуванню нової ідентичності кафедри не були марними та заклали підвалини для її наукового поступу у наступні десятиліття. Тема історії українсько-німецьких зв'язків та зокрема історії німецьких та менонітських колоній Півдня України виявилася надзвичайно вдячною ділянкою досліджень. Вона допомогла кафедрі сформуванню нове обличчя, вийти на міжнародний рівень наукового знання та спілкування.

Мені було боляче полишати кафедру та факультет навесні 1992 року. Зробив це під тиском обставин, зокрема конфлікту, який виник у мене з тодішнім керівництвом університету. Ішлося про м'яко кажучи неформальну приватизацію навчання іноземців в університеті, і у нових умовах моє перебування на посаді декана та і в цілому в університеті стало небажаним. Для мене особисто це стало не тільки шоком, але й поштовхом для початку академічної кар'єри у Північній Америці, яка дозволила реалізувати багато наукових задумів та проєктів. Найважчим було залишати аспірантів. Тут я знову хотів би подякувати моїм колегам по кафедрі, які не залишили їх сам на сам з проблемами наукового становлення. Те, що сьогодні активно працюють у науці і відомі далеко поза межами Дніпропетровського університету Магомед Ісмаїлов¹, Наталія Венгер-Осташева² та

Нью-Йорк (1664-1712 гг.)), у 1996 р. захистив докторську дисертацію «Срединные» колонии (Нью-Йорк, Нью-Джерси и Пенсильвания) в контексте социокультурной истории ранней Америки (XVII-XVIII вв.)».

¹ Ісмаїлов Магомедсаид Абдулмуслімович 1961 р.н. У 1993 р. захистив кандидатську дисертацію «Возникновение немецких колоний юга Украины (конец XVIII – 30-е годы XIX вв.)». Доктор юридичних, професор Дагестанського державного університету.

² Венгер (Осташева) Наталя Вікторівна 1964 р.н., працює на кафедрі всесвітньої історії з 1996 р. – викладач, доцент, професор. У 1996 р. захистила кандидатську дисертацію «Криза менонітської спільноти України та закордонна менонітська допомога 1914-1931 рр». У 2010 р. захистила докторську дисертацію «Менонітське підприємництво та модернізація Півдня

Оксана Кудінова¹, це заслуга у першу чергу як їх самих, так і викладачів кафедри, які допомогли їм у нелегкі 90-ті роки.

Багатох, і багато чого, не вдалося згадати у цих коротких замітках. Сподіваюся, що про те, що не згадав згадають інші, або дійдуть руки написати наступного разу. У кафедрі загальної історії є цікаве минуле, яким варто пишатися, є активне, повне викликів та сподівань сьогодення, але головне, вона має неабияке майбутнє. Саме їй випала честь нести знання про світ в Україну і представити Україну світові. Навряд якась інша місія може бути настільки цікавою та інтелектуально захопливою.

8.12.2014.

Сергій Плохій
Професор департаменту історії
Директор Українського наукового інституту
Гарвардського університету

Список використаних джерел та літератури

1. Професори Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара: біобібліограф. довідник / Голова редкол. проф. М.В. Поляков. – 2-ге вид., перероб. і доп. – Д.: Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2008. – 596 с.
2. Славне сузір'я окрилених університетом: нариси / Дніпропетр. нац. ун-т ім. Олеся Гончара; авт.-упоряд.: О.В. Гонюк, В. В. Іваненко, І.С. Попова; заг. ред. В.В. Іваненко. – Д.: ДНУ, 2008. – 400 с.
3. Одинець С. Інтерв'ю з С. Плохієм. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/plokhly>
4. Личное дело аспиранта Плохия Сергея Николаевича // Архів Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (далі АДНУ ім. Олеся Гончара). – Ф.1. – Оп.4. – Спр.3018.
5. Личное дело Плохия Сергея Николаевича // АДНУ ім. Олеся Гончара. – Ф.1. – Оп.4. – Спр.6275.
6. Личное дело Плохия Сергея Николаевича // АДНУ ім. Олеся Гончара. – Ф.1. – Оп.13. – Спр.66.
7. Лист С.М. Плохія до А.Г. Венгера 27.01.2020 // Архів автора.
8. Лист Л.В. Передерій до А.Г. Венгера 14.08.2019 // Архів автора.
9. Лист С.М. Плохія до А.Г. Венгера 8.12.2014 // Архів автора.
10. Спогади С.Й. Бобилевої записані 14.08.2019 // Архів автора.
11. Спогади О.Б. Шляхова записані 16.10.2019 // Архів автора.
12. Кулинский Н.А. Космография немецкого историка XVII в. Г. Горна как источник по истории Германии и славянских народов // Вопросы германской истории. Анализ источников и их использование. – 1984. – С. 132-136.

Російської імперії (1789-1917)». Читає лекції і проводить семінарські заняття з дисциплін: «Історія Стародавнього Сходу», «Історія Греції та Риму», «Історія культури Стародавнього світу», «Історія Європейської культури», «Історія країн Азії та Африки нового часу».

¹ Безносова Оксана Володимирівна 1969 р.н. У 1998 р. захистила кандидатську дисертацію з теми «Пізнє протестантське сектантство Півдня України. 1850-1905». З 1998 р. по 2016 р. працювала науковим співробітником в Інституті українсько-німецьких досліджень Дніпропетровського національного університету. З 2016 р. проєктний менеджер Міжнародного союзу німецької культури (м. Москва, Російська Федерація).

13. Лист Н.В. Венгер до А.Г. Венгера 13.01.2020 // Архів автора.
14. Плохий С.Н. Гуманизм и реформация. Некоторые аспекты преподавания реформационного движения // Программа и тезисы всесоюзной научно-методической конференции «Перестройка исторического образования в ВУЗАХ страны: опыт, проблемы, поиск» (23-26 октября 1990 г.). – Днепропетровск, 1990. – С. 57-59.
15. Інтерв'ю А.Г. Венгера з С.М. Плохієм 14.06.2019 // Архів автора.
16. Лист О.В. Безносової до А.Г. Венгера 8.12.2019 // Архів автора.
17. Лист М.М. Ісмаїлова до А.Г. Венгера 10.01.2020 // Архів автора.
18. Плохий С.Н. Политика папства на Украина во второй половине XVI – середине XVII века: автореферат диссертации на соискание научной степени доктора исторических наук. – Киев 1989. – 36 с.
19. Венгер А.Г. Штрихи до портрета дніпропетровських «всесвітників»: Яків Рубін – варіація на тему «бути істориком у Країні Рад» // Питання німецької історії. – 2016. – С. 27-42.

References

1. Polyakov, M.V. (ed.) (2008) *Profesory Dnipropetrovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara: biobibliohraf. dovidnyk* [Professors of Oles Honchar Dnipropetrovsk National University: biobibliographic reference book]. 2-he vyd., pererob. i dop. – Dnipropetrovs'k: Vyd-vo Dnipropetr. nats. un-tu. [In Ukrainian].
2. Ivanenko, V.V. (ed.) (2008) *Slavetne suzir'ya okrylenykh universytetom: narysy* [The glorious constellation of the wings of the university: essays]. Dnipropetrovs'k: DNU. [In Ukrainian].
3. Odynets', S. Interv'yu z S. Plokhyyem [Interview with S. Plokhyy]. [Online]. Available from: <http://uamoderna.com/jittepis-istory/ploky> [In Ukrainian].
4. Lychnoe delo aspyranta Plokhyya Serheya Nykolaevycha [Personal file of graduate student Plohyi Sergei Nikolaevich]. *Arkhiv Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. F.1. Op.4. Spr.3018. [In Russian].
5. Lychnoe delo Plokhyya Serheya Nykolaevycha [Personal file of Plohyi Bad Sergei Nikolaevich]. *Arkhiv Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. F.1. Op.4. Spr.6275. [In Russian].
6. Lychnoe delo Plokhyya Serheya Nykolaevycha [Personal file of Plohyi Bad Sergei Nikolaevich]. *Arkhiv Dniprovs'koho natsional'noho universytetu imeni Olesya Honchara* [Archive of Oles Honchar Dnipro National University]. F.1. Op.13. Spr.66. [In Russian].
7. Lyst S.M. Plokhyya do A.H. Venhera 27.01.2020 [Letter of S.M. Plokhyy to A.H. Venher 27.01.2020]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
8. Lyst L.V. Perederii do A.H. Venhera 14.08.2019 [Letter of L.V. Perederiy to A.H. Venher 14.08.2019]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
9. Lyst S.M. Plokhyya do A.H. Venhera 8.12.2014 [Letter of S.M. Plokhyy to A.H. Venher 8.12.2020]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
10. Spohady S.Y. Bobylievoi zapysani 14.08.2019 [Memoirs of S.Y. Bobyleva recorded 14.08.2019]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
11. Spohady O.B. Shliakhova zapysani 16.10.2019 [Memoirs of O.B. Shliakhov recorded 16.10.2019]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
12. Kulinskiy, N.A. (1984) *Kosmografiya nemetskogo istorika XVII v. G. Gorna kak istochnik po istorii Germanii i slavyanskikh narodov* [Cosmography of the German historian of the XVII century. G. Gorna as a source on the history of Germany and Slavic peoples]. *Voprosy germanskoy istorii. Analiz istochnikov i ikh ispol'zovaniye* [Questions of German history. Analysis of sources and their use], 132-136. [In Russian].
13. Lyst N.V. Venher do A.H. Venhera 13.01.2020 [Letter of NV Venher to A.G. Venher 13.01.2020]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].

14. Plokhyy, S.N. (1990) Gumanizm i reformatsiya. Nekotoryye aspekty prepodavaniya reformatsionnogo dvizheniya [Humanism and Reformation. Some Aspects of Teaching the Reformation Movement]. *Programma i tezisy vsesoyuznoy nauchno-metodicheskoy konferentsii "Perestroyka istoricheskogo obrazovaniya v VUZAKH strany: opyt, problemy, poisk"* (23-26 oktyabrya 1990 g.) [Program and theses of the All-Union Scientific and Methodological Conference "Perestroika of Historical Education in the Universities of the Country: Experience, Problems, and Search" (October 23-26, 1990)]. (Pp. 57-59). Dnepropetrovsk. [In Russian].
15. Interv"yu A.H. Venhera z S.M. Plokhyyem 14.06.2019 [Interview with A.H. Venger with S.M. Plokhyy 14.06.2019]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
16. Lyst O.V. Beznosovoyi do A.H. Venhera 8.12.2019 [Letter of O.V. Beznosova to A.H. Venher 8.12.2019]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
17. Lyst M.M. Ismayilova do A.H. Venhera 10.01.2020 [Letter of M.M. Ismailova to A.H. Venher 10.01.2020]. *Arkhiv avtora* [Author's archive]. [In Ukrainian].
18. Plokhyy, S.N. (1989) *Politika papstva na Ukraina vo vtoroy polovine XVI – seredine XVII veka* [The policy of the papacy in Ukraine in the second half of the XVI – the middle of the XVII century]. Avtoreferat dissertatsii na soiskaniye nauchnoy stepeni doktora istoricheskikh nauk [An abstract of the dissertation for the degree of Doctor of Historical Sciences]. Kiev. [In Russian].
19. Venher, A.H. (2016) Shtrykhy do portreta dniproetrovsk'kykh "vsesvitnykiv": Yakiv Rubin – variatsiya na temu "buty istorykom u Kraini Rad" [Touches to the portrait of Dnepropetrovsk "vsesvitnyks": Jacob Rubin – a variation on the theme "to be a historian in the Soviet Union". *Pytannya nimets'koyi istoriyi* [Questions of German history], 27-42. [In Ukrainian].

Венгер А.Г. Днепрпетровские «всемирники» позднесоветского времени в воспоминаниях Сергея Плохия.

Развитие отечественной исторической науки привлекает пристальное внимание современных исследователей, ведь анализ «корней» позволяет понять современное положение вещей в исторической науке. Изучение отдельных корпораций историков по направлениям их исследований дает возможность проследить внутреннее состояние вещей в отечественной и мировой исторической науке. Данные исследования можно осуществлять благодаря привлечению и синтезу широкого круга источников. Изучение корпорации украинских советских историков открывает перед исследователем дополнительные перспективы в расширении источниковой базы. А именно возможность создавать новые источники – воспоминания. Приведены воспоминания о цехе днепрпетровских «всемирников» украинско-американского историка Сергея Плохия. В днепрпетровский период жизни историк входил в его состав и некоторое время возглавлял. Воспоминания, вводимые в научный оборот, изложены с нескольких перспектив – как студента и сотрудника, а пронизывает эти две перспективы третья - автобиографическая.

Со студенческой перспективы Сергей Плохий объясняет, почему начал специализироваться по кафедре всемирной истории. Дал характеристику своим отношениям с научным руководителем Юрием Мыцником, так же отметил какую роль в его научной биографии сыграл заведующий кафедрой всемирной истории 1940-1950-х гг. Яков Рубин. Автор дает характеристику преподавателям кафедры, в частности профессору Василию Сиротенко. Перспектива работника показывает отношения внутри кафедры, особенно между разными поколениями. Историк дает характеристику своим научным интересам и опыту преподавательской и административной работы. Говорит о зарождении нового исследовательского направления кафедры всемирной истории – история немецкой диаспоры и начало подготовки диссертационных исследований по этому направлению. Отмечает причины, по которым пришлось оставить Днепрпетровский университет и начать академическую карьеру на Западе.

Ключевые слова: Днепрпетровск, историки, всемирная история, преподаватели, наука.

Venher A. The Dnipropetrovsk “Vsesvitnyks” of the Later Soviet Time in the Memoirs of Serhii Plokhii.

The development of national historical science attracts the attention of modern researchers as the study of “roots” allows to understand the current state of affairs in historical science. The study of individual corporations of historians in the areas of their research gives the opportunity to trace the internal state of things in national and world historical science. These studies can be carried due to the involvement and synthesis of a wide range of sources. The study of the corporation of Ukrainian Soviet historians opens additional perspectives to the researcher in expanding the source base. Namely, to promote the creation of new sources - memories. This publication presents the memoirs of the workshop of Dnipropetrovsk vsesvitnyks of the Ukrainian-American historian Serhii Plokhii. In the Dnipropetrovsk period of life, the historian was part of it and headed it for some time. Memoirs that are introduced to the scientific circulation are written by the author from several perspectives: the student and the employee, and the third, the autobiographical, which goes through these two perspectives.

Serhii Plokhii explains, from the perspective of the student, why he had chosen the department of world history to specialize in, characterizes the relations with his research supervisor Yuriy Mytsyk, and defines how his scientific carrier was influenced by Yakiv Rubin, the head of the department of world history in 1940-1950s. S. Plokhii characterizes the lecturers of the department, particularly the professor Vasyl` Syrotenko. From the perspective of the colleague, Plokhii describes the relations within the scientific community of the department, especially between different generations of lecturers. He characterizes his scientific interests and experience of being lecturer and administrator. Plokhii describes how the new research trend of the department of world history – history of the German Diaspora – emerged, and speaks about the start of PhD research in this field. Plokhii also defined the reasons why he had to abandon the Dnipropetrovsk University and started the academic career abroad.

Keywords: *Dnipropetrovsk, historians, world history, teachers, science.*

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ДУ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАН УКРАЇНИ»

1. Всесвітня історія

1. Алаев Л.В. Историография истории Индии / РАН. Ин-т востоковедения; изд. 3-е. – М.: ЛЕНАНД, 2019. – 400 с.
2. Георгиева Н.Г. Историческое источниковедение: понятийно-терминологические и методологические проблемы: учебное пособие для гуманитарных отделений вузов. – М.: Проспект, 2019. – 192 с.
3. Гордис Д. Израиль: история государства / Пер. с англ. яз. Е. Левина и А. Наумовой; Ред. М. Эдельштейн. – М.: Мосты культуры, 2018. – 488 с.
4. Емельянова Н.Н. Индия на пути к демократии участия. – М.: Канон+ РООИ «Реабилитация», 2018. – 192 с.
5. Млечин Л. Загадки и тайны холодной войны. – М.: АО Изд. дом «Аргументы недели», 2019. – 416 с.
6. Типпот С. США. Полная история страны. – М.: Изд-во АСТ, 2019. – 352 с.
7. Состояние переходности и смыслы истории / Бобкова М.С., Айзенштат М.П., Мереминский С.Г., Сидоров А.И., Турлыгин А.А. – СПб.: Евразия, 2019. – 400 с.
8. Остальский А. Что такое Великобритания. – М.: Группа Компаний «РИПОЛ классик» / «Пальмира», 2019. – 412 с. (Серия «Заграница без вранья»).
9. Платошин Н.Н. Большая война в Европе. От августа 1914-го до начала холодной войны. – М.: Книжный мир, 2019. – 480 с.
10. Полосина А. Что такое Чили. – М.: ООО Группа Компаний «РИПОЛ классик», 2019. – 464 с. (Серия «Заграница без вранья»).
11. Томас Х. Великая Испанская империя; [перевод с англ. В. Желнинова]. – М.: Издательство АСТ, 2018. – 480 с.
12. Филиппенко А.А. Иммиграционная политика США: очерки истории / Институт США и Канады РАН. – М.: Издательство «Весь Мир», 2018. – 232 с.
13. Чериковер С.М. Сербия. Босния и Герцеговина: XIX – начало XX века. География, история, экономика. Изд. 2-е. – М.: ЛЕНАНД, 2020. – 120 с.
14. Шимов Я. Австро-Венгерская империя. – М.: Родина, 2019. – 496 с., ил. (Величайшие цивилизации мира).
15. Шолль М. Что такое Швейцария. – М.: РИПОЛ классик, 2019. – 284 с. – (Серия «Заграница без вранья»).

2. Міжнародні відносини

1. Азиатско-тихоокеанский регион: проблемы глобальных и региональных измерений безопасности / сост. В.Б. Кашин, В.И. Балакин. – М.: ИДВ РАН, 2018. – 304 с.
2. Батюк В.И. Холодная война между США и СССР 1945-1991 гг.: Очерки истории / Ин-т США и Канады РАН. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2018. – 336 с.
3. Ближний восток в фокусе политической аналитики; сб. науч. трудов к 15-летию Центра ближневосточных исследований / Моск. гос. ин-т междунар. исследований МИД РФ, Ин-т междунар. исследований, Центр ближневосточных исследований. – М.: ИМИ МГИМО, 2019. – 548 с.
4. История международных отношений: В 3-х томах: Учебник / Под ред. В.А. Торкунова, М.М. Наринского; 3-е изд., испр.; МГИМО МИД России. – М.: Изд-во «Аспект Пресс», 2019.
Том I: От Вестфальского мира до окончания Первой мировой войны. – 2019. – 400 с.
Том II: Межвоенный период и Вторая мировая война. – 2019. – 496 с.
Том III: Ялтинско- Потсдамская система. – 2019. – 552 с.
5. Неймарк М.А. «Мягкая сила» в мировой политике; Дип. Академия МИД России; 3-е изд. – М.: Изд-во «Дашков и К», 2019. – 272 с.
6. Петровский В.Е. Россия, Китай и контуры «Большого евразийского партнерства»: монография. – М.: ИДВ РАН, 2018. – 216 с.
7. Пути и пояса Евразии. Национальные и международные проекты развития на Евразийском пространстве и перспективы их сопряжения / Под ред. А.В. Лукина и В.И. Якунина. – М.: Издательство «Весь Мир», 2019. – 416 с., ил.

3. Інші надходження літератури

1. Валиулин Р.Ф. Португалия. – М.: Издательство АСТ, 2019. – 272 с., ил. (Культурный шок).
2. Галищева Н.В и др. Внешнеэкономические связи азиатских государств (на примере Индии, Ирана и Турции) / Н.В. Галищева, Н.М. Мамедова, Н.Р. Масумова; МГИМО МИД РФ. – М.: МГИМО-Университет, 2019. – 167 с.
3. Кирьянов О.В. Корея. – М.: Издательство АСТ, 2019. – 320 с. (Культурный шок).
4. Майр П. Управляя пустотой: размывание западной демократии; пер. с англ. – М.: Изд-во Института Гайдара, 2019. – 216 с.
5. Межкультурная коммуникация в условиях глобализации / ред.-сост. В.С. Глаголев; 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2019. – 200 с.
6. Шитов В.Н. Островные государства и территории Африки южнее Сахары; Моск. гос. ин-т международных отношений (ун-т) М-ва иностр. дел Рос.

Федерации; каф. мировой экономики. – М.: МГИМО-Университет, 2019. – 100, [1] с. (Экономика стран и регионов мира).

7. Трамп Д. Дональд Трамп. Искусство сделки / Дональд Дж. Трамп, Тони Шварц; пер. с англ. – М.: Эксмо, 2019. – 336 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Айсфельд Альфред – доктор історичних наук, виконавчий директор Правління Наукового товариства досліджень історії та культури німців Північно-Східної Європи (м. Геттінген, ФРН), член Федерального (Загальнонімецького) Правління земляцтва німців-вихідців із країн СНД.

Бевзюк Євгеній Володимирович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Венгер Альберт Григорович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Дніпровського національного університету ім. Олеся Гончара.

Добролюбська Юлія Андріївна – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Любчик Ігор Дмитрович – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і філософії Івано-Франківського національного медичного університету.

Мартиненко Володимир Леонідович – кандидат історичних наук, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Мітрофанова Оксана Олександрівна – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Прип'ік Євген Олександрович – кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Присяжнюк Олексій Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та методології науки Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського.

Рудяков Павло Миколайович – доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Табанюхова Олена Миколаївна – викладач кафедри прикладної лінгвістики Ужгородського національного університету.

Чалий Андрій Олегович – аспірант Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Eisfeld Alfred – Ph.D. in History, Executive Director of the Board of the Scientific Society for the Study of the History and Culture of Germans in North-Eastern Europe (Göttingen, Germany), Member of the Federal (All-German) Board of Fellowship of Germans from the CIS.

Bevzyuk Evhen – Ph.D. in History, Associate Professor, Professor of Uzhhorod National University.

Venher Albert – Ph.D. in History, Associate Professor of Oles Honchar Dnipro National University.

Dobrolyubskaya Yulia – Doctor of Philosophy, Professor, Head of the Department of World History and Methodology of Science of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Liubchyk Ihor – Ph.D. in History, Associate Professor of Ivano-Frankivsk National Medical University.

Martynenko Volodymyr – Ph.D. in History, Post-graduate of M.S. Grushevsky Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Mitrofanova Oksana – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Prypik Yevhen – Ph.D. in Economics, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Prysiazhniuk Oleksii – Ph.D. in History, Associate Professor of South Ukrainian National Pedagogical University named after K.D. Ushinsky.

Rudiakov Pavlo – Doctor of Philological Sciences, Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tabanyukhova Olena – lecturer of Uzhhorod National University.

Chalyi Andrii – Postgraduate Student of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ

1. Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» та Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015 до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:
 - постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
 - виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.
2. Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235 44 99; (097) 946 73 75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

3. Вимоги до оформлення:

Файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами
- анотація українською, російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами). В анотації не допускається скорочення і аббревіатури крім загальноновживаних;
- ключові слова українською, російською та англійською мовами. Кількість ключових слів – від 5 до 7 (не менше);
- обов'язковим є транслітерованій латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз.

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

4. Послідовність розміщення елементів статті:

- УДК (ліворуч);
- на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч);
- назва статті (великими літерами по центру);
- анотація (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова мовою статті;
- виклад основного матеріалу статті;
- джерела та література (нумерація позицій автоматична);

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання»; Національного стандарту України ДСТУ 8302:2015.

- Прізвище та ім'я автора, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською). Анотація російською та англійською мовами (обсяг не менше як 1800 – 2200 знаків з пробілами) і ключові слова – від 5 до 7.

- **Обов'язковим** є транслітерований латинкою список використаних джерел (References), який додається у зв'язку з необхідністю включення «Проблеми всесвітньої історії» до міжнародних наукометричних баз. Список оформляється згідно з правилами **Британського Гарвардського Стандарту** (Harvard-British Standard). Транслітерацію можна зробити за допомогою «Google перекладач» або сайту <http://ua.translit.cc/>. **Приклади оформлення списку джерел дивитись на http://ukrbulletin.univ.kiev.ua/harvard_quick_guide_tcm44-47797.pdf**

Обсяг статті – 1 ум. друк. арк. (40 тис. знаків з пробілами).

5. Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

6. Окремим файлом подаються – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail.

Назва файлу статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: ivanov.doc). Назва файлу з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: ivanov_avtor.doc

7. Додаткові вимоги до тексту статті:

1. Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

2. Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а відповідно до того, як вони зустрічаються в тексті.

3. Архівні джерела у списку джерел потрібно оформити згідно рекомендацій МОН (див.: «Бюлетень ВАК» № 3, 2010 – <http://www.archives.go>)

Наукове видання

**Проблеми всесвітньої історії
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ
№ 1(10), 2020**

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 17,06.

Тираж 300.

Зам. №С18-244

Виготовлювач «КЖД “Софія”».

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.